

СЗ. 281 а-б-в

500

Міністерство освіти і науки України
Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

Г.М. Голиш

ОСНОВИ НУМІЗМАТИКИ

Навчальний посібник
2-е видання

Видавництво «Черкаський ЦНТЕІ»
Черкаси — 2006

ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО
Бібліотека

ББК 63.221 Я 73-1
УДК 737 (075.8)
Г-60

Г.М. Голиш. Основи нумізматика:
Навчальний посібник. 2-е вид., доп. і випр.
— Черкаси: Черкаський ЦНТЕІ, 2006. — 314 с., іл.
ISBN 366-8120-36-1
Подано в авторській редакції

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(лист № 14/18.2-448 від 25. 02. 2005)

Рецензенти: доктор історичних наук, професор М.Ф. Дмитрієнко;
доктор історичних наук, професор І.І. Войцехівська;
кандидат історичних наук, професор О.Г. Перехрест.

Художник І.І. Дорош.

Відповідно до програми зі спеціальних історичних дисциплін у посібнику розкриваються закономірності виникнення монет як провідних суб'єктів товарно-грошових відносин, аналізуються основні етапи історії монетного обігу України та сусідніх з нею держав від давнини до сьогодення, подаються тлумачення найважливіших термінів і понять з нумізматика, окремі рекомендації щодо використання нумізматичного матеріалу.

Посібник адресований студентам і викладачам вищих навчальних закладів, учителям та учням загальноосвітніх шкіл, колекціонерам, краєзнавцям, усім зацікавленим нумізматикою.

ББК 63.221 Я 73-1

© Г. Голиш, 2006

© І. Дорош, 2006

© Видавництво «Черкаський ЦНТЕІ», 2006

ISBN 366-8120-36-1

Зміст

ПЕРЕЛІК АБРЕВІАТУР ТА УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	7
ПЕРЕДМОВА.....	9

§1. НУМІЗМАТИКА В СИСТЕМІ

ІСТОРИЧНИХ НАУК.....	12
Предмет і завдання нумізматики.....	12
Методика та джерела нумізматичного дослідження.....	15
Система понять і термінів нумізматики	17
Становлення і розвиток нумізматичної науки	20

§ 2. НАЙДАВНІШІ МОНЕТНІ СИСТЕМИ

Походження, суть і функції грошей	28
Виникнення монетного виробництва.	
Античні монети	30
Монети грецьких міст-держав	
Північного Причорномор'я	36

§ 3. МОНЕТНИЙ ОБІГ НА ТЕРИТОРІЇ

СХІДНИХ СЛОВ'ЯН У II–XI СТ.	42
Зародження монетного обігу в східних слов'ян	42
Обіг східних монет на слов'янському ринку.....	43
Західноєвропейські монети на території Русі.....	47
Перші руські монети.....	49
Гривнево-кунна система.....	55

§ 4. ГРОШОВИЙ ОБІГ НА РУСІ У XII–XV СТ.

Безмонетний період.....	61
Монетний обіг на українських землях	63
Відновлення монетного обігу в	
Північно-Східній Русі	71
Грошовий обіг у період становлення	
Московської централізованої держави.....	74

§5. МОНЕТНИЙ ОБІГ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ І МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У XVI – XVII СТ.	79
Грошова реформа 1534 – 1535рр. у Московії та її значення.....	79
Грошовий обіг на українських землях у XVI – першій пол. XVII ст.	83
Спроби змін московської монетної системи на початку XVII ст.....	87
Проблема карбування українських монет.....	90
Монетна реформа 1654-1663 рр. у Московській державі та її наслідки	92
Грошове господарство України другої пол. XVII ст.....	98
§6. ВПЛИВ ГРОШОВОЇ РЕФОРМИ ПЕТРА I НА ФОРМУВАННЯ РОСІЙСЬКОЇ МОНЕТНОЇ СИСТЕМИ. МОНЕТНИЙ ОБІГ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XVIII СТ.	104
Реформа грошового обігу за Петра I та її історичне значення	104
Російський монетний обіг у післяпетровську епоху	112
Особливості грошового обігу на українських землях...	117
§7. РОСІЙСЬКА МОНЕТНА СИСТЕМА XIX – ПОЧ. XX СТ. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В АВСТРІЙСЬКІЙ ГРОШОВІЙ СИСТЕМІ	123
Грошове господарство дореформенної Росії. Реформа Є. Канкрини.....	123
Монети Росії другої пол. XIX – поч. XX ст.	
Грошова реформа С. Вітте	130
Монетний обіг на західноукраїнських землях.....	137
§ 8. ОСОБЛИВОСТІ ГРОШОВОГО ОБІГУ В 1917 – 1921 рр.....	142
Емісії національних грошових знаків у період Української національно-демократичної революції.....	142

Ленінський проект грошової реформи і фінансова
криза в більшовицькій Росії.....145

§9. ГРОШОВИЙ ОБІГ НА ТЕРИТОРІЇ СРСР І

ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ У 1922 – 1945 рр.....149

Перша радянська грошова реформа 1922 – 1924 рр.....149

Монети СРСР у 1926-1945 рр.....155

Особливості грошового обігу на західноукраїнських
землях..... 158

§10. РОЗВИТОК ГРОШОВОЇ СИСТЕМИ СРСР

У 1946-1991 рр.163

Радянські грошові реформи 1947 та 1961 рр. і розвиток
монетної системи.....163

Радянські коммеморативні монети166

§ 11. МОНЕТНА СИСТЕМА НЕЗАЛЕЖНОЇ

УКРАЇНИ.....176

Становлення грошової системи України після проголо-
шення її незалежності.....176

Українські коммеморативні монети.....183

§ 12. ВИКОРИСТАННЯ НУМІЗМАТИЧНОГО

МАТЕРІАЛУ В НАВЧАЛЬНІЙ РОБОТІ

КОЛЕКЦІОНУВАННЯ МОНЕТ.....192

Методика використання нумізматичного матеріалу в
навчальній роботі..... 192

Колекціонування монет. Залучення нумізматичного
матеріалу для додаткової роботи зі студентами та
учнями.....194

ПІСЛЯМОВА.....200

ДОДАТКИ.....202

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ З НУМІЗМАТИКИ	265
ПОКАЖЧИК ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ.....	224
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	283
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК.....	287
ФРАЗЕОЛОГІЗМИ, ПОВ'ЯЗАНІ З МОНЕТАМИ.....	290
МАТЕРІАЛИ ДЛЯ ТЕСТОВОЇ ПЕРЕВІРКИ	298
ЛІТЕРАТУРА	304

ПЕРЕЛІК АБРЕВІАТУР ТА УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

англ.	– англійське
АРСР	– Автономна Радянська Соціалістична республіка
БСЭ	– «Большая Советская энциклопедия»
вип.	– випуск
ВКП(б)	– Всесоюзна Комуністична партія (більшовиків)
ВРУ	– Верховна Рада України
г	– грам
грн.	– гривня
грец.	– грецьке
ДиК	– «Деньги и кредит»
ЗУНР	– Західноукраїнська Народна республіка
К.	– Київ
коп.	– копійка
крб.	– карбованець
Л.	– Ленінград
лат.	– латинське
М.	– Москва
м.	– місто
млрд.	– мільярд
н. е.	– наша (нова) ера
напр.	– наприклад
НБУ	– Національний банк України
НЕП	– нова економічна політика
НиС	– «Нумизматика и сфрагистика»
НиЭ	– «Нумизматика и эпиграфика»
польськ.	– польське
р.	– рік
РНК	– Рада Народних Комісарів
РСФРР	– Російська Соціалістична Федеративна Радянська республіка
руб.	– рубль
РСРСР	– Союз Радянських Соціалістичних республік

ст.	– століття
США	– Сполучені Штати Америки
СПб	– Санкт-Петербург
ТЗН	– технічні засоби навчання
тис.	– тисяча
УІЖ	– «Український історичний журнал»
УНіБ	– «Українська нумізмати́ка і боні́стика»
УНР	– Українська Народна республіка
УСЭ	– «Украинская Советская энциклопедия»
франц.	– французьке
ЦВК	– Центральний Виконавчий Комітет
ЦК	– Центральний Комітет

ПЕРЕДМОВА

У великому розмаїтті історичних джерел важливе місце належить монетам, які є предметом вивчення спеціальної історичної дисципліни – нумізматики.

Монети – то своєрідний літопис країни, символ і носій об'єктивної інформації, незаангажоване джерело пізнання минувшини, а відтак і унікальне підґрунтя науково-дослідницької роботи. У цих скромних шматочках штемпельованого металу віддзеркалюються сповнені драматизму колізії історичного процесу, насамперед фінансово-економічні явища, а також і весь спектр багатогранного суспільного життя. Монети як матеріальне втілення товарно-грошових відносин – унікальне надбання людської цивілізації, вони промовляють до нас своєю специфічною мовою століть і закарбовують у пам'яті народу найважливіші події його історії.

Навчальним планом історичних факультетів вищих навчальних закладів передбачається й вивчення основ нумізматики в системі спеціальних історичних дисциплін. Опанування цим багато в чому ключовим курсом відіграє важливу роль у підготовці фахівця з історії. Адже без знання основ нумізматичної науки неможливо повною мірою осягнути джерелознавчу базу історичного пізнання та збагнути закономірності процесу суспільного розвитку. Нумізмістика сприяє розширенню історичного світогляду студента, активізації його пізнавальної діяльності, розвитку творчого мислення, забезпечує формування професійної майстерності, прищеплює навички пошуково-дослідницької роботи. Немає особливої потреби доводити велике значення нумізматики для стимулювання інтересу до історичних знань. Без опанування цією важливою дисципліною неможливе повноцінне проведення навчальних занять з історії, організація поза-закласної і позашкільної роботи в загальноосвітній школі.

Незважаючи на беззаперечну важливість курсу основ нумізматики для професійної підготовки історика, цій дисципліні у науковій і особливо навчально-методичній літературі відведено доволі скромне місце. Хоча останнім часом і з'явилися ґрунтовні дослідження з української нумізматики, вони, зрозуміло, не адапто-

вані з методичного боку для використання у навчальному процесі і з певних об'єктивних причин недоступні широкому студентському загалу. Вкрай слабе методичне забезпечення викладання основ нумізматики суттєво утруднює організацію навчальної роботи з цієї важливої історичної дисципліни.

Пропонований посібник розроблений на базі рекомендацій Міністерства освіти і науки та авторської програми з основ нумізматики. У його основі лежить курс лекцій, апробований при викладанні на історичному факультеті Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького.

Для написання даного посібника автор використав наукову літературу, а також окремі історичні джерела, передусім нумізматичний матеріал. Це його друге видання, виправлене й доповнене, що спирається на новітні підходи в аналізі історико-нумізматичного процесу та інтерактивні методи викладання.

У посібнику розкриваються закономірності виникнення монет як базових суб'єктів товарно-грошового обігу, зроблено спробу викласти основні віхи розвитку грошового господарства України та деяких сусідніх держав від найдавніших часів до наших днів, подано окремі рекомендації щодо використання нумізматичного матеріалу в навчальній роботі. Особливості розвитку багато в чому унікального грошового господарства України в його історичній динаміці неможливо зрозуміти без бодай побіжної характеристики монетних систем Росії, Польщі, Австро-Угорщини та інших країн, яка й подана в даному посібнику. Адже на різних етапах своєї драматичної історії Україна перебувала в залежності від цих держав, і вони поряд з іншими її сусідами в тій чи іншій мірі формотворчо впливали на генезу фінансової системи нашої Батьківщини.

Матеріал посібника викладений у 12 параграфах, які поділені на окремі пункти (ліхтарики). Найголовніші нумізматичні поняття, дати, імена у тексті посібника виділені жирним шрифтом чи курсивом і їх з огляду на важливість у засвоєнні основ нумізматики варто запам'ятовувати.

До кожного параграфа додаються стислі висновки, а також запитання і завдання для контролю та перевірки фактичного рівня

засвоєння здобутих знань. У кінці посібника вміщені матеріали для підсумкового тестового контролю з метою перевірки знань на репродуктивному рівні.

У додатках подані матеріали, які допоможуть краще зорієнтуватись у змісті посібника і сприятимуть глибшому засвоєнню навчального матеріалу. Хронологічна таблиця дозволить зафіксувати в пам'яті найважливіші дати нумізматичної історії, географічний покажчик допоможе розташувати знання у відповідному просторі, а іменний — акцентувати увагу на окремих персоналіях історії грошового обігу та нумізматичної науки. Предметний покажчик допоможе не тільки віднайти у тексті тлумачення найважливіших нумізматичних явищ, понять і термінів, але й простежити їхню історичну динаміку. Більш образному засвоєнню нумізматичних явищ і спеціальної термінології сприятиме також перелік пов'язаних із монетами фразеологізмів.

У посібнику є також ілюстрації, які забезпечують реалізацію принципу наочності як одного із найважливіших у класичній дидактиці. Поданий у кінці посібника список використаної та рекомендованої літератури буде своєрідним орієнтиром для самостійної роботи студентів з метою поглиблення їхніх знань з нумізматики, підготовки до семінарських занять, колоквиумів, конференцій, написання рефератів, курсових, кваліфікаційних, дипломних і магістерських робіт.

Посібник адресований насамперед студентам історичних та фінансово-економічних факультетів вищих навчальних закладів різного рівня акредитації, а також учням старших класів загальноосвітніх шкіл, викладачам та вчителям, колекціонерам, усім, хто цікавиться нумізматиною.

§1. НУМІЗМАТИКА В СИСТЕМІ ІСТОРИЧНИХ НАУК

Предмет і завдання нумізматики

Багатогранний і складний процес вивчення історичного минулого людства неможливий без використання надбань нумізматичної науки.

Нумізматика – це спеціальна (допоміжна) історична дисципліна, що вивчає монети, особливості їхнього обігу, розвиток грошово-лічильних систем. Термін «нумізматика» став вживаним в епоху середньовіччя, а його етимологія є багато в чому штучною. Основу цього терміну становить латинське поняття «numisma», що є модифікацією грецького νομισμα («номізма» – монета), похідного від одного кореня з іменником νομος («номос» – закон) і дієслова νομίζω («номідзо» – встановлювати). Як вважає більшість дослідників, у Візантії на основі цих понять виник термін «номізматикос» (монетний), який і став згодом вживатися з латинізованим коренем для позначення науки про монети.

Основним об'єктом вивчення нумізматики є самі монети – з часу їх виникнення до сьогодення. Латинське слово «монета» увійшло в нашу мову ще від петровських часів і стало настільки звичаєним, що ми мало задумуємося над його походженням. У стародавньому Римі воно спочатку вживалося в поєднанні Juno Moneta як варіант імені богині Юнони. Саме при храмі Юнони Монети (провісниці) в другій пол. IV ст. до н.е. відкрилася перша в Римі грошова майстерня і відтоді металеві гроші стали в переносному, а потім і в прямому розумінні називатися монетами.

Монета – це зливок металу певної форми, ваги й вартості, який служить узаконеним, гарантованим еквівалентом, здатним функціонувати як засіб обігу. Залишаючись головним об'є-

ктом нумізматичного дослідження, монети поряд з цим є провідним суб'єктом товарно-грошових відносин.

Монети – то важливе джерело історичних знань. Насамперед, вони допомагають у відтворенні політичної історії, дозволяючи судити про форму правління, зміни династій, про державні перевороти, династичну хронологію тощо. На монетах часто знаходимо відображення різноманітних подій суспільно-політичного життя: воєн, завоювань, внутрішньої політичної боротьби, державних і релігійних реформ і т.п. До того ж, окремим подіям чи історичним особам часто присвячуються спеціальні монетні серії.

Монети є провідним, а при вивченні ранніх цивілізацій – єдиним джерелом вивчення економічної історії, товарно-грошових відносин і торгівельних зв'язків. Уважне вивчення монети допомагає відтворити історію релігії, суспільної думки, ідеології.

Монети дають чудовий і обширний матеріал з історії мистецтва. Вони доносять до наших днів цілі портретні галереї історичних постатей, зображення різноманітних пам'яток архітектури і скульптури, в тому числі і безслідно зниклих, відображають міфологічні сюжети, побутові сцени. Тільки завдяки монетам ми маємо певне уявлення про скульптури геніального Фідія, які загинули: Афіни Промакос (Афінський акрополь) і Зевса (храм у Олімпії). До того ж і самі монети часто є неперевершеними пам'ятниками медальєрного мистецтва.

Скарб срібних монет
XVI-
поч. XVII ст.

Об'єктом нумізматичного дослідження є не тільки окремі монети, а й монетні скарби. **Монетний скарб** – це будь-який комплект монет – від кількох екземплярів до десятків тисяч, який закопаний в землю чи прихований якимось іншим способом. При цьому за їхнім складом розрізняють скарби *короткого й довгого* нагромадження. Для нумізматичної науки особливо важливі скарби короткого нагромадження, бо вони є своєрідними «моментальними знімками» з грошового обігу даного історичного часу.

Предметом нумізматики є історія монетного обігу, розвиток грошово-лічильних систем, технологія карбування монет, діяльність монетних дворів. Основні **завдання** нумізматики – детальне вивчення історії монетної справи, визначення монетних норм, реконструкція грошово-вагових та лічильних систем, встановлення складу й характеру грошового обігу, динаміки його розвитку, розробка методики досліджень нумізматичних знахідок, виявлення, реєстрація, атрибутиція та класифікація монет, скарбів тощо.

Нумізматика розвивається в тісному взаємозв'язку з іншими науками. Вона продовжує виконувати специфічні джерелознавчі функції щодо історії, археології, етнографії, економічної теорії, мистецтвознавства, історії права. Тісно пов'язана нумізматика і з іншими спеціальними історичними дисциплінами: метрологією, хронологією, геральдикогою, сфрагістикою, історичною географією, палеографією, епіграфікою, не говорячи вже про такі близькі до неї боністику, фалеристику й медальєрику. Нумізматика не тільки живить своїм матеріалом названі вище науки, але й сама широко використовує їхні надбання.

Знайдені під час археологічних розкопок монети – то чудовий датуючий матеріал. Зв'язок нумізматики з метрологією історично визначений тією обставиною, що на ранніх етапах розвитку грошових одиниць вони співпадали або, в крайньому випадку, були чітко фіксованою частиною вагових понять. До того ж, метрологічне вивчення монет і грошового рахунку є невід'ємною частиною нумізматичного дослідження. Зображення на монетах державних і особистих гербів, а також різноманітних геральдичних фігур, елементів печаток визначають зв'язок нумізматики з геральдикогою та сфрагістикою. Написи на монетах є важливим епіграфічним джерелом. У ряді випадків тільки монети фіксують назви зниклих міст і держав, а це значною мірою допомагає історичній географії та топоніміці. Нумізматика важлива й для загального джерелознавства: анахронічні вживання грошових термінів у різних документах примушують засумніватися у їхній достовірності.

Наведені вище приклади свідчать про щонайтісніший зв'язок нумізматики з великим комплексом наук.

Методика та джерела нумізматичного дослідження

Як і будь-яка наука, нумізматику має свою специфічну методику дослідження, певний понятійний апарат і притаманну їй термінологію. Процес нумізматичного дослідження багатогранний. Він включає в себе всебічне вивчення самих монет – їхньої ваги, розміру, складу металу, зображення, написів, територіальної приналежності, техніки карбування, а також аналіз складу та топографії монетних скарбів.

Важливим завданням дослідника є «розшифровка» й атрибуція (визначення) монет та їх сукупностей. При цьому кожній із них відводиться належне їй місце в систематичному ряду; паралельно чи вслід за цим робиться детальний опис. Вивчення будь-якої сукупності монет передбачає систематизацію і класифікацію, вона може носити різноманітний характер. В основі класифікації лежать такі принципи: формально-типологічний, хронологічний, метрологічний, територіальний та ін.

Хронологічна систематизація дозволяє певній окремій сукупності монет проявити себе в часі, а досліднику побачити її в розвитку. Фіксує зміни нумізматичного матеріалу, він має можливість заглибитися в сутність процесів і явищ, які відбувалися в період, коли ці монети випускалися чи були в обігу.

Нумізматичне дослідження передбачає не тільки елементарні способи вивчення монет (аналіз зображень і написів, метрологічне вивчення), але й складніші методи: визначення проби, статистичні підрахунки і т.п. Нині широко застосовуються сучасні методи дослідження: спектральний аналіз, математична статистика, нейтронна

Посудини від багатопудового скарбу золотих і срібних монет, виявлених у Києво-Печерській лаврі

активізація, вимірювання електроємності монет тощо. Великі перспективи для наукової обробки нумізматичного матеріалу відкриває сучасна комп'ютерна техніка.

Складною й дискусійною в нумізматичній науці залишається методика дослідження монетних скарбів. Зокрема, довгий час велася полеміка щодо способів їхнього

датування. Нині прийнято датувати скарб по наймолодшій монеті, враховуючи ту обставину, що між роком карбування монети і захороюванням скарбу завжди існує певний проміжок часу, що дорівнює, принаймні, шляху монети від місця карбування чи обігу до місця знаходження скарбу.

Скарб середньовічних монет

Методику дослідження закономірностей і змін хронологічного складу скарбів одним із перших розробив і обґрунтував відомий учений-нумізмат Р.Р. Фасмер.

Важливою частиною нумізматичного дослідження є картографування знахідок монетних скарбів і окремих монет. Завдяки цьому виявляються певні ареали тих чи інших монет в різні історичні періоди. Топографічні зведення скарбів бувають різноманітними за своїм характером: одні з них відображають монетний обіг на певних територіях, інші на певному хронологічному відрізку, треті – історію обігу різних за своєю державною належністю монет, наприклад, римських, візантійських та ін. При цьому характер топографічних зведень залежить від завдань конкретного дослідження.

Нумізматика має свою власну джерельну базу. Зрозуміло, головним джерелом цієї науки є самі монети. Поряд з цим як допоміжними, проте нерідко дуже важливими джерелами нумізматичного дослідження виступають штемпелі, відтиски монет, різноманітні письмові пам'ятки (законодавчі акти, матеріали грошових реформ, документація монетних дворів, декрети, мемуари на література, епістолярії) та ін.

Важливим підґрунтям для проведення нумізматичного пошуку й атрибуції монет є спеціальні каталоги, покажчики, посібники, довідкові видання. У них містяться дані про монети (їх види) певної території, місцевості, історичної епохи, про технологію виготовлення монет, територіальне й хронологічне поширення, репрезентативність, час карбування, про матеріал, вагу, тиражність, емісію, найважливіші знахідки, генезу монетної справи тощо.

Система понять і термінів нуміз- матики

За час свого історичного розвит-
ку нумізматики виробила низку понять
і термінів. Вони відзначаються високим
рівнем специфічності і тісним зв'язком

з фінансово-економічними категоріями.

Розглянемо найважливіші нумізматичні поняття і терміни.

Грошова система – форма організації монетної справи й грошового обігу, яка історично склалася в різних країнах, закріплена законом і передбачає певну єдність елементів грошового обігу. При цьому для монетного карбування в межах даної грошової системи використовується один базовий метал (монометалізм) або два (біметалізм).

Грошова одиниця – вагова кількість благородного металу (золота чи срібла), прийнята в даній країні за масштаб цін, що встановлюється в законодавчому порядку.

Грошовий обіг – рух грошей у сфері обігу, їхнє функціонування як засобу обігу й платежу.

Грошові знаки – це знаки вартості як представники золотих і срібних грошей в обігу. Вони виступають у вигляді неповноцінних монет (з міді, бронзи, нікелю та інших недорогочінних металів і сплавів), а також паперових грошей.

Грошові реформи – перетворення в галузі грошового обігу з метою його впорядкування, зміцнення грошової системи, приведення її у відповідність із економічними та соціально-політичними потребами.

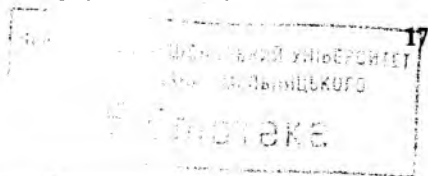
Монетна політика – практика здійснення державою політики, пов'язаної з емісією монет та впорядкуванням монетного обігу.

Монетна система – співвідношення вагових норм і монетних одиниць, узаконених державою.

Номінал – (лат. *nominalis* – іменний) позначення вартості на монетах чи грошових знаках.

Лічильна система – співвідношення номіналів в одній і тій же грошовій системі. Існують різноманітні лічильні системи, зокрема, квартальна (співвідношення 1:2:4:8), десятична, найбільш поширена (1:10:100:1000) і дуодecimalна (1:3:6:12).

Монетна регалія – (лат. *regalis* – буквально: те, що належить королю) монопольне право на карбування і випуск в обіг монет.

Емітент – володар права карбування, що випускав монету від свого імені (імператор, король, монетний сеньйор, вільне місто, державний банк).

Монетна конвенція – договірна угода держав чи монетних сеньйорів про створення єдиної грошової системи.

Монетна стопа – узаконене співвідношення кількості монет і певної вагової одиниці металу, із якого ці монети карбуються. Монетну стопу можна підвищити (покращити) або знизити (погіршити), залежно від того, зменшується чи збільшується кількість монет, що карбуються з певної вагової одиниці металу.

Проба монети – (лат. *probo* – перевіряю, оцінюю) кількість чистого металу у сплаві, з якого карбуються монети. Для золота застосовуються нині дві системи проб: метрична й каратна. У Росії і СРСР до 1927 р. застосовувалася золотникова проба.

Лігатура – (лат. *ligare* – зв'язувати) домішка недорогоцінних металів у сплаві із дорогоцінними для надання монетному матеріалу більшої твердості або з метою його здешевлення. Вміст лігатури у сплаві визначається пробую, при цьому встановлюється оптимальне співвідношення дорогоцінного й недорогоцінного металу.

Ремедіум – (лат. *remedium* – засіб проти чогось) офіційно допустима межа відхилення фактичної ваги монети від її норми, а також допустиме відхилення проби монети від встановленої норми (визначається у %).

Псування монети – зменшення маси дорогоцінного металу в складі монети за рахунок зниження її законної ваги і проби при збереженні номінальної вартості.

Монетна легенда – написи на монетах. Як правило, їх розташовують по колу або горизонтально, в один чи декілька рядків, рідше – вертикально чи хрестоподібно. У римо-античні та середньовічні часи легенди традиційно подавались латиною (виняток становили східні та руські монети).

Іконографія – зображення на монетах.

Монетний знак – відкарбовані на монетах літери або різного роду знаки-символи (логотипи) монетних дворів, монетарників тощо.

Монетний тип – стійка композиція елементів зображень, ле-генд на лицевому та зворотному боці монети. Тлумачення цієї категорії може мати як вузький, так і широкий діапазон, тому вона розуміється досить суб'єктивно.

Аверс – (лат. *adversus* – повернутий лицем до чогось чи ко-гось) лицевий бік монети. Лице монети визначають зображення (портрет правителя, а з XIII ст. – герби) чи легенди, які вказу-ють на емітента. Як правило, вони доповнюють один одного і зна-ходяться на одному боці. Якщо вони розділені, то аверсом вва-жається бік з «державною» легендою. Проте бувають ситуації, які не вписуються в дану схему.

Реверс – (франц. *revers*, англ. – *reverse*, італ. – *revestio*) зво-ротний бік монети. Поняття таке ж умовне, як і аверс. До цього часу ведуться схоластичні суперечки на цю тему, незважаючи на відсутність абсолютного рецепту визначення сторін. При цьому забувається, що ці поняття введені винятково для зручності опи-су монет.

Гурт – ребро, бокова поверхня монети. З метою попередження обрізування монет її ребро, починаючи із XVII ст., стали обробля-ти різноманітними насічками, написами чи знаками.

Поле монети – поверхня аверсу чи реверсу, не зайнята зобра-женнями чи легендами.

Обріз – горизонтальна лінія, що відділяє нижню частину мо-нети від основного поля.

Пам'ятна монета – монета, що випускається з нагоди відзна-чення важливих подій чи об'єктів внутрішнього та міжнародного життя тощо.

Ювілейна монета – різновид пам'ятної монети, що присвя-чується ювілеям видатних осіб, визначних подій у історії держави та людства.

Деномінація – зменшення (у 10, 100, 1000 разів) номіналь-ного вираження нових грошових знаків.

Демонетизація – вилучення з обігу монет, внаслідок прове-дення державою грошових реформ або особливостей економіч-ного розвитку (повне знецінення монет).

Девальвація – офіційне зниження встановленого курсу валюти даної країни по відношенню до золота чи іноземної валюти.

Ревальвація – підвищення золотого змісту грошової одиниці чи офіційного курсу валюти даної країни.

Інфляція – (лат. *inflatio* – роздмухування, розбухання) переповнення грошового обігу масою грошей, що спричиняє їхнє знецінення.

Депресация – (лат. *depressio* – придушення) падіння вартості грошей як наслідок інфляції, що проявляється в зростанні цін, зниженні вартості національної валюти щодо валют чужоземних держав.

Брактеат – середньовічна срібна монета, яка карбувалася на тонкому листі металу одним верхнім штемпелем, в результаті чого зображення її аверсу було випуклим, а реверсу – увігнутим.

Становлення і розвиток нумізматичної науки

У поняття «нумізматика» традиційно включається як колекціонування монет, так і наука, що їх вивчає. Проте, зрозуміло, що колекціонування й наукове дослідження із нумізматики – це далеко не ідентичні поняття. Утім, першопочатки нумізматики як науки, слід вбачати саме в колекціонуванні й систематизації монет. Прабатьківщиною колекціонування монет стала Італія епохи раннього Ренесансу (XIV – XV ст.). У добу Відродження збирання монет доволі швидко розповсюдилося в більшості країн Європи. У контексті тогочасних історико-наукових уподобань переважним був інтерес саме до античних монет. При цьому спочатку монети розглядалися із суто естетичної точки зору, а не як пам'ятки грошового обігу і джерело історичних знань.

Як засвідчують сучасники та документальні джерела, пристрасним збирачем римських монет був великий італійський поет Франческо Петрарка. Серед перших колекціонерів-нумізматів зустрічаємо правителя Флоренції XIV ст. Козімо Медічі, короля Альфонса Арагонського, імператора Священної Римської імперії Максиміліана.

Згодом колекціонування монет стало модним і престижним заняттям. У середині XVI ст. при дворах і замках аристократів уже налічувалося 950 **мінцкабінетів** (колекцій монет). У XVII ст. з'явилися колекціонери монет у Московії, їх називали «охотни-

ками». Рідкісну для того часу колекцію монет зібрав граф Салтиков, цим нумізматичним зібранням зацікавився сам Петро І. Заслуговував на увагу і мінцкабінет священика Федора. На жаль, історія не зберегла його прізвища, та ця колекція увійшла в історію нумізматики. Адже Федір не просто збирав монети, але й детально їх описав, залишив зображення найрідкісніших екземплярів. Велика колекція монет належала Кунсткамері, вона налічувала 29 тис. одиниць.

З середини XVIII ст. збирання монет стало серед російської дворянської знаті ознакою хорошого тону. Багаті нумізматичні колекції мали канцлер М.П. Румянцев, сенатор О.Ф. Толстой та інші збирачі старожитностей.

Для роботи з приватними колекціями аристократи наймали спеціальних службовців, котрі в міру своїх сил і можливостей займалися атрибуцією й описом монет. Ще з XVI ст. з'являються перші спроби нумізматичних досліджень, які втім зводились лише до збору фактичного матеріалу без його глибокого аналізу й узагальнень. XVII і перша пол. XVIII ст. особливих змін у характер подібних праць не внесли. Проте нумізматика не стояла на місці, бо із нагромадженням емпіричного матеріалу накопичувались і наукові знання як прикладного, так і теоретичного характеру.

Певні ознаки науково-нумізматичного аналізу вже містив багатотомний каталог грошей, складений німецькими вченими І. Іоахімом та І. Бьоме. Цей каталог побачив світ у Лейпцігу 1749 – 1769 рр. і цілком спирався на інформацію, закладену в самих монетах.

У 1738 р. І. Шульце прочитав першу лекцію з нумізматики в університеті міста Галле (Німеччина). Услід за нею подібну лекцію послушали й студенти університету шведського міста Упсала. Науковий кругозір професорів і хранителів монет обмежувався тоді переважно емпіричними знаннями, придатними хіба що тільки для атрибуції – визначення достовірності, часу й місця карбування монет. Самі ж монети тоді розглядалися як предмет інтересу археології і мистецтвознавства.

Наукова нумізматика зародилася у 90-х роках XVIII ст., її родоначальником по праву вважають австрійського вченого Й. Ек-

келя. Професор археології Віденського університету, абат Еккель систематизував античні монети за історико-географічним принципом і в 1792 – 1798 рр. видав фундаментальне 8-томне дослідження «*Doctrina nummorum veterum*» («Наука про давні монети»). Саме він започаткував класифікаційно-описовий етап розвитку нумізматики, став автором окремих методів нумізматичних досліджень. Це знаменувало закінчення донаукового, «ілюстративного» етапу розвитку нумізматики.

*Йоган-Йосиф-Іларій
Еккель
(1737 – 1798)*

У контексті політичної історії та в тісному зв'язку з нормами феодального права дослідив нумізматичний матеріал середньовіччя австрійський вчений Й. Мадер. Великою подією стало і видання тритомного трактату «Нумізматика середніх віків», автором якого був польський вчений Й. Лелевель (Париж, 1835). Німецький нумізмат В. Ренцман опублікував у 1865 – 1866 рр. повний звід європейських монет, що є й досі незамінним підґрунтям для їхньої атрибуції. Є всі підстави назвати енциклопедією нумізматики середніх віків фундаментальне тритомне дослідження французьких вчених А. Анжеля і Р. Серрюра (Париж, 1891 – 1905 рр.). За обсягом інформації і різнобічністю аналізу це видання й досі не має собі рівних.

*Йозеф Мадер
(1754 – 1815)*

У XIX ст. у багатьох університетах Європи було запроваджено викладання нумізматики. Воно проводилось на досить солідній фактологічній і методологічній базі.

*Йозеф Лелевель
(1786 – 1861)*

У Росії нумізматична наука зародилася в першій пол. XIX ст. Її першою ластівкою стала праця О. Черткова, яка систематизувала нагромаджений на той час матеріал з питань карбування староруських і російських монет. Наукові ідеї Черткова розвинули російські вчені С. Шодуар та І. Толстой. Зок-

І. Толстой

ний учений В. Ляскоронський.

У 1846 р. російські нумізмати об'єдналися в Археологічно-нумізматичне товариство, перетворене пізніше в Нумізматичне відділення Російського археологічного товариства. Окрім цього, у 1888 р. було створене Московське нумізматичне товариство. Подібні товариства виникли в Лондоні, Парижі, Берліні, Нью-Йорку та інших містах. Члени цих спілок організовували конференції, виставки, випускали путівники, каталоги монет і т.п. У нумізматичній науці формуються окремі напрямки: античний, східний, візантійський, середньовічний, вітчизняний та ін.

Помітним центром нумізматичних досліджень став мінцкабінет Київського університету Св. Володимира. До цієї колекції на 1865 р. надійшло 3539 монет із 110 скарбів, виявлених на території України. Хранителями київського мінцкабінету в різні роки були відомі історики й нумізмати Я. Волошинський, К. Страшкевич, В. Іконников і В. Антонович.

В. Антонович

У ХХ ст. статус нумізматики змінився. Дослідження перемістилися із приватних мінцкабінетів у державні зібрання. Поняття «нумізмат» стало відділятися від означення «колекціонер».

У радянську добу центрами наукових досліджень із нумізматики стали музеї, де зберігалися найбільші колекції монет. Це, насамперед, Ермітаж у Ленінграді (тепер – Санкт-Петербург), істо-

ричні музеї у Москві, Києві, Львові, Археологічний музей в Одесі та ін. З березня 2004 р. у м. Києві розпочав свою роботу музей грошей Національного банку України, експозиція якого містить українські монетні раритети від давніх часів до сьогодення.

У 20-х — 30-х рр. ХХ ст. побачала світ низка серйозних досліджень російських вчених О. Сіверса і М. Бауера. Зокрема, Сіверс дослідив топографію скарбів празьких грошів, а Бауер проаналізував знахідки західноєвропейських монет XI — XII ст. Глибоко вивчали російський і український монетний обіг на різних етапах історії О. Ільїн, К. Базилевич, М. Брайчевський, В. Потін, О. Беляков.

Класиком російської нумізматичної науки справедливо вважають І. Спаського, автора сотень глибоких досліджень з історії монетного обігу. Написана ним узагальнююча праця «Русская монетная система», що витримала декілька видань, є зразком науково-нумізматичного аналізу і стала настільною книгою істориків.

Значний внесок у дослідження нумізматики Росії, Хорезму й Золотої Орди зробив Г. Федоров-Давидов. Монетні системи античності й Візантії всебічно дослідили О. Зограф, В. Кропоткін, Л. Казаманова. Західноєвропейські монети вивчав В. Потін, візантійські — І. Соколов, а нумізматику російського середньовіччя — А. Мельникова та М. Сотникова. В. Янін ґрунтовно дослідив грошово-лічильну систему Київської Русі. Методику використання нумізматичного матеріалу при викладанні історії розробили Е. Кучеренко і Д. Мошнягін. У новітній період плідно працюють російські вчені-нумізмати О. Юхт, Д. Кондратьєв, В. Узденников та ін.

1951 р. в м. Женева (Швейцарія) була заснована Міжнародна асоціація нумізматів-професіоналів. Ця структура координує дослідження з наукової нумізматики.

Дедалі більших обертів набирає українська нумізматична наука. Вагомий внесок у її розвиток на різних етапах зробили відомі вчені А. Бертє-Делагарт, М. Біляшівський, К. Болсуновський, М. Брайчевський, В. Данилевич, І. Орлов, М. Петровський, О. Ретовський, М. Слабченко, В. Шугаєвський та ін.

Визнаним лідером української нумізматики новітньої доби є відомий учений-історик М. Котляр, перу якого належить багато ґрунтовних праць з історії монетного обігу України. Він глибоко дослідив особливості грошового господарства України доби феодалізму, вперше у виокремленому плані подав огляд нумізматичного матеріалу Галичини, увів у науковий обіг багато досі невідомих джерел, розвинув методику дослідження монетних скарбів.

М. Ф. Котляр

Уже не одне десятиліття служить усім зацікавленим нумізматичною наукою «Нумізматичний словник» В. Зварича, що вже витримав декілька видань. Лебединою піснею цього визначного вченого став вихід у 1998 р. об'ємного довідника з нумізматики, створеного Зваричем у співавторстві з Р. Шустом. Це справді унікальне видання містить детальне тлумачення понад двох тисяч нумізматичних понять і термінів.

Довідник з нумізматики

В. Зварича і Р. Шуста

Солідну наукову спадщину з дослідження античних монет залишив вчений-нумізмат П. Каришковський. На основі ґрунтовного опрацювання як суто нумізматичного матеріалу, так і писемних джерел В. Анохін усебічно досліджує монетні системи античних міст-держав північно-західного Причорномор'я, а Г. Козубовський – грошове господарство України доби середньовіччя.

Нині окреслився комплексний підхід до виявлення основних закономірностей грошового обігу України. Основу такого підходу становить, як суто монетний, скарбовий матеріал, так і писемні джерела.

Помітним надбанням української науки сьогодення став вихід фундаментальної ілюстрованої праці «Гроші в Україні» авторів-упорядників М. Дмитрієнко, В. Литвина, В. Ющенко та Л. Яковлевої. Це досить вдала спроба у системно-хронологічному плані простежити розвиток грошового господарства України від давнини

до наших днів. Поряд зі своєю самодостатністю дане видання створює й необхідне підґрунтя для подальших наукових досліджень з даної проблематики, оскільки містить у своїй структурі чимало цінних документів з історії грошового обігу.

Останнім часом спостерігається неабиякий інтерес до вивчення історії грошового обігу в Україні. Про це засвідчують численні публікації на сторінках наукових видань та часописів.

Чимало цінних матеріалів з нумізматики подибуємо, зокрема, на сторінках журналів «Вісник НБУ», «Українська нумізMATика і боністика» (1999 – 2000 рр.), «НумізMATика. Фалеристика» (з 1996 р.) та ілюстрованого щорічного каталога «Банкноти та монети України» (з 2001 р.). Ці науково-популярні, довідкові видання містять актуальну інформацію про грошовий обіг України та його історію.

Проте на сьогодні нумізMATична наука має ще багато «білих плям» і невивчених проблем, які ще чекають на своїх дослідників.

НумізMATиці належить одне з провідних місць у системі історичних наук. Об'єктом її вивчення є монети – надійне й незаангажоване джерело інформації про історичну минувшину. Взаємодіючи з великим комплексом наук, нумізMATика насамперед слугує історичному пізнанню, виконуючи щодо нього джерелоз-

Володимир Зварич зі своїми вихованцями в нумізMATичному кабінеті Львівського державного університету (1980-і р.)

навчі функції. Поряд з цим як самодостатня історична дисципліна, вона має свій предмет, джерела, специфічну методику дослідження і тісно пов'язаний з фінансово-економічними категоріями власний понятійно-термінологічний апарат. Одна з найдавніших наук, нумізMATика пройшла два етапи свого розвитку: 1) донауковий, утилітарно-збиральницький (XIV – XVIII ст.) і 2) власне науковий (з 90-х р. XVIII ст.). Нумізматична наука має у своєму арсеналі чимало творчих здобутків. Однак у царині вивчення історії грошового господарства України залишається ще багато нез'ясованого і це вимагає інтенсифікації та диверсифікації нумізматичних досліджень.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Що є предметом нумізматики і які її основні завдання?
2. Доведіть, що монета є важливим джерелом історичного пізнання.
3. Установіть взаємозв'язок нумізматики з іншими науками.
4. Охарактеризуйте основні методи нумізматичного дослідження.
5. З'ясуйте особливості методики дослідження монетних скарбів.
6. Дайте визначення найважливіших нумізматичних понять і термінів.
7. Коли зародилося колекціонування монет?
8. Назвіть основні етапи становлення та розвитку нумізматичної науки.
9. На основі додаткової літератури підготуйте повідомлення про життя і діяльність родоначальника нумізматичної науки Й. Еккеля.
10. Охарактеризуйте сучасний етап розвитку нумізматичної науки в Україні.

§ 2. НАЙДАВНІШІ МОНЕТНІ СИСТЕМИ

Походження, суть і функції грошей

Історики античного часу приписували винайдення монети різним народам, а інколи – богам чи міфічним героям. Між тим виникнення грошей і найголовнішого й провідного грошового суб'єкту, монет – це глибоко закономірне економічне явище, що зумовлене ходом історичного розвитку людства. Суспільний поділ праці, розвиток товарного виробництва спричинили необхідність товарообігу. Так виникла мінова торгівля, коли товари обмінювалися на інші за схемою $T_1 - T_2$. Такому обміну відповідала повна або розгорнута форма вартості, за якою кожний товар виражав свою вартість у багаточисельних товарах-еквівалентах.

Із збільшенням товарної маси дедалі складнішим і багатоступеневішим ставав процес придбання будь-якого товару, до того ж ускладнювалася і його оцінка. Адже забаганки одного товаро-власника часто не співпадали із потребами іншого і це призводило до цілої низки непотрібних, а інколи й безглузвих мінових операцій. Тому на певному етапі розвитку товарного виробництва виникла нагальна потреба в появі товару-посередника обміну, загального еквівалента, а відтак – і в переході від розгорнутої форми вартості до загальної.

Поступово із загальної маси товарів виділяється один або кілька, які й стали виконувати важливу роль еквівалента вартостей. Тоді як у землеробських племен такими посередниками в обміні були переважно продукти рільництва (зерно, льон), то в скотарських – худоба. Для того, щоб уявити способи розрахунків за товари на ранніх етапах історії стародавньої Греції, звернемося до уривка із безсмертної поеми Гомера «Іліада»:

*...Пишноприбрані діти ахейців
Все купували: платив
Хто залізом, хто сійною міддю,
Хто ж і бичачими шкурами,
Хто і самими биками
Або рабами – людьми ...*

Як бачимо, на той час єдиний еквівалент-посередник у товарообміні ахейців ще не визначився.

Оскільки в господарському житті первісного суспільства велику роль відігравало скотарство, то найбільш поширеними товаро-грошима була тоді саме худоба. У багатьох народів вартість товару прирівнювалася до вівці. Наприклад, 1 вівця = 2 сокирам = 4 глиняним горщикам і т.п. У поемах Гомера (VIII – VII ст. до н.е.) як міра вартості дуже часто фігурує бик. Так, мідна зброя оцінювалася дев'ятьма биками, золоті обладунки – сотнею биків, рабиня – чотирма биками. Та далека епоха, коли худоба відігравала роль головного еквівалента в товарообігу, залишила глибокий слід у першопочаткових позначеннях грошей і багатства в цілому. Зокрема, латинське слово *rescopia* – гроші походить від *rescus* – худоба. Аналогічні поняття зустрічаються у мові англосаксів – *sceat*, у готів – *skatts*, у німців – *skat*. У Київській Русі гроші й багатство позначалися словом «скот», казна князів називалася «скотьниця», а скарбник – «скотьник».

Поряд із худобою роль посередників у обігу виконували також хутра, шкіри, тканини, зерно, олія, риба, чай та багато інших товарів. З виникненням другого великого суспільного поділу праці – відокремлення ремісництва від землеробства, роль загального еквівалента вартості перебирають на себе метали: мідь, олово, бронза, пізніше – залізо. Так, залізні гроші використовували стародавні спартанці, британці, японці. Однак це був все ще догрошовий період. Адже відмінність між загальною і грошовою формою вартості полягає не в тому, який саме товар виконує роль загального еквівалента, а в тому, чи закріпилася ця роль за одним загально-визнаним товаром.

Етапним у генезі грошей був перехід до використання як посередника й еквівалента у товарообігу благородних металів – золота та срібла. Причиною того, що врешті-решт монополія у товарно-

грошових відносинах перейшла до золота й срібла, стали властивості цих благородних металів, які роблять їх найбільш придатними для виконання функцій грошей. Насамперед – це однорідність, подільність, транспортабельність, висока вартість, зрештою ці метали добре зберігаються і т.п. Так виникли гроші, за словами К. Маркса «perpetuum mobile» (вічний двигун) процесу обігу.

У товарному господарстві гроші виконують п'ять взаємопов'язаних суспільних функцій: 1) міри вартості, 2) засобу обігу, 3) засобу нагромадження й утворення скарбів, 4) засобу платежу і 5) світових грошей.

Як засвідчують археологічні джерела, металеві гроші спочатку застосовувалися у вигляді різного роду зливків (бруски, прути, кільця). Зокрема, в Єгипті перші гроші мали вигляд дроту із золота та срібла, його згинали в браслети й носили на руках. На Русі й Приураллі за гроші служили шийні гривні. У стародавній Греції, як і в багатьох країнах того часу, метали в ролі грошей приймали на вагу (напр., талант срібла, 1 драхма золота).

Розвиток торгівлі залучав до сфери обігу дедалі більшу кількість металевих грошей. У той же час необхідність перевірки ваги кожного шматочка грошового металу і його якості ускладнювало торгові операції. Зрослі потреби товарного обігу вимагали застосування заздалегідь заготовлених стандартних зливків благородних металів, які б мали **державне тавро** як гарантії їхньої належної ваги і якості. Таку роль мали виконувати монети.

Виникнення монетного виробництва.

Античні монети

Питання про конкретний центр, де вперше приступили до карбування монет, залишається в науці спірним. Є твердження, що в стародавньому Єгипті за фараона першої династії Менеса в обігу перебували зливки золота стандартної ваги (14 г) із клеймом. Очевидно, є підстави вважати ці особливі гроші найдавнішими протомонетами. Щось на зразок монет, датованих XII ст. до н.е., знайдено і на території Китаю. Проте в сучасній науці прийнято вважати початком монетного карбування **кінець VIII – поч. VII ст. до н.е.**, а його батьківщиною – грецькі колонії Малої Азії, де обмін був найбільш інтенсивним.

Перші монети – стандартні зливки металів із державним тавром гарантії належної ваги і якості – з'явилися в малоазійській державі **Лідії** за правління царя **Гігеа**. Вони були відкарбовані із природного сплаву золота та срібла – *електри*. Форма цих монет була овальною, техніка виготовлення – доволі примітивною. Нагрітий зливок металу визначеної ваги клали на ковадло і притискували одним або кількома металевими прутами, а зверху били молотом. Один бік у цих монет був гладким, інший мав заглибини, їх легко можна було підробити і вони піддавались псуванню. Згодом техніку карбування було змінено і замість прутів стали використовувати штемпелі великої ваги, а в ковадлі робили заглибину з певним зображенням. Тому з одного боку зливка виходило випукле зображення, з іншого – вдавнене, це значно утруднювало як підробки, так і крадіжки металу шляхом сплюснення. Пізніше зображення з'явилися на обох боках монет, що було додатковою гарантією їхньої цілісності. На перших лідійських монетах – *статерах* була зображена лисиця, що біжить, ця тварина тут вважалася священною і символізувала головне божество Лідії – Басарея.

*Статер, Егина, срібло,
VI ст. до н.е.*

Дещо пізніше з'явилися монети царя Фідона на грецькому острові **Егина**. На відміну від лідійських, егинські монети карбувалися зі срібла, а їхня форма була близькою до кулеподібної. На аверсі цих надзвичайно рідкісних егинських статерів зображувалась священна черепаха.

Перші монети із золота почав карбувати в **VII ст. до н.е.** знаменитий лідійський цар **Крез**. Практично одночасно із карбованими з'являються й монети, відлиті у спеціальних формах. Монети залишалися все ще незграбними, дуже товстими, із нерівними краями.

У **VI ст. до н.е.** почалося карбування монет на острові Сицилія та на півдні Італії. При цьому їх карбували двома однаковими штемпелями на заздалегідь заготовлених кружалах.

Як уже зазначалося, перша грошова майстерня відкрилася в Римі

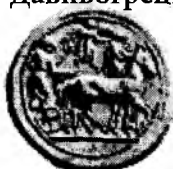
при храмі Юнони Монети у другій пол. IV ст. до н.е. Тут спочатку виробляли мідні аси, а згодом перейшли до карбування срібних і золотих монет.

Слід відзначити, що перші монети, як правило, виконували роль і вагових одиниць. З цієї причини назви давніх монет і їхня вага дуже часто співпадали. Проте вага монет з плином часу змінювалася і від першопочаткових вагових характеристик залишилася тільки назва. Подібну обставину треба максимально враховувати при аналізі нумізматичного матеріалу з точки зору метрології. Вищу одиницю ваги греки називали талантом (грец. $\tau\omicron\lambda\alpha\upsilon\tau\omicron\nu$; лат. *talentum* – вага; 25,9 – 26,196 кг срібла), середню – міною (вавилонсько-ассир. «міна» – рахувати; 436,6 г), нижчу – драхмою (грец. $\delta\rho\alpha\chi\mu\eta$ – жменя; 2,91 – 6,07 г). Талант містив 60 мін, міна – 50 статерів, статер – 2 драхми, драхма – 6 оболов.

Про динаміку монетних систем стародавньої Греції можна дістати уявлення на основі поданої нижче таблиці:

Назва монетної системи	Назва основних грошових одиниць	Метал, з якого карбувалися монети	Вага монет у грамах	Час обігу
Мілетська	статер	електра	14	VII – VI ст. до н.е.
Фокейська	статер	електра	16	VI – IV ст. до н.е.
Персидська	дарик сикль	золото срібло	8,4 5,6	VI – IV ст. до н.е.
Егинська	статер	срібло	12,14 – 14,55	VII – VI ст. до н.е.
Евбейсько-аттична	драхма тетрадрахма статер	срібло срібло золото	4,36 17,44 8,6	з VII ст. до н.е. з IV ст. до н.е.
Коринфська	драхма	срібло	2,91	з VII ст. до н.е.
Фінікійська	драхма	срібло	3,3 – 3,47	
Родоська	тетрадрахма	срібло	15 – 15,5	

Давньогрецькі монети

Тетрадрахма, срібло, Сіракузи,
VI ст. до н.е.

Дидрахма, срібло Олімпія,
360 р. до н.е.

Літра, срібло, Сіракузи,
500 р. до н.е.

Статер,
золото,
Родос,
бл. 400 р. до
н.е.

Тетрадрахма, срібло, Афіни,
500 р. до н.е.

Статер, золото, Македонія,
IV ст. до н.е.

Тетрадрахма, срібло, Енос,
380 р. до н.е.

Дидрахма, срібло, Гимера,
IV ст. до н.е.

Номінали грецьких монет походять від числівників і були, зокрема, такими: декадрахма (10 драхм), тетрадрахма (4 драхми), дидрахма (2 драхми), драхма (6 оболов), пентобол (5/6 драхми = 5 оболам), тетробол (2/3 драхми = 4 оболам), триобол (1/2 драхми = 3 оболам), диобол (1/3 драхми = 2 оболам), обол (1/6 драхми), тритеморій (1/6 драхми = 3/4 оболла), геміобол (1/12 драхми = 1/2 оболла) і т.п.

Окрім електрових, золотих і срібних монет у Греції карбувалися також і мідні, вони мали назву *халк* і *лепта*. 8 халків дорівнювали 1 оболу, а лепта становила $1/7$ частину халка.

До античних монетних систем належить і римська, в ній спочатку провідне місце посідала мідь, а пізніше – срібло. Перші римські мідні монети з'явилися у **338 р. до н.е.** номіналом в ас, що важив 272,88 г. Ас поділявся на 12 *унцій*, його іншими фракціями були *семіс* (6 унцій), *трієнс* (4 унції), *квадранс* (3 унції), *секстанс* (2 унції), *унція*. На аверсах цих монет було зображення Юпітера, Мінерви, Геракла, Гермеса та ін. На реверсі зображувався ніс корабля (див. дод. 1). Спочатку їх відливали, а з III ст. до н.е. з'явилися карбовані монети.

Ас, мідь, перед 268 р. до н.е. (зм.)

За реформою **269 р. до н.е.** у Римі почали карбувати срібний *денарій* вагою 4,55 г, який дорівнював 10 асам. Окрім денарія в обігу з'явилися *вікторіат* (7,5 аса), *квінарій* (5 асів), *сестерцій* (2,5 аса) (див. дод. 2). Внаслідок кризових явищ у економіці Риму на 217 р. до н.е. вага денарію упала до 3,9 г.

Глибокі зміни в монетній справі відбулися за імператора Октавіана Августа (30 р. до н.е. – 14 р. до н.е.). Розпочалося карбування золотої монети – *ауреусу* (лат. *aurus purpureus* – золота монета) за стопою 40 шгук із фунта, вагою 8,19 г. Монетна система набула такого вигляду: 1 ауреус = 25 денаріям = 100 сестерціям = 200 дупондіям = 400 сиклям. Цим самим по суті була започаткована децимальна грошово-лічильна система. У першому ст. н. е. дупондії і сестерції карбували з латуні.

Давньоримські
монети

Трієнс, мідь,
перед 268 р. до н.е.

Квадранс, мідь,
перед 268 р. до н.е.

Денарій, срібло,
перед 217 р. до н.е.

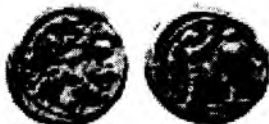
Денарій,
срібло,
бл. 108 р.
до н.е.

Квінарій, срібло,
перед 217 р. до н.е.

Сестерцій, срібло,
перед 217 р. до н.е.

Вікторіат, срібло,
бл. 235 – 217 р. до н.е.

Гостра фінансово-економічна криза, що охопила Римську імперію у **III ст. н.е.**, призвела до знецінення денарія і поставила грошове господарство на грань розвалу. Спроба імператора Костянтина реанімувати фінансове господарство введенням золотого соліда не дала бажаних результатів.

Монети грецьких міст-держав Північного Причорномор'я

Ольвія, Херсонес, Тира, Боспорське царство та інші карбували свої власні монети.

Найраніше грошовий обіг зародився в грецькому поселенні на острові Березань (Борисфеніда). За сучасними науковими даними тут з **другої пол. VII ст. до н.е.** як замітник грошей використовували бронзові фігурні знаки у вигляді дволопатевих накопачників стріл. «Стріли» – своєрідні протомонети – знаходять у багатьох скарбах на території північно-західного Причорномор'я. Є припущення, що місцеві «стріли» були пов'язані з мілетською монетною системою певним рахунковим співвідношенням.

У **VI ст. до н.е.** у Причорномор'ї з'явилися не менш оригінальні грошові знаки дельфіноподібної форми, відлиті з бронзи. Появу «дельфінів» учені пов'язують із досить популярним у Нижньому Побужжі культом Аполлона Дельфійського. «Дельфіни» виконували функцію грошей вилучено в межах

Халк, бронза, Ольвія, поч. IV ст. до н.е.

Ольвії. За підрахунками О. Зографа і П. Каришковського їхня вага теоретично становила 3,18 г, а десяток цих монетних зливків прирівнювався до шести «стріл».

Згодом ольвіополіти започаткували лиття великих бронзових монет – асів. Ця ольвійська полісна монета з'явилася в першій третині V ст. до н.е., на її аверсі зображувалася голова Афін Паллади та дельфін, а на реверсі – колесо. Розрізняють великі аси, вагою 115 – 122 г і малі – 25 – 36 г.

У IV – V ст. в Ольвії випускалися так звані «борисфени» – дрібні мідні (бронзові) монети вагою спочатку 11 г, пізніше близько 5 – 6 г. За вартістю 400 таких монет дорівнювали одному статерові. На аверсах борисфенів зображено бородату голову божества річки Борисфену (Дніпра), на зворотному боці – лук у горіті, сокиру і традиційний напис ОЛВІО.

Багато вчених вважають Північне Причорномор'я поряд з Малою Азією та Егіптом осередком зародження монетного виробництва. Саме тут виникли перші у світі монети із дешевого металу – сплаву міді та олова.

У IV ст. до н.е. в обігу масово з'явилися монети Пантікапею і Херсонесу. Поряд із бронзовими саммеотами (Херсонес) обіговими в містах-колоніях були також срібні статери, драхми, дидрахми, тетрасарії, а також мідні оболі, халки і дихалки. Звертає на себе увагу той факт, що монети колонії, як правило, випускалися за тією ж системою, яка була прийнята в метрополії. Скажімо, монети Пантікапея мали таку ж вагу й тип, як і мілетські.

*Саммеот, бронза, Херсонес,
390 – 380 рр. до н.е.*

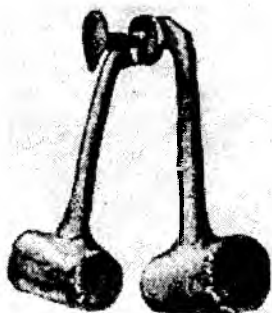
Драхма, срібло, Тіра, 330 – 300 рр. до н.е.

Під час розкопок Великого Рижанівського кургану на Черкащині знайдено перстень із золотої боспорської монети, яка містить напис «Монетна справа Боспора». На аверсі зображено сатира у вінку, а на реверсі – грифона серед колось.

Згодом на монетну справу грецьких колоній почала помітно впливати культура місцевих племен: на монетах з'явилися зображення скіфів, коней, биків і навіть побутові сцени з життя автохтонного населення. Зустрічаються також монети, на яких зображувалися предмети торгівлі колоній: зерно, худоба, риба.

На монетах Пантикапея, які з IV ст. до н.е. буквально запо-

лонили ринок, зображені голови биків, баранів, а інколи і цілі їхні фігури. Так, на монеті, датованій 325 – 300 рр. до н.е., голова бика зображена настільки добре, що можна простежити його походження від диких турів, які до XVII ст. жили в Україні. На монетах Ольвії вміщено зображення осетра, що свідчило про розвиток рибальства в цьому полісі. Монети грецьких колоній дають цінну інформацію також і про розвиток військо-

Сполучені штемпелі у вигляді щипців (римського типу)

вої справи у скіфів.

Монети античних поліс-колоній відзначалися досить високою якістю карбування. Місцева адміністрація намагалася до певної

Статер, срібло, Ольвія, IV ст. до н.е.

Потрійний сестерцій, бронза, Боспорське царство, 180 – 192 рр. н.е.

Монети Боспорського царства, срібло, II – III ст. н.е

міри регламентувати грошовий обіг на території міст-держав, про що, зокрема, засвідчує знаменитий Ольвійський декрет IV ст.

до н.е. За цим законом в Ольвії дозволялося продавати та купувати золоті й срібні монети будь-якої держави. Твердий курс держава встановлювала тільки на електрові кізикіни, які виконували роль своєрідної міжнародної валюти.

Бронзові та срібні монети Херсонеса і Пантікапея, IV ст. до н.е.

Лише на межі V – IV ст. до н.е. греки навчилися виплавляти штучний електр і дотри-

мувалися заданого співвідношення між двома металами. На час видання Ольвійського декрету нормою вважалося таке співвідношення: близько 52 % золота і 48 % срібла.

У першому ст. н.е. грецькі міста-колонії Північного Причорномор'я потрапили під владу Риму і відтоді він цілковито контролював місцеву монетну емісію. Так, монети васального Боспорського царства копіювали римські, тому місцеві золоті статери були відповідними за типом ауреусам Римської імперії.

У III ст. н.е. випуск монет у всіх містах-колоніях Північного Причорномор'я було припинено. Лише в Боспорському царстві ще деякий час карбувалися статери зі срібла зниженої проби.

Античні монетні системи, особливо грецьких міст-колоній Північного Причорномор'я, суттєвим чином вплинули на економічне життя племен, що населяли територію України у дослов'янській період і сприяли зародженню грошового обігу в східних слов'ян.

Зпоглибленням суспільного поділу праці на певному етапі розвитку товарообміну закономірно виникає специфічний товар, еквівалент вартості і посередник в обігу – гроші, роль яких загальноновизнано закріпилася за золотом. Основним грошовим суб'єктом стають монети – узаконені державою стандартні зливки, як правило, благородних металів. Першопочатки монетної справи знаходяться в малоазійських осередках давніх цивілізацій, звідти вона поширилася на весь античний світ. Як найдавніші, грецька та римська монетні системи започаткували певні класичні стандарти монетарництва, багато з яких лягли в основу генези світового грошового господарства. Ще в дослов'янський період вітчизняної історії на південних теренах сучасної України зародився монетний обіг, пов'язаний із античними полісами Північного Причорномор'я. Античні монетні системи значною мірою сприяли становленню основних грошових понять і уявлень протоукраїнців.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Обґрунтуйте історичну закономірність виникнення грошей та монетного виробництва.
2. Назвіть найдавніші центри випуску монет.
3. Якими були метрологічні характеристики найдавніших монет?
4. З'ясуйте особливості техніки виробництва монет в античному світі.
5. Охарактеризуйте найголовніші монетні системи античності.
6. Якими були співвідношення між грошовими одиницями старогрецької і староримської монетних систем?
7. Коли виникло виробництва монет у Північному Причорномор'ї?
8. Розкрийте значення античних монетних систем для становлення світового грошового господарства.
9. Поясніть походження фразеологізмів: «закопати талант у землю», «внести свою лепту».

§ 3. МОНЕТНИЙ ОБІГ НА ТЕРИТОРІЇ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН У II – XI ст.

Зародження монетного обігу в східних слов'ян

Деяке уявлення про монетний обіг на території східних слов'ян історична наука одержала лише в XIX ст. завдяки знахідкам археологів та нумізматів. До того часу побутувала думка, що базувалася на окремих літописних даних, про існування в східних слов'ян як універсального платіжного засобу ледь не до кінця середньовіччя кредитних шкіряних грошей – різних клаптиків хутра і штемпельованих шматочків шкіри. Нинішній рівень нумізматичних досліджень дає змогу спростувати такий утилітарний підхід і подати досить багатогранну картину монетного обігу в наших предків.

Східнослов'янські племена познайомилися з монетами ще задовго до утворення давньоруської держави; спочатку це були монети античних міст-колоній Північного Причорномор'я. На початку I тис. н.е. в східній Європі поширюються римські монети, цими прибульцями стали срібні денарії. До речі, для слов'ян слово «срібло» тривалий час було синонімом грошей. Аналог цього поняття знаходимо і в сучасній французькій мові: слово *argent* означає гроші. Перші свідчення про знахідки денаріїв на слов'янських землях містить «Трактат про два Сарматія» польського історика М. Міховського, виданий у Кракові 1517 р.

Римські денарії, срібло, II – поч. III ст. н.е.

Масовий приплив денаріїв на територію лісостепової зони Східної Європи розпочався в середині II ст. н.е., проте був закоротким у часі й різко скоротився на межі II і III ст. Найбільше число їх скарбів і окремих монет знайдено саме на території України. Так, у Середньому Подніпров'ї скарби денаріїв виявлені в районі сіл Ковтуни (104 екземпляри), Мошен, біля міст Сміли і Корсуня-Шевченківського.

У зв'язку із фінансово-економічною кризою, що охопила Римську імперію у III ст., вивіз денаріїв у Східну Європу майже цілком припинився, хоча місцями і знайдено невелику кількість римських монет, датованих IV і навіть V ст. Питання про характер і тривалість обігу римських монет на території східної Європи після припинення їхнього інтенсивного припливу ще й досі залишається в науці дискусійним. Не зовсім ясно уявляється й місце римських монет як платіжного засобу в товарному обігу східних слов'ян. Логічно припустити, що з огляду на недостатній рівень розвитку тогочасного товарного виробництва у Східній Європі, панування мінової торгівлі й широке застосування товаро-грошей, римські денарії навряд чи могли відігравати провідну роль як посередника в обігу. З іншого боку, безсумнівно є те, що як би повільно не йшло виснаження нагромадженого раніше фонду римських монет і затухання їхнього обігу, все ж між останнім і появою на східнослов'янському ринку східних монет наприкінці VIII ст. існує очевидний і рельєфний розрив. Деякі вчені називають цей проміжок часу першим безмонетним періодом.

Римські монети відіграли значну роль у становленні грошової системи східних слов'ян. Широке й досить тривале знайомство наших предків з античними денаріями сприяло зародженню в них загальних уявлень про монету як грошовий суб'єкт. Саме завдяки цьому у слов'ян виникають і найбільш ранні грошово-лічильні й вагові поняття. У цьому зв'язку особливої уваги заслуговує вага денарія – 3,41 г., це становить 1/20 руської гривні X ст.)

Певну роль у грошовому обігу східних слов'ян відіграли й візантійські монети, які починають проникати з VII ст. тими ж торговельними шляхами, що й римські монети. На слов'янському ринку з'являються соліди (лат. solidus – міцний, трива-

лий) – візантійські золоті монети вагою 4,55 г, їх ще називали «номізмою». Ці монети послужили прототипом для давньоруських монет – златників і срібляників. У обігу брали участь і срібні монети Візантії – міліарисії та у зовсім незначних кількостях – мідні фоліси і нуммії.

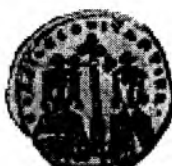
Мідні візантійські монети були в обігу тільки в Херсонесі (Крим), де знаходився монетний двір, а на інші території потрапляли випадково. Винятком було Тмутараканське князівство, де візантійська мідна монета обслуговувала внутрішній ринок, в якійсь мірі замінивши зникле тут срібло. Цілком імовірно, що саме в названому князівстві карбувалися срібні й мідні варварські наслідування візантійському міліарісію. Приплив візантійських монет на східнослов'янські території повністю припинився у XII ст. Як засвідчують історичні джерела, їхня роль у грошовому обігу Русі була досить скромною.

Незважаючи на це, візантійські та римські монети залишили помітний слід в історії грошового господарства східних слов'ян.

Візантійські монети

Солід, золото, 518 – 527 рр.

Солід, золото, X ст.

Міліарісій, срібло, XI ст.

20 нуммії, мідь, 527 – 565 рр.

Обіг східних монет на слов'янському ринку Європи прийшли срібні драхми Сасанідів вагою менше 4 г. На

На зміну римському денарію в деяких областях Східної

аверсах цих монет зображений портрет правителя у вишуканій короні, а на зворотному боці – цар і жрець, що стоять біля жертовника. Сасанідські драхми поширювалися в невеликих кількостях (IV – VII ст.)

Проте всерйоз говорити про справжній грошовий обіг у східних слов'ян можна лише з кінця VIII ст., коли спостерігалося значне господарське піднесення. Саме тоді розпочинається надзвичайно інтенсивний приплив арабських монет,

Драхма сасанідського царя Кавада, срібло, 499 – 532 рр.

які буквально заповнили східнослов'янський ринок. Усі вони мали спільну назву – *куфічні дирхеми*. Карбування цих срібних арабських монет розпочалося у 695 р., їхня вага коливалася в різних частинах Арабського халіфату від 2,7 до 3,4 г. Назва монети походить від давньогрецького номіналу «драхма» та використовуюваного в її легенді особливого стилю письма – «куфи», що виникло у іранських містах ал-Куфе і ал-Басре наприкінці VII ст.

Куфічний дирхем, срібло, IX ст.

як правило, містила дату за хіджрою (мусульманською ерою, з 622 р.), місце карбування, ім'я правителя, халіфа.

Якщо шлях римського срібла в Східну Європу можна назвати південно-західним, то шлях дирхемів на Русь був південно-східним. Топографія знахідок скарбів і письмові джерела засвідчують, що основним шляхом припливу арабських монет був Волзький торговельний шлях. Менше значення мав шлях надходження куфічних дирхемів по Сіверському Дінцю й Дніпру.

Куфічні дирхеми

Омейяди, 706 – 707 рр.

Аббасиди, 802 – 803 рр.

Саманіди, 900 р.

Бувайхіди, 960 р.

На території Русі знайдено досить багато скарбів арабських монет. Окремі з них містять десятки тисяч екземплярів, що свідчить про велику обігову роль куфічних дирхемів на Русі.

Залежно від складу монетних скарбів і способів прийому срібла (на вагу чи на рахунок) розрізняють 4 періоди обігу арабських монет. У перший період (**кінець VIII – перша третина IX ст.**) переважають монети африканського карбування із ваговою нормою 2,7 – 2,8 г.

Другий період датується **30-ми р. IX ст.** і рубежем **IX – X ст.**, він характерний переважанням абасидських дирхемів вагою 2,8 – 2,9 г.

Третій період припадає на **першу третину X ст.**, його відмітною рисою є різке збільшення ввозу арабських монет Саманідів і поява дирхемів з ваговою нормою 3,41 г.

Останній період датується **40-ми роками X ст.** – початком **XI ст.** На цьому етапі спостерігається велика нестійкість ваги дирхемів, їх починають різати, дробити, приймати на вагу.

В останній чверті X ст. спостерігається різке скорочення припливу східних монет на Русь, а на **поч. XI ст.** він повністю припинився. Причинами цього явища стало ослаблення Арабського халіфату і зниження його економічного впливу на інші держави,

вичерпання родовищ срібла у арабів, масові випадки псування монети, її знецінення.

Арабські монети не тільки відіграли велику роль у товарно-грошовому обігу Київської Русі, але й сприяли формуванню суто руської грошово-вагової системи.

Західноєвро-

пейські монети на території Русі

Із скороченням припливу східних монет на східнослов'янський ринок дедалі більше проникають денарії, карбовані світськими й духовними феодалами Західної Європи.

Перші західноєвропейські монети нового покоління потрапляють на Русь ще з 80-х р. X ст., проте їхній масовий приплив сюди спостерігається лише з початку 20-х років XI ст. Поява цих монет на території Київської Русі була зумовлена зростаючими потребами внутрішнього товарного ринку, який на той час значно розширився. У даному випадку не можна говорити ні про який транзит через територію Русі, бо вона сама була кінцевим пунктом поширення денарія. Західноєвропейські монети надходили на східнослов'янські території двома шляхами: через південне узбережжя Балтійського моря і острів Готланд, а також через Скандинавський півострів і названий острів.

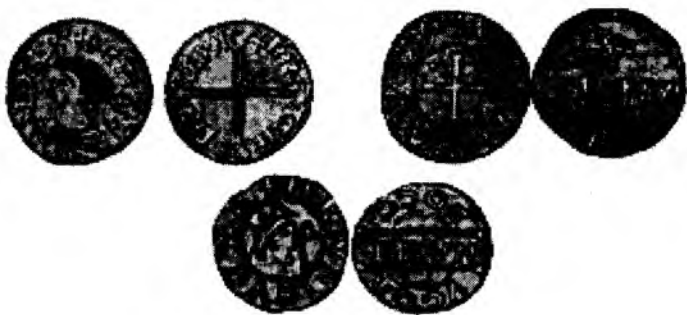
Основну масу західноєвропейських монет, які потрапляли на Русь, становили німецькі пфеніги (німецька назва денарія), денарії Угорщини, Чехії та інших країн. Денарії карбувалися на монетних срібних кружалах, їхній діаметр (1,5 см) був значно меншим від кувачиних дихремів. Монети мали найрізноманітніші зображення: хрестів, зірок, людей, пам'яток архітектури, предметів побуту, монограм. Легенди денаріїв подані латиною, вони містили, найчастіше, імена правителів, рідше – імена монетарників чи осіб, які керували карбуванням монет.

Денарій (пфеніг), срібло,
Оттон III, бл. 1002 р.

Денарій (гроссо), срібло,
Генуя, після 1172 р.

Західноєвропейські денарії, срібло, X – XI ст.

Вага денаріїв була різноманітною. Більшість німецьких монет мали вагову норму близько 1,2 г, а англійських – 1,3 – 1,5 г. Оскільки ці величини не мали аналогів у руській грошово-ваговій системі, денарії часто піддавали дробленню. З цієї причини у скарбах західноєвропейських монет поряд з цілими екземплярами знаходять чимало їхніх уламків, фракцій вагою в 0,9 – 1,1 г (норма резани) і 0,6 – 0,7 г (норма вевериці).

Склад скарбів монет XI ст. показує, що в першій половині століття вони приймалися на вагу, а в другій – відбувається повернення до їхнього лічильного прийому. Топографія скарбів західноєвропейських денаріїв засвідчує домінування з другої пол. XI ст. німецьких пфенігів. При цьому на зміну монетам із Південної Німеччини приходять пфеніги із Фрісландії і монетних дворів, що знаходилися на території сучасних Голландії та Бельгії.

Предметом дискусії в науці залишається питання про ареал західноєвропейських денаріїв та їхню обігову роль в економічному житті тогочасної Русі. У даний час на давньоруській території зафіксовано знахідки понад 200 скарбів і окремих екземплярів монет Західної Європи. Аналізуючи топографію знахідок, більшість вчених дійшла висновку, що ареал обігу денарія вужчий за ринок обігу куфічного дирхема і що західноєвропейські монети здебільшого поширювались і використовувались у Північній і Північно-Східній Русі, які територіально межували із шляхами їхнього проникнення. Найбільший скарб денаріїв Західної Європи виявлений біля села Вихм'язь поблизу Санкт-Пе-

тербурга, він містив понад 30 тис. монет і срібних зливків. Що стосується Південно-Західної Русі, то тут виявлено набагато менше знахідок денаріїв, і вони концентруються переважно у Подніпров'ї.

Західноєвропейські монети знаходяться в одних скарбах із куфичними дирхемами при величезній перевазі останніх. Так, у монетному скарбі біля села Денисів на Київщині знайдено 41 денарій (13 цілих монет і 28 їх фрагментів) і аж 5400 екземплярів дирхемів, тобто західноєвропейські монети становили менше 1% від загальної кількості. У скарбі, виявленому біля села Рудки (Чернігівщина) на 384 куфичні дирхеми припало 3 цілих і 3 фрагментованих західноєвропейських денаріїв, отже менше 2%. Усе це дає підстави погодитися з думкою В.М. Потгіна про доволі малопомітну обігову роль західноєвропейських монет на території Південно-Західної Русі.

Денарії надходили на Русь упродовж XI ст., а в XII ст. їхній ввіз в основному припинився. Однак у невеликих кількостях вони проникали сюди аж до 40-х років XII ст. Якщо в першій пол. XI ст. ці монети були в обігу разом із куфичними дирхемами, то надалі поступово відсоток останніх у скарбах зменшується і скарби другої пол. XI – поч. XII ст. складаються винятково із західноєвропейських монет.

Причини згортання припливу монет на Русь із Західної Європи загалом аналогічні припиненню ввозу східних дирхемів. На початку XII ст. на Заході поширилося псування монети з фіскальною метою і це спричинило її повну деградацію та непридатність для вивозу за межі країни, де вона карбувалася. Незважаючи на досить нетривалий час обігу на східнослов'янському ринку і меншу порівняно із східними монетами масу й обігову роль, західноєвропейські денарії зайняли своє поважне місце в фінансово-економічній історії східних слов'ян.

Перші руські монети

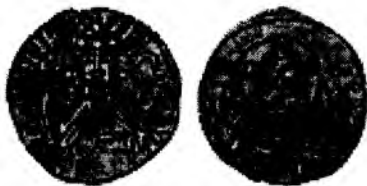
Економічний і політичний розквіт Київської Русі, прагнення зміцнити суверенітет та міжнародний авторитет могутньої християнської держави, зрослі потреби внутрішнього ринку і не-

обхідність компенсувати в певній мірі нестачу куфічних дирхемів та західноєвропейських монет – усе це спричинило виникнення власного монетного карбування у східних слов'ян. У 1792 р. була знайдена перша давньоруська монета – *срібляник*, пізніше були виявлені й *златники*. Деякий час вчені-нумізмати затруднялися у їх атрибуції і схильні були вважати ці знахідки печатками, медалями чи жетонами. Однак знайдені у ХІХ ст. скарби срібляників остаточно переконали їх, що це таки справді були монети.

Дискусійною в нумізматичній науці упродовж тривалого часу була проблема причин появи перших руських монет, їхньої хронологічної класифікації. На думку одного із перших дослідників староруських монет І.І. Толстого, їх карбування розпочав Володимир Святий (980 – 1015), а продовжили його сини Святополк Окаянний (1015 – 1018) і Ярослав Мудрий (1019 – 1054). Принципово іншу схему історії давньоруського їх виробництва запропонував О.В. Орешников. Він вважав, що перші монети з'явилися за Ярослава Мудрого і їх випуск продовжувався за його сина Ізяслава (1054 – 1078) та внука Ярополка Ізяславовича (1077 – 1078), а закінчився за Володимира Мономаха. В основі схеми Орешникова лежало уявлення про час Володимира Мономаха як про «найвищий ступінь процвітання Київської Русі».

Підсумок більш як столітньому дослідженню давньоруського монетокарбування підвели відомі російські нумізмати І.Г. Спаський і М.П. Сотникова, видавши «Зведений каталог руських монет» (Л., 1983). Вони аргументовано обґрунтували наукову схему І.І. Толстого і саме її дотримується нині більшість дослідників. Отже, тривалу дискусію щодо часу появи перших вітчизняних монет нині можна вважати завершеною.

Карбування руських монет розпочалося за князя Володимира Святославовича наприкінці Х ст., очевидно, відразу після прийняття християнства. Про це свідчить зображення Ісуса Христа на одному із типів срібних монет і на всіх золо-

Срібляник Володимира раннього типу, Х ст.

тих, а також появу хреста, як символу християнства на всіх без винятку монетах.

Назву давньоруських срібних монет – срібляників запозичено із Іпатіївського літопису поч. XV ст., а златників – із договору Русі з Візантією 945 р. Переважна більшість монет містить у легенді ім'я Володимира, значно менше – імена Святополка і Ярослава. На деяких монетах імені князя ще й досі не вдається прочитати.

Зразком для вітчизняних монет послужили, мабуть, візантійські соліди та міліарісії. Однак певною мірою відчувався і вплив Сходу, бо розмір срібляників відповідав характеристикам більшості дир-хемів.

Усі срібні монети з іменем Володимира (понад 250 екземплярів) поділяються на чотири типи. На аверсі монет **першого типу** зображений князь в шапці, увінчаний хрестом, у правій руці князя також хрест, над лівим плечем – князівський знак у вигляді тризубця. Аверс містить колову легенду: «Владимиръ на столе». На зворотному боці погрудно зображений Ісус Христос з Євангелією у лівій руці і благословляючий правою, а його ім'я подане в коловому написі.

Інший варіант першого типу срібляників Володимира містить на лицевому боці легенду «Владимиръ, а се его сребро». Цікаво, що знаменитий Київський скарб 1879 р. складався винятково з монет саме цього типу.

На лицевому боці монети **другого типу** зображений князь на престолі і вміщена перша частина легенди «Владимиръ на столе». Завершує цей напис легенда реверсу «А се его сребро». Замість зображення Ісуса Христа на зворотному боці з'являється родовий знак Рюриковичів – тризубець. Хронологічно цей тип змінює перший, можна припустити, що ці срібляники карбувалися в перші п'ятнадцять років XI ст. Більшість монет другого типу походять з Ніжинського скарбу 1852 р.

Монети **третього типу**, а їх відомо 57 екземплярів, у цілому повторюють зображення монет другого типу, але відрізняються від них відсутністю німба навколо голови князя, ретельним зображенням престолу, нахилом хреста і майже абсолютною правильністю й повнотою написання легенди «Владимир на столе, а се его сребро».

Срібляники **четвертого типу** (відомо всього 25 екземплярів) у цілому повторюють композиції монет другого й третього типів, проте різняться правильністю малюнків і ретельністю виконання штем-пелів. Серед монет цього типу знайдені монети з унікальним напи-сом: «Владимире сребро Сьватаго Василя» (Василь – хрестне ім'я Володимира).

Довгий час вважалося, що срібляники карбувалися без будь-

Срібляники Володимира пізнього типу, поч. XI ст.

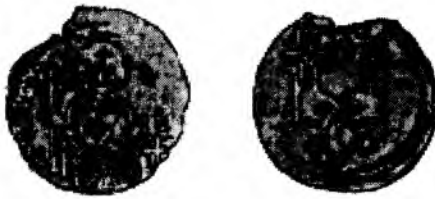
якої вагової норми, однак їх метрологічне вивчення дозволило вста-новити вагову норму цих монет у межах 2,9 – 3,3 г, що відповіда-ло нормі куни.

За князя Володимира карбувалися й зо-лоті монети – *златники*, прототипом яких були візантійські соліди. На аверсі зобра-жений князь, що сидить, у шапці, увінчаний хрестом. У його правій руці хрест, над лівим плечем – тризубець. Напис навколо зоб-раження читається справа ліворуч: «Вла-димиръ на столе». На зворотному боці – зображення Ісуса Христа і колова легенда з його іменем. Відомий також інший вид напису на реверсі: «Владимиръ а се его зла-то».

Вага златників знаходилася в межах 4 – 4,4 г, отже відповідала ваговій нормі візан-тійських солідів. З часом вага златника ста-ла російською ваговою одиницею – золот-ником (4,266 г).

*Златник Володимира
Святославовича,
кінець X ст.*

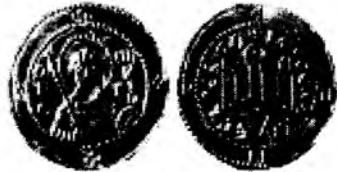

Срібляник Святополка, XI ст.

Срібляників з іменем Святополка відомо лише 50 екземплярів, за композицією вони близькі до монет четвертого типу Володимира. Навколо зображення князя на престолі подана легенда «Святополк на столе». На зворотному боці – зображений князівський знак у вигляді двозубця, лівий зубець якого завершується хрестом. Вгорі вміщений напис: «А се его сребро».

Знайдено й декілька особливих монет часів Святополка, в легенді яких міститься ім'я «Петрос». Після довгих дискусій вчені дійшли висновку, що Петрос (Петро) – це хрестне ім'я Святополка, а тому ці монети становлять невід'ємну частину саме його карбування.

Серед усіх давньоруських монет виділяються оригінальністю типу й особливою витонченістю карбування монети Ярослава Мудрого. Срібляник з написом «Ярославле сребро»

Срібляник Ярослава Мудрого, XI ст.

був знайдений наприкінці XVIII ст. у Києві. Це була перша давньоруська монета, виявлена істориками й колекціонерами. На лицевому боці монети Ярослава викарбувано погрудне зображення св. Георгія зі списом у правій і щитом у лівій руці. По боках – грецький напис «Святий Георгій», що читається згори вниз. На реверсі зображений тризубець, уміщені колова легенда «Ярославле сребро» і хрестоподібно розташовані літери АМН (амінь). Срібляники Ярослава особливо повно відображають стилістичну та іконографічну близькість давньоруських монет до візантійських.

Топографія знахідок монет Ярослава і відсутність типової формули «на столе» дозволяють припустити, що князь карбував ці монети в Новгороді ще до того, як зайняв київський престол. Усі срібляники Ярослава мають високу пробу (960). Це стосується

їхньої метрології, то частина із монет Ярослава мала вагу 3,41 г. Відомі також скандинавські наслідування «Ярославовому сріблу», вага цих монет становила лише 1,18 – 1,57 г.

Особливу групу давньоруських монет утворюють відомі тільки в кількох екземплярах срібні монети тмутараканського князя Олега (Михайла), датовані останньою чвертю XI ст. На лицевому боці цих монет вміщене погрудне зображення архангела Михайла, а на звороті – рядковий благопожалальний напис «Господи, помози Михаилу».

Монета Тмутараканського князя Олега, бл. 1078 р.

Належність цих монет князю Михайлу-Олегу Святославовичу, синові основоположника чернігівської династії Святослава Ярославича, не викликає ніякого сумніву. Нині встановлено, що в Тмутаракані наприкінці X – XI ст. здійснювалося карбування срібних, білонних і мідних наслідувань візантійським міліарісіям. Монети Олега-Михайла ніколи не мали загальноруського значення, їхній ареал обмежувався одним регіоном.

Показово, що тоді як легенди тогочасних західноєвропейських монет були подані досить незрозумілою для широкого загалу латиною, киеворуські монети містили написи на давньоруській, загальноживаній мові. Тому перші руські монети є й важливими пам'ятками східнослов'янської писемності.

Перші монети, очевидно, карбувалися на Київському монетному дворі. Техніка карбування найдавніших руських монет була доволі примітивною. Нестійкість монетних штемпелів призводила до їх частой заміни, а копіювання було недосконалим і тому часто траплялося перекручення композицій. Штемпелі, вірогідно, були бронзовими і мали характер щипців.

Руські монети X – XI ст. були здебільшого виготовлені з низькопробного металу, винятком були хіба що срібляники Ярослава і, зрозуміло, златники Володимира. Із апробованих срібляників близько трьох чвертей мають пробу, нижчу за 500, отже, практично вони не були срібними монетами. Відсутність власної сировини унеможливлювала налагодження вітчизняного монет-

ного карбування у масштабах, здатних витіснити іноземну монету. Тому було відкарбовано досить невелику кількість монет: на сьогодні відомо близько 340 екземплярів срібляників і 11 – златників.

Таким чином, перші руські монети з огляду на короткочасність і періодичність їхнього карбування та низькопробність не змогли відігравати провідної ролі в грошовому обігу. І все ж карбування власних монет – то яскрава сторінка вітчизняної історії. Златники і срібляники декларували тогочасній Європі суверенітет і зростаючу могутність Київської Русі.

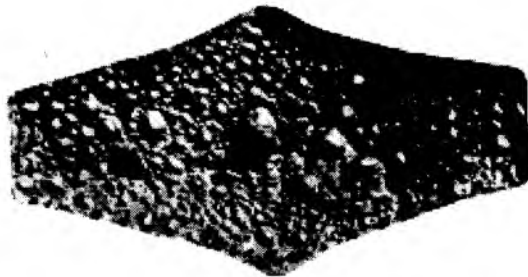
Гривнево-кунна система

Провідне місце в товарно-грошових відносинах Київської Русі з XI ст. належало **гривні**. Вперше це поняття сподобуємо у знаменитій «Повісті минулих літ» – найдавнішому з тих, що до нас дійшли, літописі. Як відзначається в цьому джерелі, 882 року князь Олег захопив владу в Києві і «встановив варягам давати *гривен* триста на рік». Щодо етимології терміну «гривня» (гривна), то більшість учених пов'язують її із назвою золотого чи срібного обруча – шийної прикраси (пізніше – військової нагороди), яку носили заможні люди (від слова «загрива» – шия).

Як грошовий суб'єкт, *гривня в киеворуську добу* мала кілька значень: **лічильна** означала певну кількість срібних монет або хурових товаро-грошей, **вагова** – точну вагу золота чи срібла. Згідно з літописними свідченнями, ранішою за часом появи була лічильна гривня (*гривня кун*).

У XI ст. виникають так звані *монетні гривні* – срібні зливки стандартної ваги й форми, якими обслуговувалися великі платіжні операції на Русі. Вчені розрізняють гривні декількох типів: основні – київські та новгородські, а також – псевдокиївські та чернігівські. Їхні назви умовні і здебільшого пов'язані з місцями перших знахідок цих пам'яток руського грошового обігу.

Київські гривні – це литі зливки срібла шестикутної (ромбоподібної) форми вагою 140 – 160 г. Їхню вагову норму можна пов'язати з вагою візантійської літри чи римської лібри (1/2 літри –

Київська гривня, XII ст.

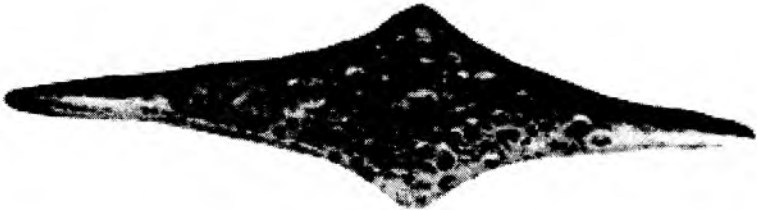
лібри). Дослідження І.Г. Спаського, Г.Ф. Корзухіної та В.Л. Яніна дозволили більш менш точно датувати час обігу київських гривень: XI – XIII ст., очевидно, до початку монголо-татарського нашествия. Їхній ареал охоплює всю територію давньоруської держави, але більшість знахідок концентрується на теренах сучасної України.

Новгородські гривні мають зовсім інший вигляд і вагу: це довгі палички-бруски, що важать близько 195 – 204, 5 г. Розрізняють два їх види: довші (14 – 20 см) і коротші (10 – 14 см) із дещо вигнутою спинкою. Перші датуються XI – XIII ст., другі XIV – XV ст. Новгородські гривні на відміну від київських містять епіграфічний матеріал: на них видряпані імена осіб, для яких вони були відлиті. Ареал їхнього обігу поширюється на північну та північно-східну частину Русі, однак вони зустрічаються й на півдні, про що свідчать дев'ять випадків виявлення таких гривень на території України. Тоді як київські гривні сусідять у скарбах з монетами та всілякими дорогоцінностями, новгородські ж, як правило, позбавлені таких домішок. Вчені припускають, що новгородські гривні прийшли в Південно-Західну Русь у XIII ст. і замінили в обігу київські.

Новгородські гривні, XII – XIII ст.

Існування двох різних вагових систем – південної й північної – значною мірою утруднювало господарські зв'язки і це викликало спроби уніфікувати грошове господарство Русі. Відтак, у обігу з'явилися так звані **псевдокиївські гривні** тієї ж шестикутної форми і вагою, тотожною новгородським (204 г). **Чернігівські гривні** також за вагою відповідали новгородським, а формою нагадували грубо розплющені київські.

Чернігівська гривня, XII ст.

У XI – XII ст. більшість іноземних монет та срібні речі масово переплавляли у зливки-гривні. На думку дослідника К.В. Болсуновського зливки-гривні за формою нагадували човни (човен, завантажений крапом, вважався на Русі символом багатства).

Оскільки на Русі основною первісною формою срібної сировини були монети, то певне число однакових за вагою монет могло служити мірою ваги зливка-гривні. Потім встановився зворотний зв'язок: срібний зливок служив мірою кількості монет. Мабуть, саме в результаті цього зв'язку і виробилася грошово-лічильна й вагова система Київської Русі.

Гривні, XII ст.

У давньоруських писемних пам'ятках, насамперед у «Повісті минулих літ» і «Руській правді», знаходимо такі найменування грошей

і грошових одиниць: скот, гривня, куна, резана, ногата, векша, вевериця. Провідне місце серед цих понять належить куні.

Куна – це грошова одиниця вагою близько 2,7 г. На думку В.В. Зварича та деяких інших дослідників термін «куна» походить від шкірки куніци, які до початку монетного обігу в східних слов'ян відігравали значну роль у торгівлі з арабським Сходом. Пізніше куною почали називати будь-яку монету, що перебувала в обігу: і денарій, і дирхем, і срібляник. За твердженням І.Г. Спаського, східні слов'яни називали куною ще римський денарій і цей термін, на його думку, може походити від латинського *cuneus* (кований). Як би там не було, а популярність куні була такою переконливою, що й сама тогочасна грошова система дістала назву «кунної системи». Витісняючи термін «сребло», поняття «куна» закріпилося в старослов'янській мові у загальному значенні «гроші».

Ногата – першопочатково виникла з необхідності відділяти більш доброякісні дирхеми від гірших. Щодо етимології цього поняття, то в науці немає єдиної думки. Одні вчені пов'язують його із арабським поняттям «нагд» – дрібні гроші, інші – з дієсловом «накада», що означає «сортувати гроші», «відбирати кращі монети». Є спроби пов'язати цей грошовий термін зі словом «нога» (шкірка соболя з чотирма ногами). Ногата важила 3,41 г, у гривні містилося 20 відповідних їй куфичних дирхемів. Такі дирхеми-ногати відзначалися високою пробою срібла.

Фрагменти
куфичних
дирхемів (резани)

Наприкінці 30-х р. X ст. з початком «кризи східного срібла» поширюється практика дроблення монет, а відтак з'являється нова, дрібніша грошова одиниця – **резана** (вага – 1,36 г), вона дорівнювала половині куні. У скарбах того періоду виявлено чимало фрагментів дирхемів (1/2, 1/4).

Найдрібнішою одиницею кунної системи була **вевериця** (**векша**). Вагова норма цієї одиниці – близько 0,33 г срібла. У XIII ст. за веверицею закріпилося означення «біла», що означало срібло, за іншими версіями – білку.

Коротка редакція «Руської правди» зафіксувала таку грошову систему Київської Русі: гривня кун (68, 22 г) = 20 ногатам (3,41 г) = 25 кунам (2,73 г) = 50 резанам (1,36 г) = 150 веверицям (0,33 г).

Ця система грошово-вагових одиниць існувала до середини X ст. як загальнооруська, а потім розділилася на дві місцеві системи: північну й південну.

Структура грошового рахунку, зафіксована Поширеною редакцією «Руської правди» XIII ст., дещо інша. Зникла резана і її місце зайняла удвічі легша куна. Тепер 1 гривня = 20 ногатам = 50 кунам = 150 або 100 веверицям (векшам).

Із настанням політичної роздробленості розвиваються місцеві грошово-вагові системи, ринкова сфера життєдіяльності яких обмежувалась територіальними межами окремих земель. Проте сформована в давньоруській державі грошово-лічильна система ще довго слугувала товарно-грошовому обігу.

Гривнево-кунна система – то багато в чому унікальне явище світового грошового господарства, адже аналогів вона практично не має.

Генезі монетного обігу на східнослов'янських землях суттєво сприяла поява тут римських та візантійських монет. Хоча вони й не відігравали особливої ролі в товарному обігу, однак тривале знайомство русичів з цими прибульцями сформувало в них загальні грошово-лічильні уявлення. Особливо помітне місце в становленні грошового обігу на теренах України-Русі зайняли арабські монети – куфічні дирхеми, інтенсивний приплив яких тривав понад два століття. Свій певний слід у нашій вітчизняній історії залишили й західноєвропейські денарії. Суверенітет могутньої слов'янської держави – Київської Русі переконливо задекларували найперші руські монети: срібляники і златники, які однак з огляду на їхню незначну емісію помітної обігової ролі не відіграли. З плином часу на східнослов'янському ринку утвердилася гривнево-кунна система, специфічні характеристики якої дають усі підстави називати її справді унікальною.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Розкрийте предмет та охарактеризуйте перебіг наукової дискусії щодо характеру платіжних засобів у східних слов'ян у II – XII ст.
2. Висловіть свою думку з приводу обігової ролі римських монет на східнослов'янському ринку.
3. Із запропонованих варіантів виберіть правильну відповідь на запитання «Які візантійські монети зустрічалися на території України»? а) аси, сестерції, денарії: б) соліди, міліарисії, фоліси, нуммії: в) драхми, оболі, літри.
4. Яке місце в грошовому обігу східних слов'ян зайняли куфічні дирхеми?
5. Які західноєвропейські монети з'явилися на східнослов'янському ринку у X ст. ?
6. Розкрийте історичне значення власного карбування монет у Київській Русі.
7. У чому полягає особливість легенд перших руських монет?
8. Встановіть спільне і відмінне у новгородських та київських гривнях XI – XIII ст.
9. Назвіть основні грошово-лічильні одиниці часів Київської Русі.
10. З'ясуйте особливості гривнево-кунної системи.

§ 4. ГРОШОВИЙ ОБІГ НА РУСІ У XII – XV СТ.

Безмонетний період

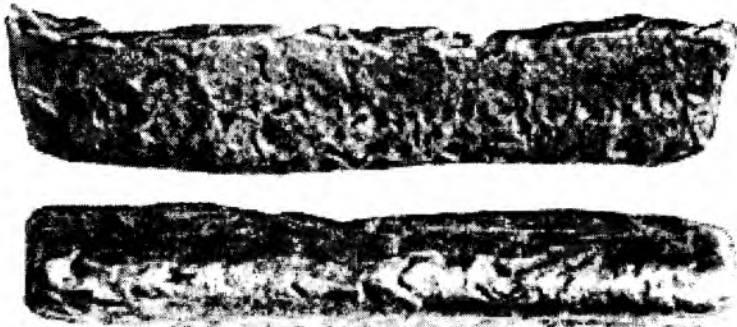
Досить цікавим і маловивченим періодом в історії грошового обігу є так званий **безмонетний період**. Він охоплює XII, XIII і першу пол. XIV століття. Ще й досі в нумізматичній науці тривають гарячі дискусії з приводу причин виникнення безмонетного періоду й характеру грошового обігу. На перший погляд видимих внутрішніх причин для відмови від монет у торгово-грошових відносинах не було, бо ремесло й торгівля аж до нашестя монголо-татар розвивалися на Русі по висхідній лінії. Безпідставними є й твердження окремих дослідників, що в основі цього явища лежала нестача срібла, адже його запаси на Русі у XII ст. були достатніми для підтримки власного монетокарбування. Більшість вчених вбачають основну причину безмонетного періоду в феодалній роздробленості, яка зруйнувала єдину економічну й політичну основу організації монетного карбування та грошового обігу.

Письмові джерела дозволяють дійти висновку, що гривнево-кунна грошово-вагова система в безмонетний період була збережена і дістала подальший розвиток. Київські гривні були витіснені з обігу новгородськими. У другій пол. XIII ст. з'являються так звані *татарські гривні* човникоподібної форми і новгородської ваги. Ними, очевидно, Русь платила данину Золотій Орді. Що стосується *литовських гривень*, то вони, швидше за все, участі в обігу не брали і використо-

Литовська гривня, XIV ст. (зм.)

увалися як срібна сировина та лічильне поняття. Литовські гривні мали форму невеликих паличок. Спостерігається обособлення місцевих особливостей грошового рахунку, з'являються нові грошові поняття й терміни, наприклад, «мортка».

Татарська (возьська) гривня, XIV ст.

Відсутня єдина думка в нумізматичній науці й щодо конкретних форм грошового обігу в безмонетний період. Срібні зливки – гривні обслуговували лише великі торгові операції, тому їхній обіг носив обмежений характер. Дрібні платіжні одиниці – куни, резани, які перестали позначати срібні монети, одержали якийсь інший ціннісний зміст. Не вичерпують проблему й популярні в минулому теорії хутряних і шкіряних товаро-грошей, бо їхній обіг обмежувався районами високого ступеня розвитку мисливського промислу. Що стосується шкіряних грошей, які практично не мали ніякої власної вартості і були по суті кредитними грошима, то їхня платіжна роль оцінювалася більшістю нумізматів досить скептично.

В.Л. Янін висунув цікаву гіпотезу про платіжну роль у безмонетний період деяких виробів давньоруського ремесла, які для виконання функцій засобу обігу повинні бути максимально стандартизовані й мати постійну вагу та певну вартість. На думку Яніна такими могли бути шиферні прясла, які були поширені на території тогочасної Русі. Аналогічну роль могли відігравати також деякі види кам'яних і скляних бус, а також скляні браслети. До речі, прясла, буси та браслети часто зустрічаються в монетних скарбах, ареал же шиферних прясел практично співпадає з територією монетного обігу Русі IX – XII ст.

Цікавим є припущення І.Г. Спаського про виконання ролі платіжного засобу на території Північно-Західної Русі черепашок каури. Вони зустрічаються в значних кількостях під час археологічних розкопок у Новгороді, Пскові і верхів'ях Волги. Ці черепашки добували на Мальдівських островах Індійського океану, і вони були широко розповсюдженні як грошовий засіб у Африці, Азії та Європі. Не позбавлена логіки думка Спаського про певну обігову роль в той період і хутряних грошей.

Черепашки
каури
(зм. удвічі)

Отже, безмонетний період – то багато в чому загадкова й маловивчена сторінка історії грошового обігу на Русі, яка ще чекає своїх нових дослідників.

Монетний обіг на українських землях

Відновлення монетного обігу в Південно-Західній Русі було пов'язане з певною економічною та політичною стабілізацією в середині XIV ст. Поступова відбудова зруйнованих монголо-татарським нашествям продуктивних сил, поживавлення господарського життя, поглиблення суспільного поділу праці і збільшення населення міст дали значний поштовх у розвитку товарно-грошових відносин. Ослаблення Золотої Орди й поразка татар від русько-литовського війська на Синіх Водах у 1362 р. призвели до визволення значної частини України від ординського іга. На середину XIV ст. сформувалося декілька територіальних осередків із потребами та необхідними умовами для активного монетного обігу, які були як економічно, так і політично налаштовані на власну емісію. Такими регіонами стають Наддніпрянщина, Галичина, Волинь, Поділля, міста Криму й Північного Причорномор'я.

Провісниками закінчення безмонетного періоду на українських землях стали *празькі гроші*, які почали інтенсивно проникати сюди уже в **першій половині XIV ст.** Термін «гріш» походить від латинського слова *grossus*, яке означає «великий». Ці популярні в Східній Європі монети почав карбувати на рубежі XIII – XIV ст. чеський король Вацлав II (1278 – 1305). Спочатку празькі гроші

були високопробними монетами вагою 3,7 г, карбувалися вони зі срібла 938-ї проби. Упродовж XIV ст. їхня вага зменшилась на 1 г, а проба майже на 40 %. На цих монетах подано

Празький гріш, срібло, XIV ст.

зображення чеського герба (лев на задніх лапах), корони та колові легенди. Ці монети швидко посіли панівне становище в грошовому обігу українських земель і до початку XVI ст. були найбільш вживаними, виразивши до того ж узагальнююче українське поняття «гроші». Про значну обігову роль празьких грошей свідчать як їх численні скарби, що виявлені в Україні майже повсюдно, так і часті згадки про ці монети в тогочасних документах. Наприклад, у 1980 р. великий скарб цих прибульців з Чехії виявлено біля с. Томашівка Фастівського району (Київщина).

У середині XIV ст. відновилося і власне монетне карбування. Приєднана до Польщі у 1349 р. Червона (Галицька) Русь мала статус автономії і право емісії власної монети. За Казимира III у Львові на місцевому монетному дворі приблизно в 1351 – 1354 рр. були випущені перші партії срібних монет, що знаменувало собою налагодження власного монетокарбування в Галицькій Україні. Польська адміністрація лише організаційно оформила це явище, яке виникло в процесі місцевого господарського розвитку.

Краківський гріш Казимира III, срібло, XIV ст.

У Львові карбувалися в основному срібні напівгроші, а також мідні денарії. Випуск напівгрошів продовжувався до 1414 р. Це були типові регіональні монети, які проте і в Галицькій Русі не були єдиними, бо з ними спочатку співіснували празькі гроші, а потім — польські напівгроші. Однак ареал львівських монет був досить значним: Галичина, Волинь, Поділля, Київщина, Польща, Молдавія і це засвідчувало великий розмах міжнародних торговельних зв'язків Галицької Русі.

Відомі монети Галицької Русі, карбовані від імені короля Казимира III (1333 – 1370), правителя Червоної Русі князя Владислава Опольського (1372 – 1378), короля Людовіка Угорського (1370 – 1382) та короля Владислава Ягайла (1386 – 1434). На аверсі монети Казимира III зображений герб Галичини і м. Львова – лев, звернений праворуч; у коловій легенді – «Монета господаря Русі К[азимира]». На реверсі під короною подана літера «К», навколо у крапковому обідку легенда: «Regis Polonie» (лат. «Король Польщі»).

За Владислава Опольського змінилися легенди львівських напівгрошів: є монети двоіменні, з подачею імені й титулу Владислава та його сюзерена, угорського короля Людовіка, а також одноіменні (подається ім'я Владислава або Володимира). Окрім імен легенди монет містять інформацію про приналежність до даної території (Moneta Russie – руська монета).

Галицькі монети Владислава Опольського, срібло, друга пол. XIV ст. (зб.)

Нетривала галицька емісія Людовіка Угорського відзначалася одноманітністю типу монет і незначною кількістю варіантів. На відміну від монет Владислава написи обох сторін пов'язані між собою: легенда реверсу стоїть у родовому відмінку і є продовженням аверсу.

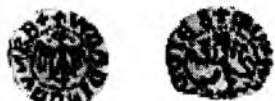
Останню й дуже важливу сторінку галицької нумізматики відкривають монети Владислава Ягайла, монетне карбування якого за обсягом набагато перевершувало емісії всього попереднього періоду. Якщо галицьких монет його попередників відомо загалом 100 екземплярів, то лише в Кучурештському скарбі, датованому періодом Владислава Ягайла, їх налічувалося понад 400. На цих монетах з'явилось зображення герба Польщі – орла, це відображало ліквідацію залишків галицької автономії.

Галицька монета
Людовика Угорського,
срібло, кінець XIV ст.

За Владислава Ягайла були випущені нові напівгроші, названі *львівськими*. На відміну від «руських монет» вони містили напис «Moneta Lemburg» («монета львівська»). Хоча за сюжетним зображенням львівські напівгроші нічим не

відрізнялися від руських, але малюнок їх був грубим і примітивним, а рельєф жорстким і плоским. Змінилися й метрологічні характеристики монети: за Ягайла відбувся перехід від карбування традиційних галицьких монет – високопробних руських напівгрошів – до виробництва львівських

Галицька монета
Владислава Ягайла,
срібло, кінець XIV ст.

напівгрошів низької проби, що вписувалися в польську монетну систему. Це означало ліквідацію автономії галицької монетної системи. Останню крапку в цьому процесі було поставлено закриттям Львівського монетного двору в **1414** чи **1415** р.

До 1379 р. на Львівській монетарні карбувалися *квартники* (лат. quarta – чотири), які слугували «автономною монетою» для Галичини.

Відомий український вчений-нумізмат М.Ф. Котляр прослідкував послідовність емісії та динаміку метрологічних характеристик галицьких напівгрошів, вони подані в наведеній нижче таблиці (див. с. 67).

Змінювалася й монетна стопа срібних монет галицького карбування. Якщо за Казимира III вона становила 130 монет із краківської гривні, то за Владислава Ягайла – вже 200 (львівських напівгрошів).

Винятковим явищем для середньовічної Європи тих часів було карбування мідних галицьких монет – денаріїв. На їхньому аверсі

Назва	Вага у грамах	Проба	Роки карбування
<i>Руські напівгроші</i>			
Казимір III	1,55	875	1351 – 1354 – не пізніше 1370
Владислав Опольський	1,24	875	1372 – 1378
Людівік Угорський	1,12	875	1379 – 1382
Владислав Ягайло	0,96	875	не раніше 1389 – 1399
<i>Львівські напівгроші</i>			
Владислав Ягайло	1,58	500	1399 – не пізніше 1414

подана літера «К» під короною, обабіч неї – літери «R» і «P» (Казимір, король Польщі), на реверсі зображена королівська корона. Нічого певного не можна сказати про метрологію мідних монет: їхній розмір, вагові характеристики не були постійними. Дослідники й досі не дійшли згоди, хто був володарем монетної регалії – король чи міська влада. Але, вочевидь, карбування було вигідне для обох сторін. Щодо львівських напівгрошів, то вони вже повністю випускалися королівським урядом.

На відміну від карбування монет в інших містах Східної Європи з розплющеного дроту, галицькі монети виготовлялися за європейським зразком – із металічних кружал.

Після включенням Наддніпрянщини до складу Великого князівства Литовського тут з'явилися в обігу литовські монети Кейстута Гедиміновича і Вітовта. На цих монетах вміщувалося зображення вершника з мечем (Погонь). У XIV ст. на литовських монетах з'являється «колюмн» – дуже стилізований тризуб. Легенди цих монет подані на давньоруській мові.

Випуск власних монет у Києві дослідники пов'язують з ім'ям

князя Володимира Ольгердовича (1362 – 1394), який зайняв «київський стіл» після перемоги свого батька над татарами під Синіми водами. На жаль, джерела не зберегли назви цих монет XIV ст. Тому за аналогією із західноєвропейськими дрібними монетами їх називають денаріями.

Фонд монет Київського князівства налічує близько 1200 екземплярів, їх виявлено 13 знахідок на території України, по одній – у Литві й на Кубані. Вперше монети київського карбування було знайдено в с. Гвоздово на Київщині.

Монети Володимира Ольгердовича відрізняються своєрідністю типів та особливими метрологічними характеристиками. Загалом, вони поділяються на сім груп.

Перший їх тип є наслідуванням золотоординських монет хана Джанібена (1342 – 1357). Усі інші поєднані зображенням «київського знака», завдяки чому вони й виділяються із нумізматичних понять тогочасної Європи. Є всі підстави бачити в цьому знакові схематичне зображення церкви. Це гербове зображення, на думку авторитетних дослідників, імовірно, символізувало соборну церкву вся Русі і головну метрополію в широкому розумінні. Потім у дітей князя цей знак закріпився як родовий.

На реверсі київських монет подаються такі зображення: плетінка татарського типу, не повністю ідентифіковані літери і хрест. Зустрічаються й брактеати – монети із одностороннім зображенням «київського знака» чи хреста.

На монетах подається спотворене в різних варіантах ім'я Володимира (ВОЛОИ, ВЛОДИ, ВИЛИРИ і т.п.). Спостерігаються дуже значні коливання в метрологічних параметрах київських монет, що було пов'язано з надходженням і запасами срібла та намаганням влади отримати прибутки шляхом зменшення їхніх вагових та якісних норм.

На відміну від галицьких, київські монети виготовлялися із срібного дроту, їхня вага коливалася від 0,1 до 1,1, діаметр – від 8 до 15 мм.

*Монети Володимира
Ольгердовича,
срібло,
друга пол. XIV ст.*

Майже нічого не відомо про діяльність Київської монетарні, лише гіпотетично можна визначити її місцезнаходження. Занепад Київського монетного двору більшість дослідників відносять до середини 90-х рр. XIV ст. – часу усунення Володимира від влади.

Існує припущення про карбування монет у Києві за Скиргай-ла у 1396 – 1397 рр., однак для з'ясування цього питання бракує нумізматичного матеріалу.

Щодо грошової лічби того часу, то найчастіше застосовувалася гривня. Була відома й інша лічильна одиниця – копа (польськ. «кора», лат. sexagena), яка дорівнювала 60 предметам і для Чехії виступала синонімом гривні. В останній чверті XV ст. дедалі більшого поширення набуває нова лічильна одиниця – литовський рубль.

*Монети Київського монетного двору часів
Володимира Ольгердовича
(зб. удвічі)*

На початку XV ст. у грошовому обігу українських земель з'явилися польські монети, переважно номіналом в напівгріш (на українських землях їх називали «малі гроші»). Проте їхній ареал не сягав далі Галичини. В обігу знаходилися й дрібні монети: денарії і тернарії, через їхню низьку пробу вони дістали назву «чорних».

З XV ст. у грошовому обігу Галичини, а згодом і на всій території України стали обіговими золоті флорини, в основному угорського виробництва. Ними переважно користувалися при здійсненні торговельних операцій з нерухомим майном і виплатах великих сум. На другому місці, після угорських, стояли турецькі флорини, рідше зустрічаються золоті дукати й флорини італійського виробництва. З середини XV ст. флорини стали й лічильною одиницею, обігову ж золоту монету називали «червоний».

Помітну роль у грошовому обігу на українських землях у XIV – XV ст. (переважно у південно-східних районах) відігравали татарські срібні *дирхеми* та мідні *пули*. У Криму, одному із найрозвинутіших улусів Золотої Орди, монетна емісія здійснювалася в м. Салгаті (з 60-х р. XIV ст. до поч. XV ст.). Здебільшого монети містять легенди з іменами відповідних володарів, релігійні символи та побажання. Відомі мідні пули із зображенням тварин, птахів, вершників, всіляких орнаментів, сонячного диска. Легенди на монетах Криму подані арабською, тюркською та грецькою мовами, що свідчить про етнічну строкатість півострова.

Після утвердження в Криму династії Гіреїв і проголошення у 1449 р. Кримського ханства тут розповсюджуються гірейські монети. Вони почали карбуватися за хана Хаджи-Гірея (1420 – 1466) і представлені єдиним номіналом – *акче* (тур. «білуватий»). Ці невеликі срібні монети діаметром 8 – 12 мм, вагою 0,66 – 0,72 г містили на одному боці легенду з іменем і титулом кримського хана, з іншого – тангу Гіреїв (герб Криму), місце і рік карбування. Наприкінці XV ст. кримські монети поширюються на степову частину України, Поділля й Наддніпрянщину.

Карбувалися також і генуезько-кримські срібні й мідні монети (*аспри*, *фоллери*) у генуезьких колоніях Північного Причорномор'я – Кафі (Феодосія), Чембало (Балаклава), Солдаї (Судак). Разом із гірейськими монетами у другій пол. XV ст. вони надходять і на Наддніпрянщину. Карбування генуезько-кримських монет припинилося після захоплення турками Кафи в 1475 р.

В українських скарбах того періоду зустрічаються також золоті і срібні венеціанські, молдавські, турецькі та інші монети. Проте помітної ролі у грошових операціях вони не відігравали.

Отже, грошовий обіг України XIV – XV ст. відзначався значною строкатістю. Поряд з монетами місцевого карбування у скарбах того часу зустрічається чимало іноземних монет, серед яких домінують празькі гроші.

Відновлення монетного обігу у Північно- Східній Русі

Монголо-татарське нашествя, що призвело до спустошення руських земель і до занепаду господарського життя додало на деякий час живильних соків безмонетному режиму тогочасного грошового господарства Північно-Східної Русі. Данину Золотій Орді більшість князів платили в основному срібними зливками-гривнями. Поступова відбудова господарства та поживалення торгівлі створило економічний ґрунт для відновлення монетного обігу. В нумізматичі довго панувала думка про визначальну роль карбування Золотої Орди в грошовому обігу Русі і таке переконання базувалося на прийнятому апріорі факті широкого розповсюдження монголо-татарських монет на руських землях. Нині доведено, що ареал цих монет на території Русі мав дуже обмежений характер. Утім заперечувати певний вплив монет Золотої Орди на грошовий обіг Русі, в тому числі й на формування місцевих лічильно-вагових понять, немає ніяких підстав.

С.О. Яніна довела, що початком відліку монголо-татарського монетокарбування були 50-ті роки XIII ст. (м. Булгар). Г.О. Федоров-Давидов ґрунтовно дослідив перші монети Золотої Орди і всебічно обґрунтував думку, що вони спершу карбувалися за десятковим принципом, який був покладений і в основу побудови монгольського війська.

Монгольські срібні монети називалися *дирхемами*, або *таньга* і на поч. XIV ст. мали вагу 1,59 г. На них були арабські написи, прикраси, шестикутні зірки. Мідні татарські монети – *пуло* – цікаві тим, що на них зустрічалися зображення тварин, що було відступом від мусульманських канонів. На думку більшості дослідників,

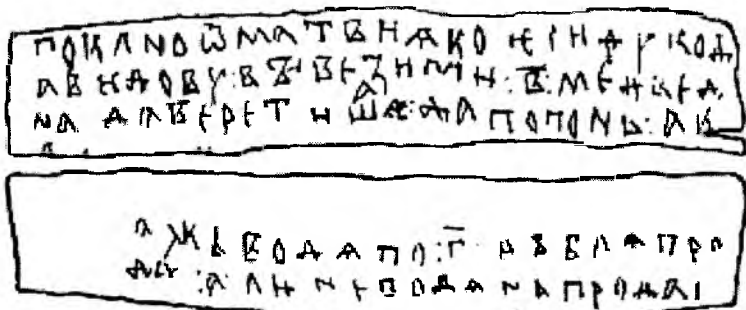

Джучидський дирхем,
срібло,
XIV ст.

на Русі термін «таньга» трансформувався в «денга» і це дало назву основній обіговій одиниці й узагальнило московське поняття грошей («деньги»).

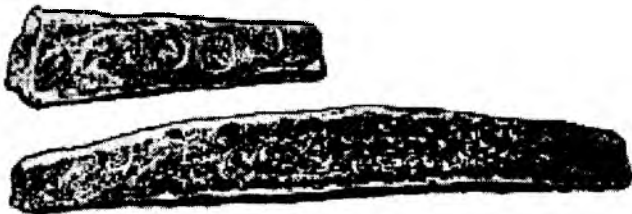
На початку XIV ст. у пам'ятках писемності Північно-Західної Русі дедалі частіше зустрічається нова платіжна одиниця – *рубль*. Цей термін з'явився ще у XIII ст.,

про це засвідчує виявлена під час археологічних розкопок у Новгороді берестяна грамота. У ній написано таке: «Поклон от Матвея к Есифу Давидову. Вывези ми два медведна, да веретища, да попонь. А н... аж вода 3 рубля продай, аж не вода продай». (Дві ведмежі шкури, веретій, попону, поторгувавшись, продай за три рублі, а не торгуючись не продавай).

Новгородська берестяна грамота, XIII ст.

Більшість вчених вважають, що рубль походить від провідної платіжної одиниці того часу – гривні (рубль – 1/2 гривні). Адже для того, щоб заплатити за товар певну суму, зливки доводилося рубати на частини. Саме від слова «рубати» й пішла назва цієї грошової одиниці, яка пізніше стала основою російської грошової системи. Поряд з рублем виникають і пов'язані з ним поняття полтина (1/2 рубля) і чверть (1/4 рубля).

Рубль і полтина, срібло, XIV ст.

Перші рублі по суті були срібними зливками, рублями-гривнями, з приводу їхньої ваги ще й досі тривають наукові дискусії. Згодом на кілька століть рубль перетворився в лічильне поняття.

Карбування власних монет у Північно-Східній Русі віднови-

лося після майже 300-річної перерви в останній третині XIV ст. і було викликано низкою чинників економічного й політичного характеру. Головними з них стали: розвиток ринкових зв'язків між окремими землями, концентрація монетного металу в руських центрах, початковий етап централізації князівств та успіхи в боротьбі з монголо-татарським ханами.

Пріоритет відновлення монетного виробництва належав трьом найсильнішим князівствам – Московському, Суздальсько-Нижньгородському й Рязанському. Одностайної думки серед дослідників про час і місце відновлення монетного карбування у Північно-Східній Русі на сьогодні немає. Деякі вчені вважають, що карбування почалося у великому князівстві Суздальсько-Нижньгородському за великого князя Дмитра Костянтиновича (1365 – 1383). Однак найбільш обгрунтованою видається думка нумізматів, котрі віддають перевагу Великому князівству Московському. Більшість із них вважає, що першим приступив до карбування монет великий князь московський Дмитрій Іванович Донський (1359 – 1389) у **60 чи 70-х роках XIV ст.** Частина вчених пов'язують появу монет Москви із перемогою в Куликовській битві 1380 р.

Зважаючи на невелику кількість виявлених монет Дмитрія Донського (близько 100 екземплярів), можна погодитись, що монетне карбування розпочалося вже наприкінці його правління. Єдиною монетою тоді була срібна денга, із гривенки срібла їх кар-

*Монети Дмитрія Донського, срібло,
перед 1389 р.*

бували 200 штук. На лицевому боці зображувалася людина із шаблею і легендою «Печать великого князя Дмитрія», а на реверсі копіювалася легенда монголо-татарських монет.

Відновлення власного монетного карбування знаменувало собою кінець безмонетного періоду на території Північно-Східної Русі.

Монетний обіг у період становлення Московської централізованої держави

У більших розмірах монетне карбування продовжив син Дмитрія Донського великий князь Василій I (1389 – 1429). Показово, що з деяких його монет зникають легенди, які наслідують татарські, а цей факт можна розглядати як зменшення васальної залежності від Золотої Орди. Монетні композиції стають більш різноманітними, зокрема, великої популярності набуває зображення вершника із птахом у руці. На думку окремих вчених, це портрет самого великого князя, який часто займався соколиним полюванням, надзвичайно популярним на Русі.

Багатством типів вражають монети часів великого князя Василія II Васильовича (1425 – 1462), прозваного Темним. Поряд з мисливськими сюжетами на монетах зображувалися різні звірі й птахи, фантастичні та побутові сцени.

Монети того часу відобразили феодальну війну другої третини XV ст. між московськими й галицькими князями. Коли галичанин Дмитро Шем'яка зайняв московський престол, він пішов на псування монети, різко зменшивши її вагу. Це призвело до вибуху народного гніву і вигнання князя з Москви. Деякий час він карбував свої монети, використовуючи штампелі Василія, тому такі монети позначені двома іменами.

Денги Московського князівства, срібло, XV ст.

Після повернення у 1447 р. в Москву Василія Темного, вага монет стабілізувалася, виробляється їх характерний і сталий тип. На аверсі зображена голова людини, очевидно князя, і подана колова легенда «Осподарь всея земли русской». У кінці його князювання з'явилися монети із написом номіналу «Денга московская». Очевидно, саме за цього князя з'явилися перші російські мідні монети – пули.

Монети Суздальсько-Нижньогородського князівства відзна-

чалися багатством сюжетів вміщених на них зображень. Відмітною рисою грошового обігу Великого князівства Рязанського до початку карбування власної монети було широке використання золотоординських монет, що пояснювалось, насамперед, особливостями геополітичного становища. Та й перші монети Рязані – це ті ж джучидські дирхеми-таньга із карбованими буквами руського алфавіту. Перші монети в Нижньому Новгороді й Рязані були відкарбовані у 80 – 90 рр. XIV ст. Дещо пізніше розпочалося карбування монет у Твері, Новгороді Великому, Пскові.

У практиці монетного карбування того часу не було нічого схожого із античною Грецією, коли багато держав карбували монети практично одного типу. Борючися за гегемонію в об'єднанні руських земель, князі карбували монети, які різко відрізнялися за зовнішнім виглядом і мали витіснити суперниць із грошового обігу.

За князювання Івана III (1462 – 1505) практично завершується збирання земель Північно-Східної Русі у єдину централізовану державу. Самостійне карбування монет припиняє Новгород Великий і деякі інші центри. Відмирає система відкупу монетного карбування і більш менш постійно починає функціонувати Московський монетний двір.

Цікаво, що на окремих монетах, які карбувалися в той час, коли ні про який монголо-татарський вплив і мови не могло бути, знаходимо легенду татарською мовою: «*Это денга московская. Ибан*». Утвердження денги як основної одиниці грошового обігу і остаточне повалення монголо-татарського іга призвело до встановлення чисто московського оформлення монет. Цікава монета Івана III, в легенді якої він називає себе «господарем вся Руси».

*Денга Івана III
з татарською легендою
кінець XV ст.*

Тут відображений процес завершення об'єднання земель Північно-Східної Русі навколо Москви. На монетах дедалі частіше зображують вершників з повним спорядженням, піших воїнів, сцени соколиного полювання тощо. На монетах початковими літерами подавалося місце їх карбування, наприклад, «Т. Ф.» – Твер, «П» – Псков і т.п.

За Василя III (1505 – 1533) відбувається дальша централізація монетного виробництва. Припиняє самостійне карбування монет Псков. За типом монети Василя схожі на грошові знаки його батька. У їхніх легендах подаються лише титули – «господарь всея Руси» без позначення імені князя. Уже сам титул робить присутність на монетах князівського імені не обов'язковим.

Метрологія монет того часу вивчена вкрай слабо. Остаточо не встановлена монетна стопа, а отже й вагова норма ранніх монет Дмитрія Донського. Одні дослідники вважають їхньою ваговою нормою 0,92 г, інші – 0,98 г. Була версія, що в основі монетної стопи Великого князівства Московського лежав напівзливоч в 102, 378 г, з нього карбували 100 монет вагою 1,02 г кожна. Дискусійним є питання про те, яким був первинно рубль: 100- чи 200-«денежним». Очевидно, в XV ст. сформувалися дві грошово-лічильні системи: **московська і новгородська**.

Саме в цей час з'явилася нова лічильна одиниця – **алтин**, етимологію терміну пов'язують із татарським «алти» – шість. Перше спільне застосування денги і алтина фіксує договірна грамота Дмитрія Донського з рязанським великим князем Олегом Івановичем (1381 – 1382). Алтин відповідав 6 денгам, хоча окремі дослідники висловили припущення, що першопочатково він становив 3 денги.

Наприкінці XIV ст. із відновленням карбування руських монет виникла й своєрідна техніка монетного виробництва, яка залишалася незмінною аж до петровських часів. Замість розковування срібла у листи і вирубування монетних кружал, його витягували в дріт, який рубали на рівні відрізки потрібної ваги. Після плющення цих циліндрів у карбування йшли овальні пластини неправильної форми. Така техніка монетного карбування позбавляла від необхідності додаткової обробки відходів та забезпечувала належну вагу монет. Монета мала вигляд овальної луски і була завбільшки, як ніготь дорослої людини.

Таким чином, у ході формування Московської централізованої держави викристалізувалася й оригінальна монетна система, котра мала свої специфічні характеристики.

Заготовки срібного дроту і пластин для
карбування монет
(до і після плющення)

Цікавою і багато в чому загадковою сторінкою історії грошового обігу є так званий безмонетний період, що був швидше за все детермінований політичною роздробленістю і тривав понад два з половиною століття. Ще й досі в нумізматичній науці відсутня єдина думка щодо форм грошового обігу та видів його суб'єктів на тому відтинку історичного часу. Пожвавлення господарського життя спричинило відновлення монетної емісії спочатку на українських землях, а пізніше й у Північно-Східній Русі. Перебування східнослов'янських земель під владою Золотої Орди, Литви та Польщі викликало велику строкатість монетного обігу, визначальний вплив чужоземних держав на формування місцевого грошового господарства. На українських територіях найпоширенішими в обігу були празькі гроші, а також польські й литовські напівгроші, монети львівської та київської емісії. У Північно-Східній Русі поряд з татарськими дирхемами-таньга з останньої третини XIV ст. поширюються й місцеві монети (денга, полушка) та поступово утверджується лічильне поняття – рубль.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Висловіть власне судження з приводу наукової дискусії щодо причин і характеру безмонетного періоду.
2. Обґрунтуйте хронологічні межі безмонетного періоду.
3. Які платіжні засоби використовувалися у безмонетний період?
4. Розкрийте роль празьких грошів у монетному обігу XIV – XV ст. на українських землях.

5. За яких історичних обставин, де і коли в Україні відновилося власне монетне виробництво?
6. Складіть порівняльну характеристику «руських» і «львівських» напівгрошів.
7. Під впливом яких чинників і коли відновилося власне карбування монет у Північно-Східній Русі?
8. Поясніть етимологію терміну «рубль».
9. Охарактеризуйте особливості техніки монетного карбування в Східній Європі XIV – XV ст.
10. Поясніть значення номіналів: денга, напівгріш, алтин.

§5. МОНЕТНИЙ ОБІГ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ І МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У XVI – XVII СТ.

Грошова реформа
1534 – 1535рр. у
Московії та її
значення

У XVI ст. відбулися важливі зміни в монетному обігу Московської держави, які надовго визначили його характерні риси. За правління великого князя Василя III на початку 30-х р. XVI ст. грошове господарство вразила глибока криза, що виразилася в масовому обрізанні монет і суттєвому зменшенні їхньої ваги. У монетній системі спостерігалася велика строкатість. Необхідно було якнайшвидше здолати цю кризу, забезпечити уніфікацію грошової системи і в такий спосіб створити належні фінансово-економічні основи для завершення процесу формування централізованої держави. Уже за Василя III були проведені окремі перетворення в грошовій сфері з метою її впорядкування. Однак на думку І.Г. Спаського і А.С. Мельникової ці завдання були реалізовані завдяки грошовій реформі **1534 – 1535 рр.*** Її було проведено московським урядом у період неповноліття Івана IV і вона відома в науковій літературі як **реформа Олени Глинської**, за іменем матері малолітнього правителя, яка здійснювала регентство.

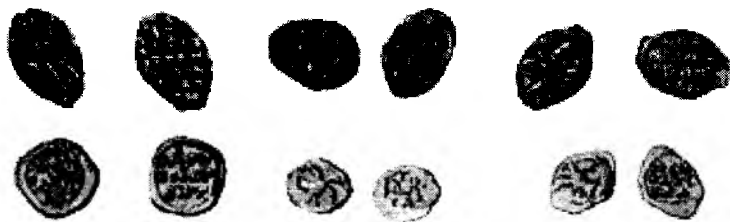
За реформою 1534 – 1535 рр. на основі двох місцевих систем – **московської і новгородської** було започатковано створення єдиної **загальнодержавної** грошової системи. Тоді розпочалося карбування нової загальноросійської монети – срібної **копійки**, основою якої стала денга-новгородка. Ця монета була удвічі важ-

*Деякі сучасні вчені не погоджуються з таким підходом. Зокрема, В. Семенов твердить, що в 1530-х рр. було проведено дві монетні реформи, які однак не призвели до створення загальнодержавної грошової системи. Її уніфікація за цією науковою версією, відбулася вже за правління Федора Івановича у 1593 – 1595 рр.

чою від карбованої в Москві денги і, оскільки на лицевому боці зображувався вершник зі списом, її спочатку називали «копейной денгой», а згодом за нею закріпилась скорочена назва – «копейка» (копійка). Московську ж денгу називали «шабляницею», оскільки її аверс мав зображення вершника із шаблею. Зворотний бік копійки того часу спочатку містив легенду «Князь великий гдрь всея Руси». Як бачимо, імені великого князя на монеті тоді не зазначалося.

Тільки після того, як Іван IV почав правити самостійно, його ім'я, нарешті, з'явилося на монетах: «Князь Великий Иван всея Руси». Після коронації 1547 р. Іван став іменуватись на монетах царем. На реверсах тогочасних копійок читаємо: «Царь и великий князь Иван всея Руси». Легенди монет різняться кількістю рядків, типом букв, характером скорочень.

Копійка мала стабільну вагу – 0,68 г, вона не змінювалася упродовж майже ста років. Окрім копійки й денги карбувалися також монети в 1/4 копійки – *полушки* (напівденги), їхня вага становила 0,17 г. На цій крихітній срібній монетці зображувався птах. Карбування мідних пул припинили. Отже, в обігу залишилися лише дрібні срібні монети: копійки та їхні фракції.

Копійки, денги і полушки, срібло, 1534 – 1547 рр.

Нова уніфікована лічильна система встановлювала стабільне співвідношення грошових одиниць. У лічильному рублі було 100 копійок-новгородок, 200 денег-шабляниць і 400 полушок (четверець). Протягом XVI ст. поступово ліквідувалися пережитки місцевого грошового рахунку. Новгород з часом відмовляється від рахунку на 216 денег у рублі й починає зивкати до московського рахунку на денгу, алтин і 200-денговий рубль. Як бачимо, реформа О. Глинської запроваджувала децимальну лічильну си-

стему. Московська торгова практика того часу вже усвідомила десяткову структуру лічильного рубля і вона була сформульована у «Торговій книзі» – тогочасній московській інструкції для торгових людей. Лише застосування старого «алтинного» рахунку децю приглушувало струнку десяткову структуру лічильного рубля.

Копійки-новгородки та їхні фракції карбувалися на всіх монетних дворах – у Москві, Новгороді, Пскові. Місце карбування, як правило, позначалося на монетах однією чи двома буквами: М, Мо, Н, Но, Пс. На московських монетах Івана Грозного вміщуються інші буквенні позначення, ймовірно, знаки майстрів.

Для грошової системи за реформою О. Глинської був характерний срібний монOMETALІЗМ. Срібна копійка служила базовою монетною одиницею, а часто і єдиною обіговою монетою аж до реформи Петра I, в той час як карбування інших номіналів здійснювалося з великими перервами. Тип копійки до початку XVIII ст. загалом майже не змінився. Щоправда, деякі зміни в монетні типи було внесено за Федора Івановича: у легендах з'являється ім'я та по батькові царя, інколи слов'янськими літерами позначається дата карбування, наприклад, «РД» (104) – 7104 рік за існуючим

«Копійка» денга і полушка, срібло, друга пол. XVI ст.

Московські дратові копійки і денги другої пол. XVI ст. – поч. XVII ст.

тоді літочисленням (1596). Незмінною залишилася й техніка карбування: як і до реформи випускалися маленькі дровотві монетки з нерівними краями.

Для створення сировинної бази монетного карбування в Московію імпортували срібні зливки, а також надходила значна кількість західноєвропейських монет – «єфимок». Єфимок – це російська назва *таляра*, великої срібної грошової одиниці Західної Європи. Назва монети «єфимок» походить від *Joachimsthaler Münze* – перших талярів, карбованих у м. Йоахімсталі. У Московії взяли за основу не другу, а першу половину слова і назвали таляр «єфимком». Оскільки в Московській державі виключався обіг будь-якої іноземної монети, то єфимки-таляри, перетнувши кордон, ставали просто срібною сировиною для місцевого монетокарбування.

Гульдєнгрїш (Йоахімсталяр), срібло, 1518 – 1525 рр.

Розпочавши уніфікацію грошової системи, реформа О. Глинської позитивно вплинула на розвиток товарно-грошових відносин у Московії XVI ст. Проте реформа мала й вразливі місця, головним із яких була відсутність великої платіжної одиниці й дрібної розмінної монети. Адже при всіх своїх перевагах копійка була надто дрібною монетою для великих платежів і завеликою для малих. У цілому ж реформа 1534 – 1535 рр. залишила помітний слід у формуванні російської монетної системи.

Грошовий обіг на українських землях у XVI – першій пол. XVII ст.

Суттєвих змін зазнав монетний обіг на території України в XVI ст. Набір монет, яким обслуговувався український ринок, став децю іншим. Деякий час в обігу ще залишалися в незначних кількостях празькі гроші наступників Вацлава IV, проте вони незабаром зникли. У товарно-грошових відносинах того часу вже не брали участі візантійські, джучидські монети та монети місцевого карбування. До Люблінської унії в Галичині, на Волині та, частково, на Поділлі в грошовому обігу переважали литовські й польські денарії, напівгроші та грошові монети, зустрічалися пруські й сілезькі (свідницькі) гроші. Що стосується свідницьких напівгрошей Людовіка II (Свідниця або Швайдниця – місто в Сілезії), то за типами вони були схожі на тогочасні польські, але мали менший вміст срібла.

На українських землях, що входили до складу Великого князів-

Таляр, срібло, Саксонія, 1566 р.

ства Литовського, в обігу повністю панували литовські монети, переважно напівгроші, польські ж монети проникали на Наддніпрянщину в мізерних кількостях. Литовські монети карбувалися у Вільно й Тикоцині, на них зображувався герб «Погонь». З 1518 р. у Богемії розпочалося карбування таляра і ця основна та надзвичайно популярна грошова одиниця Європи поступово поширюється й на східнослов'янські землі. Перші відомі в Україні знахідки таляра датуються останнім десятиріччям XVI ст. Його курс був досить стійким і становив на українських землях 90 грошів. У XVI ст. основними лічильними одиницями стали копа (75 польських грошів) в Галичині

*Напівгріш, срібло, Велике князівство Литовське і Руське,
1513 р. (зб.)*

та рубль – на литовських землях. У 1528 р. було налагоджено випуск польських золотих дукатів.

Після Люблінської унії 1569 р. і утворення Речі Посполитої на всіх українських землях інтенсивно поширюються польські монети, які поступово витісняють литовські. Відтоді переважна більшість українських земель надовго потрапила у сферу польського монетного обігу.

У XVI ст. монетні двори Європи викидають на ринок велику кількість монет різноманітних номіналів, вони проникають і на територію України. Хоча переважали польські монети, але населення вживало у торговельних операціях також угорські, сілезькі, бранденбурзькі, прусьські та інші монети.

*Чворақ литовський, срібло,
1569 р.*

За Сигізмунда II Августа (1548 – 1572) в обіг вводилися

найменші номінали – оболи, вони становили 1/2 денарія.

Входження значної частини Лівобережної України в 1503 – 1618 рр. до складу Московської держави зумовлювало появу й використання на цій території московських монет. В обігу знаходилися денга і полушка, грошові ж одиниці від рубля до алтина були лише лічильними поняттями. При цьому встановлювалося таке співвідношення: рубль дорівнював 100 коп.; полтина – 50 коп.; напівполтина – 25 коп.; гривня – 10 коп.; алтин – 3 коп.; копійка – 2 денгам; денга – 2 полушкам.

У 1578 – 1580 рр. за короля Стефана Баторія була проведена грошова реформа, в результаті якої сформувалась практично

*Трояк коронний, срібло,
1591 р.*

єдина монетна система для Речі Посполитої. Відтоді польські й литовські монети карбувалися за однаковою стопою, хоча зовнішнім оформленням децю різнилися між собою. Випуск напівгроша, який досі був основною обіговою монетою,

поступово припинився, його місце зайняв новий, білонний номінал (низької проби) – солід (шеляг) як польського, так і литовського карбування. З обігу остаточно зникли денарії, розпочалося масове карбування грошів, три- і шестигрошовиків. Великого поширення набули ризькі соліди й тригрошовники. У результаті названої грошової реформи була створена уніфікована монетна система Речі Посполитої.

*Шостак коронний,
срібло, 1627 р.*

Значне збільшення монетного виробництва спостерігається за наступника Стефана Баторія – Сигізмунда III Вази (1587 – 1632). Польські монети того періоду зустрічаються у скарбах на території майже всієї України. Карбування монет у великих кількостях проходило на монетних дворах в Олькуші, Познані, Вскхові, Бидгощі, Мальборгу, Любліні, Вільно, Торуні, Ризі. Поряд з названими вище номіналами тут масово випускалися півторагрошовики, які були найбільш поширеними саме на українських землях. Більші номінали – орт (1/4 таляра), таляр і золотий дукат карбувалися в менших кількостях. У 1627 р. польський уряд заборонив карбувати дрібні монети, а відтак деякий час випускалися лише таляри (90 грошів), напівталяри і дукати (180 грошів).

*Півтораг,
срібло,
1618 р.*

Ще за часів Сигізмунда I в 1526 – 1528 рр.

Орт коронний, срібло, 1622 р.

у Польщі була введена **зотова грошова система**. Вираження такого номіналу тоді ще не було і злот (польськ. zloty) залишався грошово-лічильною одиницею. Тогочасна лічильна система мала такий вигляд: злот польський = 5 шостакам = 10 троякам = 15 півторакам = 30 грошам = 60 напівгрошам = 90 шелягам (солідам) = 180 тернарам = 540 денарам.

Реальною срібною монетою злотий став 1564 року у вигляді «півкопки» з цифрою XXX (грошів). За Сигізмунда III у 1620 – 1622 рр. карбувалися так звані «легкі таляри» (12,5 г чистого золота) номіналом 30 грошів, які відповідали золотому. В Україні злотий як одиницю для лічби грошей називали золотим, причому на «золоті» лічили не лише польські, але й західноєвропейські та московські монети. В обігу знаходилися і т.з. «великі» або «імперські» таляри, які містили 25,5 г чистого срібла.

Великий обсяг продукції монетних дворів та постійне надходження дрібних зарубіжних, часто гірших за якістю, монет викликали хаос у грошовому господарстві Речі Посполитої вже на кінець першої третини XVII ст. Поширеним явищем стало псування польських і литовських монет, що призвело до їхнього знецінення. У зв'яз-

*Таляр, срібло,
Сигізмунд III, 1628 р.*

ку з урядовою заборонаю карбувати дрібні монети, для обігу випускалися лише великі грошові номінали. Цим було відкрито дорогу до ще більшого припливу дрібних неповноцінних монет зарубіжного виробництва.

За Владислава IV (1632 – 1648) спостерігається різке скорочення продукції монетних дворів і значне обмеження грошового асортименту. Тоді карбувалися винятково дукати, таляри і напівталяри. Помітної обігової ролі на українських ринках ці грошові одиниці не мали, вони зрідка зустрічаються лише в скарбах Галичини та Волині.

Напередодні Української національно-визвольної революції XVII ст. грошове господарство Речі Посполитої поступово сповзало до глибокої фінансової кризи і це викликало адекватні процеси на українському товарно-грошовому ринку.

З XVI ст. у грошовому обігу на території України з'являються турецькі монети – срібні акче, золоті алтуни і мідні мангирі. Характерною особливістю їхніх монетних типів стала наявність тугри – складної монограми з літер імені й титулу султана. Основний ареал турецьких монет на українських землях – Крим і степові райони.

На Запоріжжі козаки користувалися тими ж монетами, які були обіговими на інших територіях України. Сюди потрапляли також і високопробні турецькі й татарські номінали.

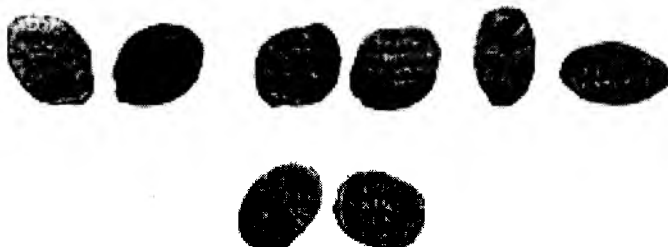
Як бачимо, грошове господарство України XVI – першої пол. XVII ст. було досить строкатим. На відміну від Московії на теренах Речі Посполитої легітимним був і обіг чужоземних, переважно західноєвропейських монет. Провідне ж місце у товарно-грошових відносинах займали польські монети.

Спроби змін московської монетної системи на початку XVII ст.

На початку XVII ст. польські інтервенти та їхній ставленник Лжедмитрій I зробили спробу внести зміни в московську грошову систему. Самозванець випустив першу велику московську монету – таляр, названу пізніше рублем Лжедмитрія. На цій об'ємній срібній монеті зображувався його портрет і двоголовий орел. Проте у зв'язку з війною та фінан-

совою розрухою спроба ввести в обіг велику монету успіху не мала. На копійках подавалися імена самозванця (Дмитрій Іванович) та польського претендента на російський престол королевича Владислава (Владислав Жигімоївлович).

Василій Шуйський у 1610 р. спробував карбувати золоту обігову монету, що було на той час значною новацією. Адже досі дуже

Московські монети поч. XVII ст.

рідкі золоті монети, відкарбовані у XV – XVI ст., використовувалися винятково як нагороди або для царських вінчань і в обіг не потрапляли.

За В. Шуйського в обігу з'явилися золоті копійки і денги того ж типу і ваги, що й срібні, але вдсятеро від них дорожчі. Отож, перший гривеник і перший п'ятак були золотими монетами. Завдяки цим починанням іноземні золоті дукати (угорські червінці) могли потрапити на московський ринок, оскільки кожний з них важив 3,4 г і відповідав 5-копійковим монетам.

Проте часу для здійснення цих важливих перетворень у мо-

*Копійка і денга В. Шуйського,
золото, 1610 р.*

нетній справі в Шуйського майже не виявилось, адже через декілька тижнів після розіслання указу про випуск нових монет він був скинутий з престолу.

Золоте карбування деякий час здійснювали польські інтервенти, вони використали для цього церковні й двірцеві скарби. Про-

*Копійка, карбована
поляками, золото,
1610 р.*

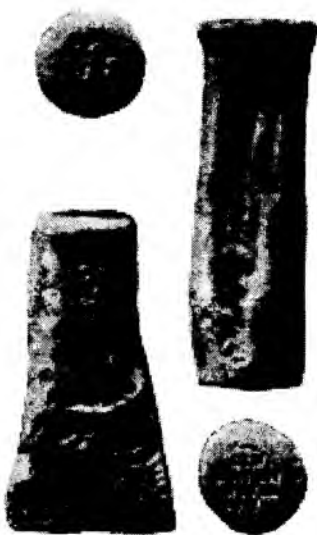
те після їх вигнання із Москви випуск золотих грошей було остаточно припинено.

Господарювання польських інтервентів у Москві і шведських у Новгороді, масові народні заворушення, господарська розруха – все це сприяло розладнанню фінансової системи Московії. Карбування монет поляками здійснювалося спочатку за стопою в 3, 6 рублів, а з 1611 року відбувся перехід на 4-рублеву стопу. Вага копійки становила 0,47-0,48 г.

Доволі цікавою сторінкою історії грошового обігу стало карбування монет урядом Народного ополчення, яке здійснювалося на монетному дворі м. Ярославля у 1611 – 1613 рр. Копійки карбувалися за зниженою монетною стопою, що, зрозуміло, було вимушеним заходом. Монета випускалася від імені останнього законного з точки зору керівників ополчення, царя Федора Івановича. Місце виробництва цих монет позначалося літерами ЯР з виносним С (Ярославль).

Таку ж вагову норму і монетну стопу копійки (0,48 г або 400 коп. із гривенки срібла) прийняв і уряд першого царя нової династії Михайла Федоровича (1613 – 1645). Лекговагові монети поступово витіснили з обігу копійки доби Івана Грозного та його наступників. Вага копійки знижувалася і досягала в 30-х рр. XVII ст. 0,45 г.

За царювання Михайла Федоровича відновлюється карбування полушки вагою 0,11 – 0,14 г. Тоді ж припиняється випуск монет на грошових дворах Пскова й Новгорода. Це яскраво відобразило тенденцію до максимальної централізації грошового виробництва і встановлення жорсткого контролю над ним.

Монетні штемпелі XVII ст.

У 20 – 30-х рр. XVII ст. у монетний обіг з півночі проникли «корелки» – датські монети короля Христіана IV, які зі згоди московського уряду карбувалися за типом російських копійок і мали забезпечувати торгівлю в Лапландії. Оскільки вони вироблялися зі срібла гіршої якості, то «корелки» засмічували грошовий обіг Московської держави і уряд пішов на їх примусове вилучення. Так, у 1620 р. у торгіві міста був відправлений спеціальний царський указ, який під страхом смерті забороняв вести торгівлю на «воровські» гроші.

Як бачимо, незважаючи на певні спроби змін на поч. XVII ст., монетна система Московської держави в цілому зберегла свій попередній вигляд.

Проблема карбування українських монет

У нумізматичній науці залишається дискусійним питання про карбування власних монет гетьманами Української козацької держави XVII ст. Жвава дискусія серед українських учених навколо цієї проблеми розпочалася ще в 20-х р. минулого століття. Гіпотезу про появу власних українських монет в період Національно-визвольної революції середини XVII ст. висунув 1923 р. вчений-економіст М. Слабченко, його підтримали відомі дослідники І. Крип'якевич та І. Борщак. Інші науковці, зокрема В. Шугаєвський та М. Петровський, вважали подібну версію недостатньо аргументованою.

Дійсно, гіпотеза М. Слабченка спиралася фактично на одне джерело: донесення московського посла, дяка Г. Кунакова цареві Олексію Михайловичу. В цьому документі, зокрема, говорилося: «А в Чигирине учинил Богдан Хмельницький мынзу и делает деньги, а на тех новых деньгах на одной стороне меч, а на другой его, Богданово, имя». При цьому Г. Кунаков послуговувався лише розповідями, бо на власні очі не бачив ні монетного двору, ні його продукції. Тому, з точки зору наукового джерелознавства та логіки, позиція Слабченка видавалася дуже вразливою.

Проте згодом з'ясувалося, що є й інші історичні джерела, які засвідчують факт карбування монет Б. Хмельницьким. Так, у головному архіві давніх актів Варшави знайдено листа подільського

воеводи Станіслава Потоцького королю Речі Посполитої Яну Казиміру, який датований 29 жовтня 1652 р. У ньому воевода скаржитья на свавілля гетьмана, котрий зазіхає на монетну регалію короля й карбує власні гроші. Ця подія мала певний резонанс і в Європі: 21 грудня 1652 р. паризька «Gazette de France» писала буквально таке: «Козацький гетьман почав карбувати в Україні монету на свій лад, чим викликав протест польського короля».

Отже, на сьогодні наука має вже свідчення трьох документів, які походять з різних територій і, на перший погляд, є незалежними один від одного, на користь того, що Хмельницький карбував монети від свого імені.

Не залишається ніяких сумнівів і щодо економічних та політичних мотивів власної монетної емісії. Адже вітчизняне монетокарбування відкрило б перед гетьманом можливість регулювати грошовий обіг в Україні, впорядкувати грошове господарство, стабілізувати ціни й податки, одним словом, створити певне фінансове підґрунтя економічній самостійності. Хмельницький, вочевидь, керувався й політичними мотивами: прагненням зміцнити гетьманську владу, а також декларувати молоду козацьку державу на європейських просторах.

Проте попри наявність переконливих документальних джерел і аргументів історичної логіки факт карбування монет у гетьманській резиденції в Чигирині чи ще десь залишається все-таки науковим припущенням. Адже нумізMATика базується переважно на матеріальних знахідках, а досі не знайдено у скарбах України жодної монети, яку б можна було, бодай гіпотетично, приписати Богдану Хмельницькому.

Отже, ця вкрай важлива проблема вітчизняної і світової нумізматики залишається ще не до кінця вивченою. Можливо, подальші дослідження нумізMATичного матеріалу і майбутні знахідки підтвердять достовірність карбування власних монет фундатором Української козацької держави.

Українські дослідники віднайшли свідчення про наміри монетної регалії наступником Хмельницького, гетьманом Іваном Виговським. Дійсно, за Гадяцьким договором з Річчю Посполитою 1658 р. гетьман отримував на Правобережжі право «волно

ковать козацьку монету на зарплату тилко козацькому війську» (літопис Величка). Проте цей проект не було реалізовано в силу відсутності необхідних економічних та політичних умов.

Історичні джерела відображають і ще один цікавий факт – карбування монет гетьманом Петром Дорошенком. За його гетьманування в с. Лисянці (сучасна Черкащина) було створено монетарню, в якій працював майстер Янко Гранковський. Він мав неабиякий досвід роботи, здобутий на Львівському монетному дворі, і в Лисянці займався підробкою тогочасних польських монет: півтораків, шелягів (солідів) і шостаків. По суті, Гранковський був фальшивомонетником, але не самодіяльним, бо карбував підробні монети з дозволу та для вигоди гетьмана Дорошенка. На думку М.Ф. Котляра, Дорошенкову фальшиву монету карбували на Лисянській монетарні у **1669 – 1673 рр.**

Зрозуміло, що ці монети аж ніяк не можна вважати українськими, бо фактично вони були фальшивими польськими. До того ж, виявити монети лисянського карбування серед величезного монетного масиву другої пол. XVII ст. є надзвичайно складним завданням.

Проблема карбування монет фундаторами української державності XVII ст. залишається «білою плямою» відчизняної історії, тому потребує активізації нумізматичного пошуку та відповідного наукового аналізу.

Монетна реформа 1654-1663 рр.у Московській державі та її наслідки

У середині XVII ст. урядом царя Олексія Михайловича (1645 – 1676) була проведена помітна за масштабами, але вкрай невдала й тяжка за наслідками грошова реформа. Вона була зумовлена дальшим розвитком товарно-грошових відносин і формуванням всеросійського ринку. У цьому зв'язку наявність в обігу лише одного номіналу – срібної копійки, вкрай незручної при великих платежах і все ще дорогої для забезпечення щоденних дрібних ринкових зв'язків – породжувала цілу низку проблем. Виникла нагальна необхідність уведення в обіг великих номіналів срібних монет, а з іншого боку – розмін-

них. До того ж, Національно-визвольна революція в Україні і приєднання її лівобережної частини до Московської держави робило невідкладним завданням приведення української грошової системи у відповідність із загальноросійською шляхом її уніфікації й очищення від чужоземних монет. Задумана Олексієм Михайловичем реформа мала також сприяти зміцненню основ самодержавства.

В історичній літературі упродовж довгого часу початок реформи помилково відносили до 1656 р. Завдяки новітнім дослідженням вчених-нумізматів, насамперед І.Г. Спаського, встановлена істинна дата початкового етапу реформи – **1654 р.**, вона підтверджується як письмовими джерелами, так і нумізматичним матеріалом.

За реформою Олексія Михайловича, насамперед вводилася нова велика платіжна одиниця – срібний рубль, який згідно з законом дорівнював 100 копійкам. Його вага становила 28 г, що відповідало єфимку – західноєвропейському талюру, за вартістю майже наполовину меншому від московського лічильного рубля. Срібні рублі карбувалися на єфимках-талярах, з яких попередньо стиралися зображення. На одному боці рублевиків викарбовувалося традиційне зображення царя, що скаче на коні і тримає в правій руці скіпетр, на іншому – двоголового орла під короною. Колова легенда містить нову титулатуру царя: «Божиєю милостю великий государь, царь и великий князь Алексей Михайлович всея Великия и Малая России». Подана й дата карбування: «Лето 7162» та номінал «Рубль».

Рубль Олексія Михайловича, срібло, 1654 р.

Напівполтина, срібло, 1654 р.

Випуск монет великих номіналів вимагав переходу від ручного до машинного карбування, що стало непереборною трудністю. Для карбування рублів був відкритий спеціальний монетний двір, який називався Новим Московським Англійським грошовим двором. Спеціальні верстати для карбування нових монет – так звані «молотові снаряди» – часто ламалися, монетні штемпелі зношувалися, гостро відчувалася нестача кваліфікованих майстрів. Тому вже на початку 1655 р. карбування рублевіків довелося припинити. Їх було відкарбовано зовсім небагато: сьогодні відомо лише трохи більше 50 екземплярів.

На розрубаних на 4 частини талярах (кутниках) карбувалися *напівполтини*. Отже, в обіг вводилися по суті неповноцінні номінали – рубль, що фактично дорівнював 64 копійкам (лічильний рубль старими копійками важив близько 45 г) і *напівполтина*, яка відповідала 16 копійкам при номіналі 25 копійок.

Поряд зі срібними монетами карбувалися мідні номіналом у *полтину*, вони за типом майже не відрізнялись від рублевіків. В обігу з'явилися й мідні монети менших номіналів. При цьому з пуда міді вирішено було карбувати величезну кількість монет – на 400 рублів.

*Полтина, мідь,
1654 р.*

Однією з найуразливіших сторін реформи Олексія Михайловича було збереження старої монетної системи, адже срібні дротові копійки залишалися в обігу і їхнє карбування не припинялося. Це вносило значний безлад у грошово-лічильну систему.

Зберігши роль законного платіжного засобу за старими копійками, уряд увів в установлену ним рівність рубля міддю і нового срібного рубля (28 г) ще й третій елемент – рубль старими копійками (45 г). Це згодом призвело до негативних наслідків.

Уже в ході реформи, переконавшись у неможливості налагодити карбування власної великої платіжної одиниці, уряд випустив у обіг так звані «єфимки з ознакою». Це були західноєвропейські таляри, які мали для надання їм обігової законності два московських надкарбування: одне у вигляді звичайного круглого штампеля копійки із зображенням традиційного вершника, інше – прямокутне тавро із датою «1655», яка подана арабськими цифрами і за європейським літочисленням. Серед «єфимок з ознакою» зустрічаються таляри Польщі, Швеції, Данії, Норвегії, Швейцарії, Німеччини та ін.

Надкарбування талярів здійснювалося впродовж 1655 р. і, можливо, на початку наступного року. Протягом цього часу надкарбування-«ознакою» отримали до 1 млн. талярів.

«Єфимок з ознакою», срібло,
1655 р.

«Єфимок з ознакою» на польському талярі Яна
Казимира, срібло,
середина XVII ст.

До певної міри «єфимки з ознакою» компенсували на деякий час відсутність у московській обігу великої срібної монети і водночас тим проклали шлях нелегальному проникненню на московський ринок звичайних, нетаврованих талярів, які дістали назву «тарелі». Один

із найпоширеніших видів таляра – левок (із зображенням лева) відзначався вкрай низькою пробою срібла. Звідси пішла назва «левкового срібла», що вказувала на срібло низької проби.

У 1659 р. обіг «єфимок із ознакою», а також рублів і напівполтин був заборонений. Утім, у грошовому обігу України вони збереглися до XVIII ст. Нині відомо понад 1700 екземплярів цих монет, більшість яких виявлено у монетних скарбах України та Білорусії.

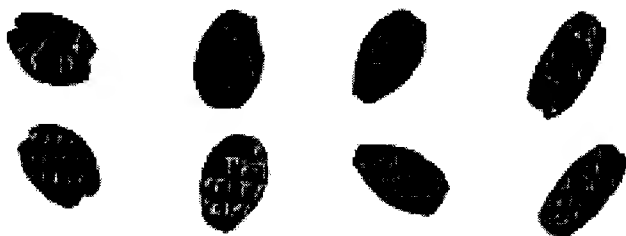
З 1655 р. розпочинається карбування мідних дровових копійок, які в ціні прирівнювалися до срібних, хоча за вартістю були в 100 разів дешевшими. Вони випускалися у величезних кількостях відразу на декількох монетних дворах – у Москві, Новгороді, Пскові і Куке-нойсі.

Мідні копійки поступово але постійно падали в ціні, обмін їх на срібло не проводився, а це підривало до них довіру народу. Строкатість номіналів, уведення в обіг неповноцінних мідних копійок, наявність двох різних курсів срібла та засилля іноземних монет відкривало широкі можливості для фінансових махінацій і, зрештою, поставило грошову сис-

Левковий таляр, срібло, 1643 р.

тему Московії на межу цілковитого розвалу. Реформа боляче вдарила по становищу народних мас; як відзначає тогочасний документ «начала быть от тех медных денег на всякие товары дороговь великая». Зокрема, ціни на продукти харчування зросли у 50 разів. Це спричинило велике народне повстання в Москві 1662 р., яке увійшло в історію як «мідний бунт». Побоюючися нових спалахів народного гніву, уряд змушений був наступного року повністю відновити дореформенну грошову систему, відмінивши мідні гроші.

Мідні копійки часів Олексія Михайловича, 1655 – 1662 рр.

Отже, реформа 1654 – 1663 рр. не виконала жодного із поставлених перед нею завдань і по суті закінчилася провалом. Поряд з цим реформа мала й деяке позитивне значення, оскільки вона остаточно ліквідувала старі правові норми вільного карбування монет. Монетне виробництво стало винятково державною справою.

А 1	Δ̄І 11	Ξ 60	Τ̄ 300
В 2	Β̄І 12	Ο̄ 70	Ῡ 400
Г 3	Є̄І 15	Π̄ 80	Φ̄ 500
Д 4	и т. д.	Ψ̄ 90	Χ̄ 600
Є 5	Κ̄ 20	Ρ̄ 100	Ψ̄ 700
Є 6	Κ̄Δ 21	Ρ̄Δ 101	Ω̄ 800
З 7	и т. д.	Ρ̄ΔІ 111	Ц̄ 900
И(Н) 8	Λ̄ 30	Ρ̄Κ̄Δ 121	Δ̄ 1000
Θ 9	Μ̄ 40	и т. д.	Δ̄Δ 1001
І 10	Н(Н) 50	Σ̄ 200	Β̄ 2000

Слов'янська нумерація, що застосовувалась у датуванні московських монет до початку XVIII ст.

**Грошове
господарство
України другої
пол. XVII ст.**

Занепад грошового господарства Речі Посполитої, виснаженої довготривалими війнами, особливо поглибився за часів Яна Казимира (1648 – 1668). У 1650 – 1654 рр. на українському грошовому рин-

ку у великій кількості з'явилися двогрошові монети (*двоаяки*). Гостра фінансова криза, викликана війною, закриття монетних дворів у Варшаві та Кракові змусили польський уряд у березні **1656 р.** відновити карбування монет на Львівській монетарні. Монетне виробництво продовжувалося тут до **1663 р.**

Для покриття державних боргів в умовах вичерпання економічних ресурсів королівський уряд вдався до карбування по суті неповноцінних кредитних грошей: мідних шелягів (*боратинок*) і напівсрібних золотих монет (*тимфів*) на загальну суму близько 20 млн. золотих.

Назва тимфа (тинфа) походить від *Тимф, срібло, 1664 р.* прізвища автора проекту цієї монети – тодішнього орендаря монетних дворів у Польщі Андрія Тимфа. Ця золота монета важила 6,72 г і містила дуже багато лігатури (вміст срібла – лише 3,36 г). Реальна вартість тимфа ледь дорівнювала 12 грошам. Карбували цю монету у Львові, Бидгощі і, можливо, в Кракові.

У 1659 – 1666 рр. карбувалися легкі мідні шеляги за проектом тодішнього монетного підприємця Т. Боратині (звідси й народна назва цих монет – «боратинки»). Боратинки карбувались у м. Уяздові (біля Варшави), Кракові, Бресті, Каунасі й мали вагу всього 1,35 г. Випускалися два види цих монет: коронні й литовські, що різнилися зображеннями і легендами на реверсах (на польських – одноголовий орел, на литовських – герб «Погонь»).

Тимф, срібло, 1663 р.

*Боратинка
коронна, мідь,
1660 р.*

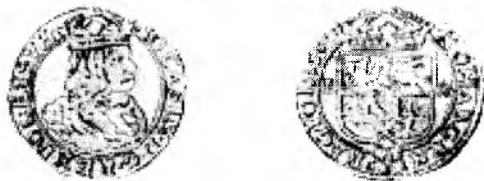
Тимфи й боратинки мали примусовий курс, через їхню неповноцінність населення приймало ці монети неохоче. Так звана «moneta bona» (монета добра – повноцінні польські й зарубіжні номінали) майже повністю витіснялася монетою обіговою («moneta curtes»), репрезентантами якої були по суті кредитні гроші – тимфи і боратинки. Ці монети масово зустрічаються в скарбах Галичини і Волині, рідше – на Поділлі й Наддніпрянщині.

*Боратинка литовська,
мідь, 1665 р.*

За короля Михайла Корибути (1669 – 1673) діяли лише міські монетні двори у Гданську, Торуні та Ельблонгу, їхня продукція була незначною. Не увінчалися успіхом і спроби Яна III Собеського (1674 – 1696) упорядкувати грошове господарство випуском три- і шести-грошовиків, ортів, талярів і дукатів. Панівними в обігу залишилися неповноцінні монети.

Окрім польсько-литовських протягом XVII ст. в грошовому обігу українських земель були широко розповсюджені й інші монети – бранденбурзькі й пруські драйпелькери, бранденбурзькі орти і пруські соліди, монети прибалтійських володінь Швеції – соліди, і, зрозуміло, західноєвропейські талари та дукати. Останні були повноцінними монетами і користувались великим попитом на українському ринку, проте ними володіли винятково заможні верстви населення.

*Польський орт, карбований у Львові, срібло,
1660 р.*

Серед талярних монет основне місце займали левендальдери (левки) і ріксдальдери Голланської республіки, а також талари німецьких держав і міст. Зустрічаються також швейцарські талари й близькі до них за розміром і вагою флорини або гульдени. Обіговими були й золоті монети: нідерландські, німецькі, угорські та венеціанські дукати.

Від 1655 р. в грошовому обігу України довгий час брали участь західноєвропейські таляри, контрасиговані в Московії («єфимки з ознакою»). Після включення Лівобережної України до складу Московської держави (1654) тут поширюються срібні дровоті копійки. Вони доходили навіть до галицьких ринків. Мідні ж московські монети зустрічаються лише на Київщині.

Про велику строкатість тодішнього грошового обігу в Україні свідчить, зокрема, скарб із с. Пекарі Канівського р-ну (Черка-

Таляр, срібло, Нідерланди, XVII ст.

щина). Він містив у своєму складі 370 монет: ріксдальдери й левки Голланської республіки, таляри Священної Римської імперії та «єфимки з ознакою». Однак найбільшу частку цього та інших тогочасних скарбів становлять таляри. М.Ф. Котляр з повними підставами на це назвав період другої пол. XVII — XVIII ст. «золотим віком» талярної монети в Україні. Значна кількість суто європейських монет — талярів у тогочасних українських скарбах переконливо підтверджує, що фінансовий ринок України впродовж декількох століть був невід'ємною складовою частиною загальноєвропейської грошової системи.

Старі монетні запаси грошового обігу України другої половини XVII ст. швидко вичерпувалися. Крім скуповування й вивозу монети, її широко використовували як сировину українські ювеліри. У зв'язку з поживаленням діяльності православної церкви, величезна кількість срібла осіла в православних храмах України для оздоблення ікон та виготовлення церковного посуду. Повноцінна монета насамперед ішла в скарбниці панських маєтків

Зальцбургський таляр, срібло, XVII ст.

та монастирів. В обігу залишилися середньо- і низькопробні монети, які дедалі більше псувалися, ставали непридатними і вкрай неохоче приймалися в платежі.

Досі нумізмати не дійшли єдиної думки щодо реального змісту таких вживаних в Україні грошових термінів, як орлянки, шаги, осьмаки, лядські. На думку М.Ф. Котляра орлянками могли називати гульдени або флорини, оскільки на цих монетах зображувався орел. Осьмаками, можливо, називали польський гріш (8 польських грошів відповідала 6 литовським). Щодо «лядських», які вживаються у літописах Величка, то, мабуть, це епітет до терміну «осьмак». Шаг, швидше за все – це трояк, потрійний гріш.

З метою втягування Лівобережної України в загальнодержавний грошовий обіг, московський уряд наприкінці XVII ст. зробив неспіву спробу протиставити поширенню на цих територіях іноземних монет особливу грошову одиницю – так звані «севські чехи» («чехами» в Україні називали півтораки). Випуск «чехів» почали готувати ще за Олексія Михайловича близько 1664 р. у Путівлі, але здійснити його вдалося лише за правління царівни Софії у 1686 р. Для випуску цієї особливої «обласної» монети у місті Севську (тепер Орловської області) був влаштований монетний двір (звідси й назва монет). Вирізанням монетних штемпелів займався вже згаданий Я. Гранковський, який раніше потрапив у полон до російських військ. «Севські чехи» при-

«Севський чех», срібло, 1686 р.

значалися лише для обігу в Україні. На лицевому боці монет було зображення двоголового орла під трьома коронами, легенда містила початкові букви латиною імен і титулів Івана і Петра Олексійовичів. На реверсі зазначалися дата та місце карбування монет. Севські чехи карбувалися недовго і їхня обігова роль на українському ринку була більш ніж скромною. Це були монети досить низької якості, що не викликали довіри в українського населення.

Отже, наприкінці XVII ст. грошове господарство України зберігало велику строкатість, в обігу поряд з польськими і московськими було чимало західноєвропейських монет. Загалом же воно переживало затяжну кризу.

На інкорпорованих до складу Речі Посполитої українських землях остаточно утвердилася польська монетна система. Місце-ве грошове господарство відзначалося великою строкатістю: поряд з польськими в обігу перебували різноманітні західноєвропейські номінали. Суттєво впливала на грошові відносини України й Московія, зокрема, на східноукраїнських теренах, а з кінця XVII ст. на всьому Лівобережжі переважають саме московські монети. У монетарництві Московської держави спостерігаються цікаві явища та певні трансформації. Реформа О. Глинської започаткувала уніфікацію монетної господарство Московії, запровадивши базову грошову одиницю – копійку. Проте подальші спроби позитивних змін у монетній справі успіхом не увінчалися, а реформа часів Олексія Михайловича закінчилася провалом. Історичні джерела свідчать про наміри монетної регалії Б. Хмельницького та деяких його наступників, однак вони не були реалізовані. У цілому ж грошова сфера Речі Посполитої і Московії перебувала в стані перманентної кризи.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Обґрунтуйте необхідність змін монетної системи Московської держави в другій третині XVI ст.

2. З'ясуйте основні риси та розкрийте історичне значення грошової реформи 1534 – 1535 рр.
3. Поясніть етимологію термінів «копійка», «єфимок».
4. Проаналізуйте розвиток грошового господарства на українських землях у XVI – першій половині XVII ст.
5. У чому полягали спроби змін грошової системи Московії на початку XVII ст.?
6. Доведіть, що грошова реформа 1654 – 1663 рр. у Московській державі мала негативні наслідки.
7. За яких історичних обставин у монетному обігу Московії перебували «єфимки з ознакою»?
8. Висловіть свою думку з приводу гіпотези М. Слабченка та інших учених щодо карбування Б. Хмельницьким українських монет у середині XVII ст.
9. Простежте процес змін у монетному обігу України другої пол. XVII ст.
10. Яку роль у монетному обігу України наприкінці XVII ст. відіграли «севські чехи»?

§6. ВПЛИВ ГРОШОВОЇ РЕФОРМИ ПЕТРА I НА ФОРМУВАННЯ РОСІЙСЬКОЇ МОНЕТНОЇ СИСТЕМИ. МОНЕТНИЙ ОБІГ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XVIII СТ.

**Реформа грошового
обігу за Петра I та її
історичне значення**

У першій чверті XVIII ст. грошовий обіг Росії зазнав кардинальних змін завдяки монетній реформі Петра I. Ця надзвичайно глибока й широкомасштабна реформа була адекватною відповіддю на цілу низку історичних обставин і насущних потреб економічного, соціального та політичного розвитку тогочасної Росії.

Наприкінці XVII ст. країну охопила гостра грошова криза. Адже тоді срібна копійка, яка в результаті декількох знижень її ваги стала крихітною монеткою, була вже нездатна задовольнити зрослі вимоги ринку. Вона залишалася незручною для обслуговування як роздрібною торгівлі, так і, тим паче, для здійснення великих платежів.

Для країни, яка вступала на шлях великих перетворень, архаїчне грошове господарство ставало великою перешкодою. Необхідно було створити розвинену монетну систему з великим набором різних номіналів срібних і мідних монет, які б забезпечили внутрішню й зовнішню торгівлю та створили належне фінансове підґрунтя для економічних реформ.

Чимало клопотів додавало й надзвичайно строкате грошове господарство Лівобережної України, що перетворювалося в політичну проблему. Прогресивні зміни в монетному обігу необхідні були й для створення фінансово-економічних основ формування російського абсолютизму. В інтересах зовнішніх економічних

*Датована
копійка, срібло,
1699 р.
(7207 р. від
«створення
світу»)*

зв'язків та зміцнення міжнародного авторитету Росії слід було забезпечити інтеграцію московської монетної системи в коло західноєвропейського обігу.

Підготовка реформи припадає на другу половину 90-х р. XVII ст. У стратегічному плані перед нею стояли такі ж завдання, що й за часів Олексія Михайловича в середині XVII ст. Однак тактично вони вирішувалися зовсім інакше. Далекоглядний політик, Петро I враховував ту обставину, що населення 90-х р. добре пам'ятало реформу його батька і її цілковитий провал, до того ж, чимало учасників «мідного бунту» були ще живими. Тому реформа проводилася в декілька етапів і супроводжувалася ґрунтовною роз'яснювальною роботою серед населення.

Реформа розпочалася **наприкінці XVII ст.** зменшенням ваги старої срібної копійки до 0,28 г, вона тепер відповідала 1/100 таляра. У **1699 р.** в обігу з'явилася срібна полтина.

З метою здолання природної недовіри широких соціальних кіл до мідних грошей, їх введенню передував відповідний царський указ, який широко популяризувався. У ньому переконливо доводилася економічна необхідність запровадження обігової міді, викладалися державні гарантії рівності мідних і срібних монет тощо.

Круглі мідні монети – денги, полушки й напівполушки з'явилися в **1700 р.** Вони карбувалися в кількостях, що не перевищували потреб роздрібної торгівлі. Поряд з цим упроваджувалося карбування дровових срібних копійок із датою випуску.

Денга, полушка, напівполушка; мідь, 1700 р.

У **1701 р.** почав працювати новий монетний двір і на ньому було відкарбовано низку нових, цього разу срібних круглих монет: полтину (50 копійок), напівполтину (25 копійок), гривеник (10 копійок) і напівгривеник (10 денег – п'ятак).

На **1704 р.** припадає основний етап реформи: тоді в обігу з'я-

Срібний рубль і мідна копійка, 1704 р.

вилися базові грошові одиниці – **срібний рубль** і кругла **мідна копійка**. У тому ж році було відкарбовано срібний алтин. Для карбування рублевиків використовували таляри з попередньо знятими зображеннями, що помітно здешевлювало й спрощувало виробництво цієї великої монети. Хоча копійкові монети фактично знаходились в обігу вже 300 років, лише з 1704 року в легенді монети з'явилося позначення номіналу «копійка». Як бачимо, рубль і копійка по суті останніми зайняли давно приготовлене для них місце в новій системі вже після ранішого випуску їхніх фракцій.

Ще чотирнадцять років продовжувалося співіснування нової грошової системи й допетровської, що була представлена дротовою срібною копійкою. Лише в **1718 р.** карбування «старих вошей» – так назвав Петро I дротові копійки у листі до О. Меншикова – було остаточно припинено. До речі, тоді ж копійка як номінал тимчасово зникла і з'явилася лише у 1724 р. як мідна монета нового типу. Новий рубль важив 28 г і містив 25 – 26 г чистого срібла. Копійка карбувалася спочатку за 20-рублевою, а з 1718 р. за надзвичайно вигідною для казни 40-рублевою монетною стопою.

Рубль 1704 р. і срібні дратові копійки 1702 – 1704 р.

Реформа Петра I вводила в обіг і золоті монети: червінці вагою 6,88 г і подвійні червінці. Золотий дворублевик важив 4 г, що відповідало золотнику.

*Подвійний червінець, золото,
1724 р.*

У 1723 р. з'явилися мідні п'ятаки, а наступного року відкарбували мідні монети із західноєвропейським номіналом *гріш*, він відповідав 2 копійкам.

Нова система зберігала традиційний російський десятковий стрій (поділ рубля на 10 гривеників і 100 копійок). Оскільки в російському обігу залишалися номінали східного походження – денга й алтин, а рубль приймався в Європі за таляр, то нова монетна система була однаково придатною для обігу як на Заході, так і на Сході. Розмін золотої і срібної монети на мідну міг проводитися без обмежень на паритетних засадах.

За Петра I різко змінився тип монет. Усі вони набрали правильної круглої форми, стали набагато більшими і мали рельєфніші зображення. Майже на всіх срібних і мідних монетах одну із сторін зайнято зображенням державного герба – двоголового орла, копійки ж зберегли зображення традиційного вершника зі спином.

На срібних монетах від четвертака (25 коп.) і більших номіналів один бік монети займає погрудне зображення царя, а колода легенда, як і на мідних монетах, містила ім'я й титул царя. На іншому боці, де зображували герб, указувався номінал та дата карбування. Раніше дата подавалася слов'янськими буквами, а тепер – арабськими цифрами за європейським літочисленням (від Різдва Христового).

На рублевиках 1723 р. герб замінявся хрестоподібною монограмою, складеною із чотирьох літер П (Петро). У народі їх називали «хрестовиками».

Показово, що, за винятком двох випусків золотих монет, легенди всіх монет Петра I подані російською мовою, а це продовжило докорінно відмінну від західноєвропейської традиції практику карбування, започатковану ще в Київській Русі златниками й срібляниками. На багатьох монетах невеликих номіналів спостерігається подвійне позначення їхньої вартості: у словесному виразі і відповідною кількістю крапок (для неписьменних і незрячих).

П'ять копійок, мідь, 1723 р.

За Петра I розпочалося гуртування монет, це надавало їм довершеного вигляду й оберігало від псування. На боковій поверхні монет, як правило, вказувалось місце й дати їхнього карбування.

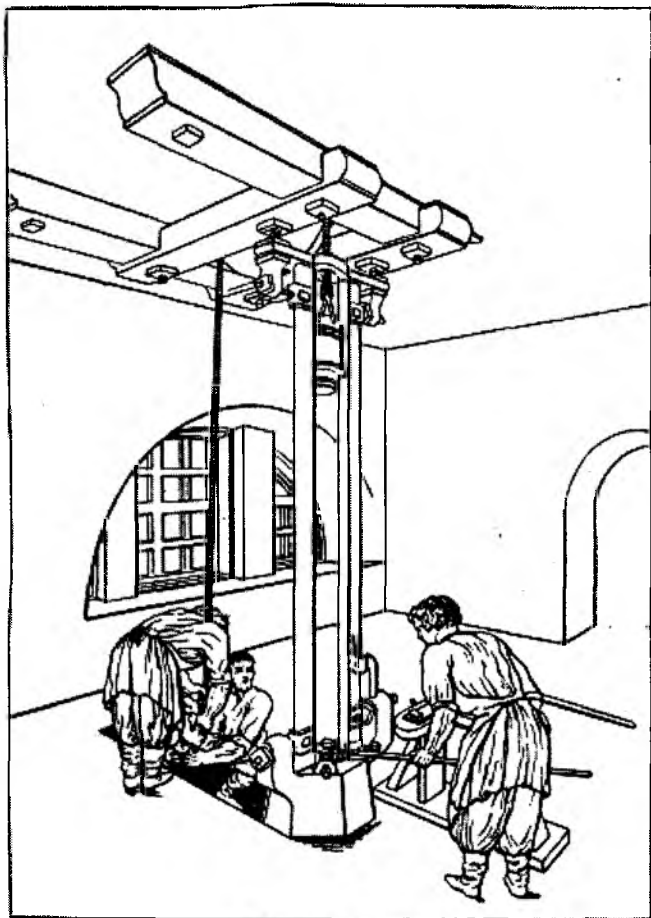
Рубль, срібло, 1723 р.

Для організації масштабного монетного виробництва поряд із єдиним після «мідного бунту» Московським монетним двором були відкриті «Новий» і Набережний двори. Отже, функціонували Старий, Новий та Набережний монетні двори і все монетне виробництво зосереджувалося в Москві. З метою контролю за роботою цих дворів, їх зобов'язували ставити на монетах відповідне тавро: НД (Набережний двір); МД (монетний двір) – Старий двір; МДЗ (Московський грошовий завод) – Старий двір; БК (Велика казна) – Новий двір. Згодом у Санкт-Петербурзі було засновано новий монетний двір, на ньому з **1724 р.** розпочинається випуск рублів і полтин (знак СПМ).

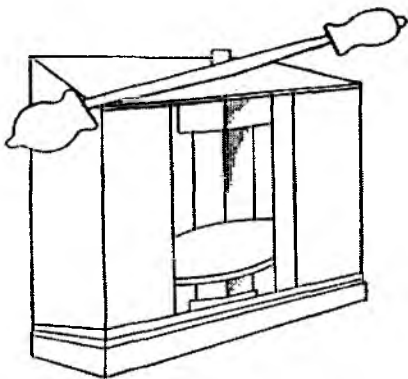
Кадашевський (Новий) монетний двір.

Удосконалилася й техніка монетного карбування. Монетні двори оснащувалися верстатами декількох типів, на яких проходило плющення смуг, вирубання монетних кружал, їхне гуртування і карбування. Вони діяли переважно силою падаючого тягаря, джерелом енергії інколи служила вода і вітер, а в основному ж використовувалася ручна праця. Ці так звані «молотові снаряди» застосовувались у монетокарбуванні до 30-х р. XVIII ст.

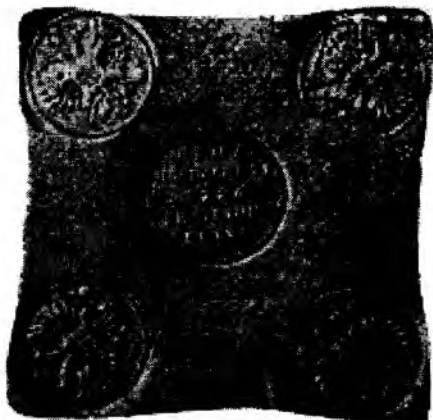
«Молотовий снаряд»

Згодом застарілі «молотові снаряди» поступилися місцем більш досконалим гвинтовим пресам («балансирам»). Багатопудовий ворот, з'єднаний із гвинтом, який здійснював штемпельний натиск, приводили в рух декілька осіб.

Гвинтовий прес, 1731 р.
(зображення на медалі)

Турбувалася влада і про сировину для монетного виробництва, з цією метою були організовані розвідки родовищ благородних металів і міді. Проте результати цієї копіткої роботи були

Напівполтина, гривня і п'ять копійок, мідь, 1726 р. (зм. удвічі)

одержані вже у 30 — 40-х рр., а за Петра I в основному доводилося довозити монетну сировину з-за кордону чи використовувати вилучені з церков та монастирів скарби.

Грошова реформа часів Петра I мала винятково важливе значення. Практично всі завдання, які стояли перед нею, були успішно виконані. Росія одержала передову монетну систему, яка здатна була забезпечити зрослі потреби товарно-грошового обігу і сприяла зміцненню міжнародного авторитету держави.

Російський монетний обіг у післяпетровську епоху

Грошова реформа Петра I надовго визначила основні риси російської монетної системи, тому після смерті царя у грошовому обігу XVIII ст. продовжували знаходитися монети в основному тих же номіналів і типів. Ще на початку 1720-х р. було вирішено за прикладом Швеції випускати мідні повноцінні монети (10 рублів з пуда) номіналом рубль, полтина і менші з метою оздоровлення обігу. Карбування цих великовагових монет (1 рубль важив 1 кг 600 г) у вигляді плит велось на Катеринбурзькому монетному дворі уже після смерті Петра й було не тривалим.

О.Д. Меншиков виклопотав у Катерини I право монетної регалії дрібного срібла й міді. Гривеники О. Меншикова були надзвичайно низькопробними, вони карбувалися зі сплаву срібла й міді. Тому згодом ці монети були вилучені, в 1730-х р. їх навіть не приймали в казну при обміні старої монети.

За Анни Іванівни (1730 — 1740) було розпочато карбування більш повноцінної мідної монети за 10-рублевою стопою номіналами денга і полушка. Легковагові петровські копійки (8 г) перекарбовувалися на денгу.

У період правління Єлизавети I (1741 — 1761) було зроблено спробу реформувати золотий обіг. Червінці викупувалися в на-

Гріш (2 копійки), 1727 р.

селення за ціною 2 рублі 30 копійок і перекарбовувалися на десяти- і п'ятирублеві монети (*імперіал* і *напівімперіал*). Були також відкарбовані золоті рублевики й полтинники. Дрібні золоті монети були незручними в обігу, тому вони по суті не виходили за межі царського палацу. Недоступними для народу були також великі золоті монети (10 і навіть 20 рублів). Тому в обігу перебували переважно срібло й мідь, частка золотих монет у грошовому балансі становила лише 2,7 %.

У той же час встановився тип мідної російської монети, що не змінювався аж до кінця XVIII ст. П'ятак важив близько 50 г, на його аверсі зображувався герб і подавався номінал, на реверсі – вензель імператриці (імператора) й рік карбування. Під гербом аббревіатурою вказувалося місце карбування монети: **СПМ** – Санкт-Петербурзька монета; **ЄМ** – Єкатеринбурзька монета; **АМ** – Аннінська монета (Аннінський монетний двір, Пермська губ.); **КМ** – Коливанська монета (Сибір); **СМ** – Сестрорецька монета (неподалік Петербурга); **ММ** – Московська монета; **ТМ** – Таврійська монета (Кафа-Феодосія).

У 1741 р. було випущено рубль Івана Антоновича, російського імператора віком один рік, який утім на монеті зображувався вже дорослим. Після недовгого правління імператора-немовляти і ув'язнення, рублі з його портретом вилучалися, а їхнє використання було суворо заборонено.

У 1760 – 1762 рр. було зроблено спробу змінити тип російських монет за пруським зразком. На мідних монетах вміщувалася традиційна «військова арматура»: схрещені гармати, рушниці, списи, знамена й барабани. При цьому ці монети

Гривеник,
срібло,
1746 р.

Денга, мідь,
1735 р.

Полушка,
мідь, 1737

мали досить дивні й незвичні для Росії номінали, зокрема 2 і 4 копійки.

За Катерини II (1764 — 1796) ці монети перекарбували за 16-рублевою стопою. Тоді ж було випущено мідний рубль, але вже не квадратною плитою, а у формі циліндра. Вага такого рубля становила 1 кг, їхній випуск намагалися налагодити на Сестрорецькому монетному дворі. Проте ця спроба виявилася невдалою, тому було відкарбовано лише декілька пробних екземплярів.

З 1763 по 1781 рік на Коливанському монетному дворі карбувалася особлива серія мідної «Сибірської» монети. На монеті зображувався герб Сибіру із соболями і вензель імператриці. Такі монети випускалися номіналами від полушки до 10 копійок.

«Сибірська» монета, 10 копійок, мідь, 1769 р.

З іменем Катерини II пов'язані так звані «Таврійські» монети, карбовані у Феодосії 1787 р. на честь поїздки імператриці в Крим. Це були срібні низькопробні монети, номіналом 20, 10, 5, 2 копійки з монограмою «Е II» і легендою «Царица Херсонеса Таврического».

У 1769 р. з'явилися перші російські паперові гроші-асигнації. Вони могли обмінюватися винятково лише на мідні гроші, тому падіння їхнього курсу автоматично призводило й до знецінення мідної монети, а це порушувало співвідношення вартості мідних, срібних і золотих монет. Срібний рубль став прирівнюватися до чотирьох рублів міддю.

2 копійки, мідь, 1765 р.

Рубль, срібло, 1767 р.

*1 копійка, мідь
1797 р.*

5 копійок, мідь, 1793 р.

Срібні монети падали у вазі. Якщо за Петра I рубль важив 28 грамів, за Єлизавети I — 25,5 г, за Катерини II — 23,8 г, то за Павла I — уже тільки 20 г. Тип рублів Єлизавети й Катерини мало чим відрізнявся від петровських монет. Під зображенням герба подавали початкові літери імені та прізвища начальника монетного відділення: «СА» — Степан Афанасьєв; «ЯЧ» — Яків Чернишов; «ФЛ» — Федір Лесников і т. п.

За Павла I (1796 — 1801) зі срібних монет зникає портрет царя, причому цієї традиції дотримувалися близько ста років. Павло I був некрасивим, курносим, тому його зображення в профіль виходило зовсім без носа. З цієї причини замість портрета царя подавався девіз ордену тамплієрів «Не нам, не нам, а имени твоему». Одна із сторін рублевика містила монограму з початковою літерою імені царя, за аналогією з петровськими «хрестовиками». На рублевиках, полтинниках, напівполтинниках і золотих монетах карбувався хрест св. Гроба Господнього, знака лицарського ордену. Із золота — червінець і п'ять рублів, зі срібла карбувалися 1 рубль, 50, 25, 10 і 5 копійок; із міді — 2, 1, 1/2 і 1/4 копійки. Номінали від 1/4 до 10 копійок мали вензель Павла I, а в позначенні номіналу напівкопійкової монети з'явився м'який знак — «деньга», ця легенда стала однорядковою. На кінець XVIII ст. частка срібних і мідних грошей у грошовому балансі країни практично зрівнялася.

Рубль Павла I, срібло, 1801 р.

Як впливає із наведених вище фактів, у післяпетровські часи монетна система Росії розвивалася загалом у руслі результатів грошової реформи початку XVIII ст.

Особливості грошового обігу на українських землях

Доволі значимими подіями й цікавими явищами позначена історія грошового обігу XVIII ст. на українських землях. На Лівобережжі Петро I з властивою йому рішучістю і послідовністю поклав, нарешті, край відособленості грошового обігу, остаточно включивши Гетьманщину в орбіту загальноросійської, вже реформованої монетної системи. У козацькому літописі С. Величка розповідається про те, що Петро I «после баталии Полтавской со Шведом монету старовічную Полскую зо всей Малої Россіі ... то есть леви, орлянки, четвертки, полталярки, орти, тимфи, шостаки, шаги, чехи, осмаки і лядськіі, вивел і вигубіл, тілко таляров да червоних пам'ятка осталася».

На територію Лівобережжя та Слобожанщини поширюються російські монети, які на 30-і р. XVIII ст. остаточно витісняють польські та західноєвропейські. Нова лічильно-грошова термінологія закріпилася не відразу, народна пам'ять ще надовго зберігала закріплені століттями узвичаєні поняття. Так, копійку в Україні називали шелягом. У суто лічильні поняття були перетворені трояк (третяк) і шостак. Великий рахунок вели на копу (кіпняк), це була українська народна назва полтини – 50 шелягів. Щодо такого поняття як шаг, то І.Г. Спаський та інші вчені вважають його відповідним на той час 2 копійкам. У письмових пам'ятках тогочасного Лівобережжя досить часто згадуються «чехи» (півтора гроша). Так, у 1730 р. генеральний підскарбій Яків Маркович записав у своєму щоденнику: «Деньги ... вивезли к сестре, ...а іменно 1000 рублей и 3 мішки чехов». «Чехи»-півтораки, як одна з найпопулярніших грошових одиниць в Україні, ще довго залишалися в обігу.

Господарські зв'язки Лівобережжя із Правобережною Україною, а також міцність традицій грошового обігу спричинили проникнення на Гетьманщину впродовж першої пол. XVIII ст. польських номіналів, у тому числі низькопробних тимфів, шостаків, солідів і грошів.

Письмові джерела першої третини XVIII ст. буквально рясніють згадками про талярну систему. Таляр залишався досить

уживаною одиницею на Лівобережжі, за вартістю й типом він цілком відповідав російському рублеві. Так, в описі майна Самойловича, складеному після скинення гетьмана, значилося 22855 «таляров битих» (слово «битий» у даному контексті означало реальний, карбований). Очевидно, саме у XVIII ст. узвичаївся термін *карбованець* як українська назва рубля (від слова карби – так називали в Україні косі насічки на гурті російських рублевиків).

Осібнo розвивався грошовий обіг на Правобережжі та західноукраїнських землях. Поряд з традиційними польськими монетами тут на поч. XVIII ст. з'являються саксонсько-польські монети Августа II (1697 – 1733р.). За Августа III у Саксонії в 1756 – 1763 рр. були відкарбовані фальшиві монети, названі «*єфраїмітами*». Грошове господарство Речі Посполитої на середину XVIII століття інтенсивно розвалювалося.

Порядок на монетному ринку намагався навести останній польський король Станіслав Август (1764 – 1795). За його правління у 1770-х р. були вилучені з обігу неповноцінні монети – тимифи і боратинки, а також фальшиві монети. Основними грошовими одиницями ставали: польський золотий (4 срібних і 30 мідних грошів), дукат (13 злотих) і таляр (8 злотих). Проте ці імпульсивні заходи не могли зупинити законoмірного процесу фінансово-економічного розвалу Речі Посполитої. В обігу поряд з неповновартісними срібними монетами знаходилися мідні грошовики і напівгрошовики. На цих монетах були вміщені вензель Станіслава Августа, герб, колова легенда й дата карбування.

Після поділів Польщі й зникнення Речі Посполитої з політичної карти Європи на Правобережжі України запанувала російська монетна система.

У результаті першого поділу Польщі (1772) Галичина була включена до складу Австрійської імперії, а згодом під владу Габ-

1/2 злота
(=2 срібним
грошам), срібло,
1770 р.

Грiш, срібло,
1768 р.

сбургів потрапила й Буковина. На західноукраїнські землі відтоді поширилася австрійська монетна система. Тамтешня грошова термінологія формувалася на основі врахування галицької специфіки, тому мала дублетні національні форми.

В Австрійській імперії карбували талари та їх фракції, дукати і розмінні мідні монети. Найбільш відомий срібний *талар Марії Терезії*, незмінно датований роком її смерті – 1780, оздоблений гербом Австрійської імперії та портретом правительки. Цей мо-

Талар Марії Терезії, срібло, 1780 р.

нетний тип виявився настільки вдалим, що ще довго після смерті Марії Терезії тривав випуск цієї монети не лише в Австрії, але й у Англії і в деяких інших країнах Західної Європи. Вона також брала участь у грошовому обігу на Сході (Аравія), і навіть у деяких країнах Африки, до того ж, уже в новітню добу. Із золота карбувалися дукати, в Україні їх називали «червоними» або «червоними золотими».

Згідно з австро-баварською монетною конвенцією 1753 р. основу австрійської монетної системи становили *рейнський флорин* (в Галичині його називали золотим ренським або *ринським*) і золотий *дукат*. Два лічильних флорини становили один талар, а 4,5 флорина – золотий дукат.

Розмінною монетою Австрійської імперії був *крейцер*, його карбування розпочалося ще в 1458 – 1460 рр. Тоді його виготовляли зі срібла, починаючи із XVI ст. – з білонного металу, а у XVIII ст. крейцер став переважно мідною монетою. Назва крейцера походить від зображення на монеті віденського щита із хре-

1 крестер, мідь,
1762 р.

1/2 крестера,
1781 р.

стом (нім. kreuz — хрест). За австрійською лічильною системою флорин (гульден) відповідав 60 крестерам. Ці монети карбувалися номіналами від 1/4 до 30 крестерів, на них зображувалися портрет імператора і герб, подавався номінал, рік і місце карбування та колова легенда. Дрібнішими від крестера обіговими монетами Австрійської імперії були денар (3/5 крестера), шеляг-солід (1/6 крестера), гелер (1/8 крестера). Вони

також карбувалися із міді.

Щоб звикле до золотого системи населення західноукраїнських земель швидше призвичаїлось до ведення лічби австрійськими грішми, імперське міністерство фінансів, окрім мідного шеляга, випустило в 1775 — 1777 рр. дві срібні монети для обігу в Галичині: 15-крестерову та 30-крестерову. За народною термінологією, вони мали відповідно такі назви: *однозолтівка* і *двозолтівка*. Подвійну назву мала в Галичині 20-крестерова монета: «*двадцятка*» і «*голова*» (на її аверсі зображувалася голова емітента). Четверть таляра тоді в народі називали «*четвертак*» або «*чвертак*». Щодо терміну «флорин», то він взагалі не прижився серед українського населення.

Опинившись в складному фінансовому становищі у зв'язку з війною з революційною Францією, Австрія наприкінці XVIII ст. змушена була піти на введення в обіг низькопробних срібних монет і емісію банківських білетів за примусовим курсом.

У зв'язку з нестачею срібних монет у галицько-буковинському грошовому обігу, сюди продовжують надходити монети сусідніх держав, не завжди санкційовані офіційною владою. Досить популярним був російський рубль, що потрапив на західноукраїнські землі завдяки їх торговельним зв'язкам із Бесара-

бією. Рубль відповідав 1 флорину 30 крейцерам. На галицьких і буковинських землях зустрічалися також і західноєвропейські талари, монети Баварії, Саксонії, Туреччини.

На Буковині в обігу тривалий час перебували турецькі піастри (леви) і пара, це були срібні монети. У 70-х р. XVIII ст. піастр відповідав австрійському флорину (60 крейцерів). У 90-х р. за Селіма III вага турецького піастра зменшилася до 12,62 г і він уже прирівнювався до 40 австрійських крейцерів.

Розділена між Російською та Австрійською імперіями, Україна мала на кінець XVIII століття доволі строкате грошове господарство, розвиток якого поступово стабілізувався.

Грошове господарство Російської імперії, до складу якої входила більша частина українських земель, зазнало у XVIII ст. досить глибоких змін. Характер, форми і суб'єкти монетного обігу на довгу перспективу багато в чому визначила широкомасштабна грошова реформа часів Петра I, в результаті якої загальноросійський ринок отримав базову грошову одиницю – рубль та розмінну монету – копійку нового типу. Російська монетна система остаточно утвердилася на Лівобережжі, а з кінця XVIII ст. – і на Правобережжі України. Західноукраїнські землі потрапили до складу Австрійської імперії, а відтак тут запанувала австрійська грошова система, основними одиницями якої були гульден (флорин) і розмінний крейцер. З плином часу та в результаті державних заходів грошовий обіг на українських теренах обох імперій набував дедалі більш уніфікованого характеру.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Розкрийте причини та охарактеризуйте передумови грошової реформи в Росії початку XVIII століття.
2. Простежте основні етапи грошової реформи Петра I та розкрийте її історичне значення.

3. Складіть порівняльну характеристику монетних систем Росії XVII і XVIII ст. і подайте у вигляді такої таблиці:

Аспекти порівняння	XVII ст.	XVIII ст.
1. Основна грошова одиниця		
2. Розмінна монета		
3. Монетний тип		
4. Лічильна система		
5. Техніка карбування		

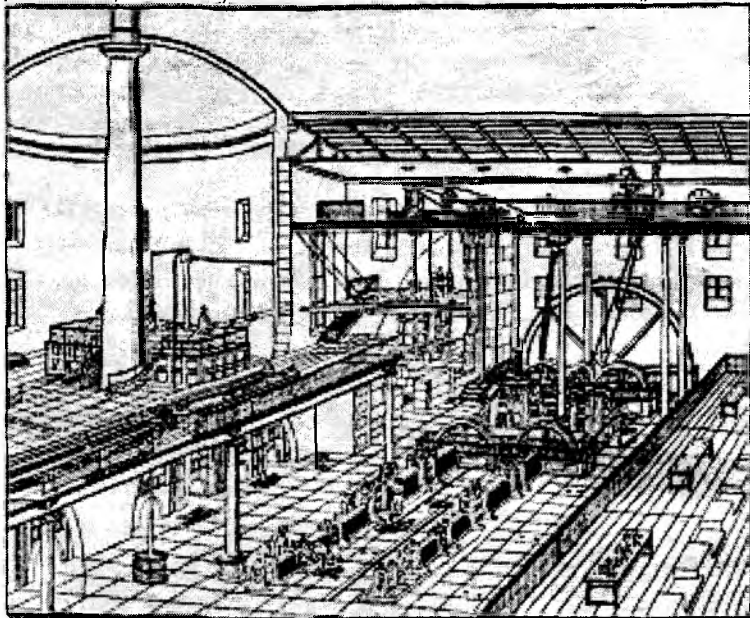
4. Охарактеризуйте монетний обіг Росії в післяпетровську епоху.
5. Які зміни відбулися в грошовому господарстві Гетьманщини за часів Петра I?
6. З'ясуйте особливості монетного обігу на території Правобережної України.
7. Коли на західноукраїнські землі поширилася австрійська монетна система?
8. Проаналізуйте основні риси грошової системи Австрійської імперії.
9. Простежте процес розвитку грошово-лічильної термінології на українських землях у XVIII столітті.
10. Поясніть значення таких термінів: «єфраїміт», «шеляг», «дукат», «гульден», «крейцер», «ринський».

§7. РОСІЙСЬКА МОНЕТНА СИСТЕМА ХІХ – ПОЧ. ХХ СТ. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В АВСТРІЙСЬКІЙ ГРОШОВІЙ СИСТЕМІ

Грошове господарство дореформенної Росії.
Реформа
Є. Канкрина

Досить динамічно розвивалося грошове господарство Росії в дореформенний період. Початок ХІХ ст. не вніс кардинальних змін у монетну систему. Мідні монети карбувались номіналами 10, 5, 2, 1, 1/2, 1/4 копійки за 16-рублевою стопою, запровадженою ще наприкінці ХVІІІ ст. Спроби змін монетної системи Російської імперії пов'язаний з іменем відомого державного діяча і реформатора М.М. Сперанського, який за участю вчених-економістів М.О. Балуг'янсько-

Внутрішній вигляд Петербурзького монетного двору у 20-х р. ХІХ ст.

го та М.С. Мордвинова розробив та подав у 1810 р. на розгляд Державної ради так званий «План фінансів». Цим документом передбачалася низка заходів із стабілізації фінансової системи Росії та перехід до срібного монометалізму. Однак вони були реалізовані лише частково, причиною цього стала підготовка до війни з наполеонівською Францією та відставка Сперанського.

Після 1810 р. відбувся перехід до 24-рублевої стопи, а з 1830 р. – до 36-рублевої. Змінився й тип монет, на деякий час зникли окремі їх номінали (напр., 1/4 коп.).

Оскільки трьом монетним дворам (Санкт-Петербурзькому, Єкатеринбурзькому, Коливанському) було не під силу здійснити швидку заміну мідної монети, на допомогу їм, як державне замовлення, в 1810 – 1814 рр. було організоване карбування міді на Іжорському заводі (на монетах місце карбування позначалося літерами ІМ).

Срібні монети за Олександра I (1801 – 1825) карбувалися за тими ж ваговими характеристиками, що й за Павла I. Вага і проба срібного рубля впродовж 130 років майже не змінювалися, вміст срібла в ньому становив 18 г. Проте зазнав деяких змін його тип. На лицевому боці серійного рубля з 1810 р. вміщується герб Росії, напис «Монета рубль» і дата випуску. На реверсі подавалася легенда: «Чистого срібра 4 золотника 21 доля» (18 г), такий же тип мав і полтинник (9 г). Карбувалися також срібні монети 25, 20, 10, 5 копійок і золоті – номіналами імперіал (10 рублів) і напівімперіал (5 рублів).

До особливо рідкісних російських монет належить срібний рубль Костянтина Павловича 1825 р., відкарбований пробною серією в обстановці неясності питання про престолонаслідування після смерті Олександра I. «Костянтинівських» рублів відомо всього декілька екземплярів.

Рубль, срібло, 1820 р.

«Костянтинівський» рубль, срібло, 1825 р.

За Миколи I (1825 – 1855) на монетах вміщувався герб особливого зразка: двоголовий орел із піднятими крилами, з вінком, стрілами і блискавкою. Карбування монет велося номіналами: 15, 30, 75, копійок, 1,5 рубля зі срібла; 3, а також 5 рублів – із золота. Це було викликано необхідністю приведення у відповідність з

Рубль, срібло, 1830 р.

російською монетною системою золотої системи Царства Польського – територіальної складової Росії з 1815 р. (1 злот = 15 коп.).

Знецінення російських асигнацій та мідних грошей у 1830-х р. викликало необхідність чергових змін у монетному обігу. У зв'язку з цим у 1839 – 1843 рр. була проведена грошова реформа, відома в історії як реформа **Є.Ф. Канкрин**, тодішнього міністра фінансів Росії. Було подано декілька проектів реформи, та найбільш прийнятними визнали пропозиції змін грошової системи, викладені М.М. Сперанським у його «Записці про монету». У цьому документі по суті повторювалися основні ідеї і принципи нереалізованих проектів реформування фінансової сфери 1810 – 1812 рр. Реформа Канкрин проходила в три етапи і

Монети кінця 30-х – 40-х рр. XIX ст.

10 копійок, мідь, 1838 р.

Рубль, срібло, 1842 р.

1 копійка, мідь,
1845 р.

Полтина, срібло,
1845 р.

забезпечила перехід від асигнаційної системи до кредитної та уніфікацію грошового господарства Російської імперії.

Замість знецінених асигнацій вводились кредитні білети, які розмінювалися вже не лише міддю, а й сріблом. За реформою встановлювався срібний монометалізм: в основу грошового

5 копійок, срібло, 1830 р.

обігу був покладений срібний рубль, який за примусовим курсом відповідав 3 руб. 50 коп. старими асигнаціями. З 1843 р. асигнації поступово вилучалися з обігу і обмінювалися за вказаним курсом на нові кредитні білети.

Мідна монета стала карбуватись за 16-рублевою стопою, її в рівних співвідношеннях могли міняти на срібло. Тому на монетах з'явилися незвичайні написи, які супроводжували цифрове позначення номіналу, наприклад, «3 копійки серебромъ». Такі легенди вміщувались на всіх мідних номіналах: 3, 2, 1, 1/2 і 1/4 копійки в 1839 – 1848 рр. За трьома копійками в російському народному середовищі закріпилась назва «гривенний».

У 1849 р. уряд повернувся до 32-рублевої стопи, в систему діючих номіналів увели 5 копійок. 1/2 і 1/4 копійки почали відповідно позначатись як «денежка» і «полушка». На всіх розмінних монетах уміщувався вензель імператора.

Полушка, мідь, 1856 р.

У зв'язку зі змінами за реформою Канкринна відбувається перебудова народного грошового рахунку в Україні. Нову «денежку» (1/2 копійки) стали називати *шагом*, три копійки прибрали назву *гривні*, а срібний

Денежка, мідь, 1861 р.

гривеник на деякий час став *сороківкою* (40 старих шелягів-копійок), 15-копійкову монету іменували *злотим*.

Єдиним свого роду явищем у світовому грошовому господарстві став випуск у 1828 – 1845 рр. російських *платинових* монет. Вони карбувалися номіналами 3, 6 і 12 рублів, за розмірами повторювали срібні 25, 50 копійок і рублі, але вагу мали відпо-

відно 10, 20 і 40 г. Застосування в даному випадку дуодецимальної системи пояснюється тодішнім співвідношенням цін платини й срібла. На аверсі цих монет зображувався герб Російської імперії, реверс містив дані про номінал та дату: «12 рублей на сrebro, 1844». Колова легенда подавала таку інформацію: «Чистой уральской платины 9 зол. 68 дол.». Випуск цих монет був великою перемогою російських металургів, адже вони зуміли металокерамічним способом налагодити монетне виробництво з тугоплавкої платини.

3, 6 і 12 рублів, платина, 1828 – 1841 рр.

Випускалися також особливі та національні монетні серії. Зокрема, за Миколи I були випущені рублі з портретом померлого Олександра I, а також з нагоди відкриття йому пам'ятника («Олександрійського стовпа») і монумента на Бородинському полі. Після смерті Миколи I у 1859 р. був відкарбований пам'ятний рубль із його портретом. Цікавою монетою є золотий напівімперіал 1832 р., він є своєрідним пам'ятником монетного карбування, бо тут позначено походження металу: «Из россыпей Кольванских».

Деякі монетні серії карбувалися спеціально для національних окраїн Росії. З 1804 по 1833 р. на Тифліському монетному дворі випускались російсько-грузинські монети для місцевого вжитку: срібні *подвійні абази*, *абази* і *напівабазы*, а також мідні *пули*.

Для обігу в Царстві Польському на Варшавському та Санкт-Петербурзькому монетних дворах карбувалися російсько-польські монети із зазначенням російського й відповідного йому польського номіналу: золота монета – 3 рублі / 20 злотих; срібна – 1,5 рубля /

10 злотих та ін. У цій серії відновилося припинене Павлом I карбування п'ятиалтинної монети із написом «zlot / 15коп.».

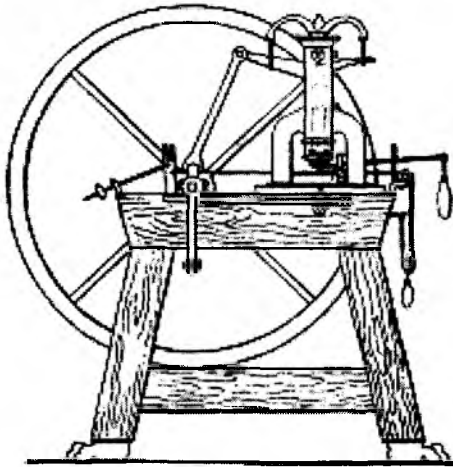

15 коп./1 злот, срібло, 1837 р.

30 коп./2 злотих, срібло, 1837 р.

Перша пол. XIX ст. ознаменувалася й суттєвим удосконаленням техніки монетного карбування. Уже на початку століття у монетному виробництві почали широко використовувати енергію пари.

У 1810 – 1811 рр. механік Петербурзького монетного двору **І.А. Неведомський** винайшов і збудував спочатку діючу модель, а потім і випробувальний варіант принципово нової машини для карбування монет – кривошипний прес з автоматичною подачею і прибиранням з-під штемпеля монетних кружал. Винахід померлого у 1813 р. Неведомського не був оцінений у Росії, зате його швидко підхопили за кордоном.

Монетний прес І. Неведомського, 1811 р.

Незабаром нові преси російського винахідника працювали вже на десятках монетних дворів світу. І лише в **40-х р. XIX ст.** ці преси були закуплені і встановлені, нарешті, на Петербурзькому монетному дворі – під назвою *ульгорновських*. Преси Ульгорна і Тоннельє, які фактично втілювали ідею Неведомського, широко використовувалися у монетному виробництві і в новітню добу.

Як бачимо, монетний ринок Росії дореформеного часу зазнав деяких змін, які диктувалися потребами економічного та політичного розвитку.

Монети Росії другої пол. XIX – початку XX ст. Грошова ре- форма С. Вігге

Нові явища у соціально-економічному житті Росії, що були започатковані великою реформою 1861р., викликали й певні зміни в монетній системі країни. У **1867 р.** востаннє було змінено стопу мідних монет, тепер їх карбували на **50 рублів з пуду**. 50-рублева монетна стопа була вигідною казні, оскільки за існуючими тоді цінами на мідь її пуд коштував лише **10 рублів**. Тоді ж змінився й тип мідних монет.

У **1876 р.** були відкарбовані **25-рублеві** золоті монети, проте через їхній великий номінал у грошовому обігу вони були маловживаними. З **1886 р.** на імперіалах, напівімперіалах, рублях, полтинниках і четвертаках (**25 коп.**) знову з'явилися портрети імператорів.

Реформована економіка Росії владно диктувала необхідність глибоких перетворень у грошовому обігу. Це усвідомлювали прогресивні державні діячі Росії. Відомий вчений-економіст професор **М.Х. Бунге** (народився в м. Києві) уже в **1870-х р.** звертав увагу на необхідність оздоровлення фінансової системи держави шляхом зменшення випуску паперових грошей. Перебуваючи на посаді міністра фінансів з **1881 по 1886 р.**, він вживав необхідних заходів для стабілізації грошового господарства, завдяки чому створювалося необхідне підґрунтя для його реформування. Ця робота продовжувалася і за його наступника **М.О. Вишнеградського**. Адекватною відповіддю на фінансово-економічні виклики того динамічного часу стала реформа **1895 – 1897 рр.**, проведе-

1 копійка, мідь, 1864 р.

Рубль, срібло, 1878 р.

на тодішнім міністром фінансів Росії **С.В. Вітте**. Суть цієї реформи полягала у введенні твердої золотої валюти з метою стабілізації фінансової системи Росії та її пристосування до нових умов розвитку ринкової економіки. Для цього в 1885 – 1897 рр. золотий запас Державного банку був збільшений на 800 млн рублів і сягнув 1,1 млрд. руб. Грошова реформа С. Вітте проводилася в декілька етапів і закінчилася у 1897 р. введенням вільного обміну кредитних білетів на золото.

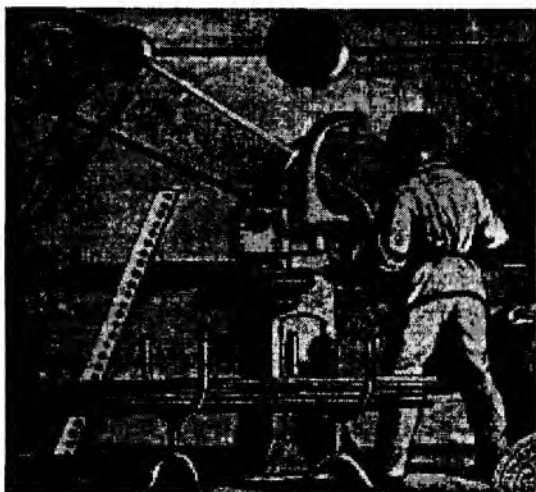
В основу грошової системи був покладений золотий рубль з вмістом 0,774234 г чистого золота і, отже, відбулося утвердження *золотого монеталізму*. Відкарбовані в 1897 р. імперіал та напівімперіал зберігали стару вагу, однак їхній номінал був змінений відповідно на 15 і 7, 5 рублі.)

На перебіг реформи хотіла вплинути Франція, з якою Росія в 1893 р. вступила у військово-політичний союз і взяла велику позичку для створення золотого запасу. Франція намагалася нав'язати Росії латинську монетну систему, для цього рекомендувалося прирівняти рубль до франка (рубль тоді відповідав 4 франкам). Російський рубль за аналогією з франком мав називатися «*русом*». Були навіть відкарбовані пробні золоті монети номіналами 5, 10 і 15 русів. У 1902 р. випускалися найбільші за номіна-

Монетне виробництво на Петербурзькій монетарні у
70-х р. XIX ст.

Прокатка смуг

Вирубка монетних кружал

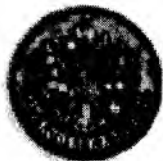
Накатка гурта

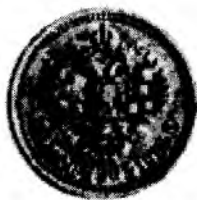
Монетный прес

Рубль, срібло, 1901 р.

25 копійок, срібло, 1896 р.

50 копійок, срібло, 1912 р.

лом російські золоті монети з подвійним позначенням їхньої вартості: $37 \frac{1}{2}$ рубля / 100 франків. Однак далекосяжні плани Франції щодо її грошової експансії в Росію не були реалізовані.

Реформа С. Вітте позитивно вплинула на грошове господарство Росії. Здійснивши перехід до золотого монометалізму, країна отримала одну із найстабільніших і найдорожчих валют світу.

З 1876 р. усе монетне карбування було зосереджено на єдиному в країні Санкт-Петербурзькому монетному дворі. Оскільки він не міг повною мірою забезпечити зрослі потреби ринку, доводилося неодноразово розташовувати замовлення на карбування російських монет за рубежем. Ще в 1861 р. у Парижі і Страсбурзі карбувалися російські монети номіналом 10, 15 і 20 копійок. На відміну від монет, що вироблялися в Росії, тут відсутні ініціали міністрів.

У 1896 р. в Парижі карбували рублі, полтинники і 25-копійкові монети, 1897 – 1899 рр. в Парижі і Брюсселі – рублі й полтинники. При цьому на гуртах монет, відкарбованих в Парижі, вміщена одна зірочка, у Брюсселі – дві. У 1896 – 1897 рр. усі мідні монети, за винятком 5-копійкових, карбувалися в Англії на Бірмінгемському заводі.

Останнє замовлення на виробництво царських монет за кордоном було виконане в м. Осака (Японія), де зі срібла, закупленого в Китаї, карбувалися розмінні монети номіналами 10 і 15 копійок.

На початку ХХ ст. у Росії повернулися до узвичаєних номіналів золотих монет: 10 (7,74 г золота) і 5 рублів (3,87 г), що становили відповідно $\frac{2}{3}$ і $\frac{1}{3}$ імперіала. По суті це була прихована девальвація рубля.

1/4 копійки, мідь, 1909 р.

1 копійка, мідь, 1915 р.

1/2 копійки, мідь, 1914 р.

Рубль, 300-річчя дому Романових, срібло, 1913 р.

Карбувалися й монетні серії з нагоди ювілеїв і пам'ятних подій. Так, у 1913 р. був випущений срібний рубль на честь 300-річчя дому Романових із подвійним портретом – засновника династії

Михайла Федоровича й тодішнього, як виявилось останнього, царя Миколи II.

У 1912 р. з'явився рубль з орлом часів Олександра I, присвячений 100-річчю вигнання війська Наполеона з Росії. Реверс монети містив таку легенду: «1812 Славный год сей минул, но не пройдут содеянные в нём подвиги 1912». У рік початку великих випробувань для Росії – 1914 – було відкарбовано так звані «Гангутський рубль» з нагоди 200-річчя першої великої перемоги молодого російського флоту. Тут був уміщений портрет Петра I, двоголовий орел з морськими географічними картами та легенда: «1714, Гангут, 1914, 27 июля». Карбувалися також коронаційні (Олександр III, Микола II) і донативні (подарункові) рублі.

Перша світова війна розхитала фінансову систему Росії і згодом спричинила її масштабну кризу. У 1915 р. востаннє змінився тип російської розмінної монети, тоді у зв'язку з перейменуванням Петербурга на Петроград на монетах перестали позначати місце карбування.

Викликана війною господарська розруха, металевий голод призвели до зникнення із обігу спочатку золотих, а потім срібних і навіть мідних монет. У 1916 р. в обігу залишилися лише паперові гроші, а замість монет були випущені казначейські знаки в 1, 2, 5, 10, 20 і 50 копійок. З'явилися в обігу і грошові сурогати, зокрема поштові марки з наддрукуванням із зворотного боку: «Имеется хождение наравне съ медной монетой» для марок в 1, 2 і 3, коп. і «Имеется хождение наравне съ серебряной монетой» для марок в 10 і 15 копійок.

У результаті галопуючої інфляції купівельна спроможність рубля на 1917 р. знизилася до 27 коп. Ще більше вона впала за Тимчасового уряду, сягнувши 6 – 7 коп. У 1917 р. випускали білонні монети номіналом 10, 15 і 20 копійок та деякі пробні монети з міді.

Як бачимо, історія грошового обігу Росії другої пол. XIX – поч. XX ст. позначена багатьма цікавими фактами і явищами. Вибудувана у пореформенний час грошова система Росії, в той період одна із найстабільніших у світі, не зуміла однак витримати суворих випробувань воєнних років.

Монетний обіг на західноукраїнських землях

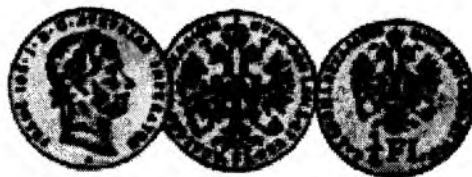
У XIX ст. на територіях Галичини, Буковини та Закарпаття остаточно запанувала австрійська монетна система. Однак розрахунки на золоті й гроші велися українським населенням аж до 1820-х р., хоча польські номінали були заборонені для вжитку ще в 1786 р. На західноукраїнському грошовому ринку остаточно утверджуються срібні гульдени (флорини), мідні крейцери, а згодом і паперові гроші Австрійської імперії.

У 1857 р. Австрійська імперія вступила у монетну конвенцію із німецькими державами. Була введена нова, уніфікована з німецькими державами австрійська валюта – *гульден* (флорин), ця грошова одиниця стала єдиним законним платіжним засобом. Їй були підпорядковані всі грошові номінали, які знаходилися в обігу на території імперії. Новий австрійський гульден відповідав $\frac{2}{3}$ талюра і важив близько 12,34 г (11,1 г чистого срібла 900-ї проби). Він ділився на 100 крейцерів, що означало перехід до децимальної системи. Після війни з Пруссією (1866) та утворення дуалістичної монархії (1867) Австро-Угорщина розірвала монетну конвенцію, проте основною одиницею ще деякий час залишився гульден (флорин, угорською – форинт). З 1870 р. в обіг надійшли золоті австрійські монети номіналами 4 і 8 гульденів, їхня вага становила відповідно 3,2 і 6,5 г.

З 80-х р. XIX ст. у «клапковій» імперії почали наростати

30 крейцерів, мідь, 1807 р.

1/4 флорина, срібло, 1857 р.

2 флорини, срібло,
1876 р.

5 крон, 60-річчя
правління Франца-
Йосифа, срібло,
1908 р.

інфляційні явища, що змусило цісарський уряд піти на реформування монетної системи. За законом від **2 серпня 1892 р.** держава перейшла до золотого монометалізму (золотої *коронової валюти*). Основною грошовою одиницею стала *крона* із золотим вмістом 0.30488 г чистого золота. Крона ділилася на 100 *гелерів*, які стали розмінною монетою. Це означало остаточне утвердження в Австро-Угорщині децимальної лічильної системи.

Карбування монет старої грошової системи (гульденів, крейцерів) було припинено, однак вони залишались в обігу аж до їх вилучення в **1899 р.** Попередні монети прирівнювалися за курсом до нових у таких пропорціях: 1 гульден = 2 кронам; 1 крейцер = 2 гелерам.

1 крона, срібло, 1911 р.
(для Угорщини)

1 крона, срібло, 1893 р.
(для Австрії)

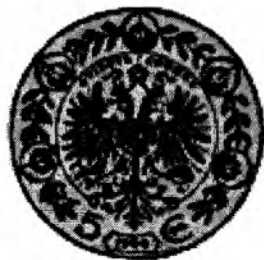
В основу карбування золотих монет був покладений один кілограм металу із децимальним поділом. Для обігу в імперії випускалися золоті монети в 20 крон вагою 6,775 г (близько 6,097 г чистого золота) і 10 крон вагою 3,387 г (близько 3,0488 г чистого золота).

Розмінними монетами коронної валюти були срібні 1, 2 і 5 крон, нікелеві 20 і 10 гелерів, бронзові 2 і 1 гелер. На західноукраїнських землях 2 крони, які відповідали старому гульдену, називали, як і раніше, ринським.

На золотих і срібних монетах уміщувалося зображення герба Австро-Угорщини – двоголового орла та портрет імператора. Колова легенда містила титул імператора, номінал і рік карбування монети.

Для Угорського королівства, як складової частини Австро-Угорщини, карбувалися монети дещо відмінного типу. Угорська корона і розмінна монета – філлер за метрологічними характеристиками повністю відповідали загальноімперським. Проте на відміну від австрійських – угорські монети мали зображення корони візантійського зразка із нахиленим хрестом (корона св. Стефана). На срібних і золотих монетах вміщувався портрет імператора Франца-Йосифа.

У Австро-Угорщині карбувалися й коммеморативні монети.

5 крон, срібло, 1900 р.

10 філлерів, нікелін,
1896 р.

(для Угорщини)

2 ферейнсталари.
На відкриття Віденсько-Трієстинської залізниці,
срібло, 1857 р.

5 крон, 60-річчя
правління Франца-Йосифа,
срібло,
1908 р.

Так, у 1854 р. були випущені монети номіналами 1 і 2 флорина з нагоди весілля Франца-Йосифа і Єлизавети, у 1857 р. – 2 фрейнсталера на честь відкриття Віденсько-Трієстинської залізниці, у 1879 р. – 2 флорина з нагоди срібного весілля імператора, 1908 р. – 1 і 5 крон (60-річчя правління Франца-Йосифа) та ін.

У період Першої світової війни грошове господарство Австро-Угорщини остаточно розладналося. З обігу зникли золоті й срібні монети, розмінну монету почали карбувати із заліза.

На західноукраїнських землях австрійська монетна система була пануючою аж до розпаду Австро-Угорщини у жовтні 1918 р.

Значною динамічністю характеризувався розвиток грошового господарства Російської імперії, територіальною складовою якої була переважна більшість українських земель. Дві основні грошові реформи ХІХ ст. забезпечили подальше вдосконалення російської монетної системи і приведення її у відповідність із насущними соціально-економічними потребами. Стабілізації господарського життя Росії та ринковим трансформаціям сприяло запровадження за реформою С. Вітте золотого монометалізму. Суттєві зміни пережило й фінансове життя Австрійської (Австро-Угорської) імперії, якій належали західноукраїнські землі. Наприкінці ХІХ ст. у «клаптиковій» імперії утвердилася золота коронована система з її базовими одиницями кроною і гелером (філлером). Однак грошове господарство обох імперій не змогло витримати суворі випробування періоду Першої світової війни, а тому воно вступило в смуту тотальної кризи та безмонетного стану.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуйте монетну систему Росії першої чверті ХІХ ст.
2. З'ясуйте основні риси грошової реформи Є. Канкріна.
3. Які особливі монетні серії випускалися в Росії?
4. Доведіть, що винахід нової карбувальної машини І. Неведомським став справжньою революцією в монетному виробництві.
5. Розкрийте значення грошової реформи С. Вітте у Росії.

6. Доведіть, що в роки Першої світової війни російська монетна система вступила в смуту масштабної кризи.
7. Які зміни в грошовому обігу відбулися за австро-німецькою монетною конвенцією?
8. Проаналізуйте наслідки грошової реформи 1892 р. у Австро-Угорщині.
9. Поясніть значення термінів: «золотий монометалізм», «імперіал», «крона», «філлер», «рус».
10. Складіть хронологічну таблицю основних подій монетного обігу Російської та Австрійської (Австро-Угорської) імперій у XIX – поч. XX ст.

§ 8. ОСОБЛИВОСТІ ГРОШОВОГО ОБІГУ В 1917–1921 рр.

Емісії національних грошових знаків у період Української національно-демократичної революції

Українська революція 1917 – 1921 рр. викликала до життя цікаві явища грошового обігу, найзнаменнішим із яких було введення національної валюти урядом УНР. Спочатку Центральна Рада такого питання не ставила і тільки стрімка зміна політичної ситуації влітку й восени 1917 р. висунула перед проголошеною в листопаді молодого Українською Народною Республікою нагальну необхідність утвердження своєї фінансової самостійності.

Восени 1917 р. на грошовому ринку України спостерігалася велика строкатість: в обігу були царські кредитки, знаки Тимчасового уряду та всілякі грошові сурогати. Господарська руїна, викликана світовою війною, перервала традиційні економічні зв'язки між українськими губерніями та з Росією і спричинила гостру фінансову кризу.

Населення України з недовірою ставилося до знецінених російських грошей і тому окремі міські громади налагодили випуск своїх власних грошових знаків (наприклад, в Одесі, Житомирі, Єлисаветграді та інших містах). Дошкуляв грошовий голод, який особливо загострився після остаточного розриву Центральної Ради з Тимчасовим урядом і припиненням постачання грошової маси в Україну. Прихід до влади в Росії більшовиків, які вороже сприймали українську державність, змушувала уряд УНР робити рішучі кроки у справі декларування фінансово-економічного суверенітету України.

Уже **19 грудня 1917 р.** Українська Центральна рада ухвалила Тимчасовий закон, яким передбачався випуск державних кредитових білетів УНР. Основною грошовою одиницею ставав кар-

бованець, що містив 17,424 долі золота і поділявся на 200 шагів. Ця реформа мала уніфікувати й стабілізувати грошовий обіг в Україні, створити фінансову основу її економічної самостійності.

Першою ластівкою української національної валюти став державний кредитовий білет номіналом 100 крб., випущений **5 січня 1918 р.** (23 грудня – за старим стилем) і названий у народі «горпинкою» (за специфічний орнамент) або «кульженкою» (за прізвиськом власника друкарні Кульженка). Випускалися також номінали в 200, 400, 500 і 1000 крб. на папері високої якості із водяними знаками.

Уряд УНР продовжував самостійну фінансову політику й після повернення в Київ навесні 1918 р. Згідно із Законом Центральної Ради від **1 березня 1918 р.** «Про грошову одиницю, биття монет та друк Державних кредитових Білетів» основною одиницею стала гривня. Рішення про запровадження цієї грошової одиниці було прийнято на пропозицію М.С. Грушевського і мало підкреслювати спадкоємність традицій національного грошового обігу, започаткованого ще в період Київської Русі. Гривня містила 8,712 долі чистого золота, дорівнювала півкарбованцю і 100 шагам. Це означало встановлення децимальної системи. Отже, відтоді в УНР одночасно перебували в обігу дві національні грошові одиниці: карбованець і гривня.

Закон передбачав і випуск монет різних номіналів і типів. Зокрема, повинна була карбуватися золота монета в 20 гривень, яка мала містити портрет Т.Г. Шевченка, зображення малого герба – тризуба та монограму «УНР». На срібній монеті 1 гривня планувалося подати назву номіналу, рік і місце випуску (Київ). Передбачався й випуск дрібних мідних монет номіналами 1, 2, 5, 10, 20 шагів. Проте в силу цілої низки історичних обставин та через відсутність належного золотого запасу уряд УНР так і не зумів налагодити карбування монет, тому все це залишилося лише декларацією намірів.

Відсутність в обігу розмінних металевих монет породжувала значні незручності, тому за прикладом російської влади були випущені паперові шаги-марки номіналами 10, 20, 30, 40 та 50 шагів (згідно із Законом Центральної Ради від 18 квітня 1918 р. «Про

випуск розмінних марок державної скарбниці»). Вони містили на звороті характерний текст: «Ходять нарівні з дзвінкою монетою» і з'явилися в обігу за гетьманату в липні 1918 р.

Гривні також були запроваджені в обіг уже урядом гетьмана П. Скоропадського. За гетьманату вдалося дещо впорядкувати розхитану фінансову систему України. Проте інфляція набирала обертів і гетьманський уряд приступив до випуску купюр великих номіналів у 1000 і 2000 гривень.

Досить рішучу й послідовну фінансову політику проводила Директорія. Згідно із законом від **4 січня 1919 р.** єдиними законними засобами платежу залишалися гривня й український карбованець, усі інші грошові знаки мали бути вилучені з обігу. Встановлювалися жорсткі терміни обміну російських грошових знаків на українські: до 31 січня за пропорцією 1:1 (1 рубль = 1 крб.), а з 31 січня до 15 лютого вже за зниженим курсом: рубль обмінювався на 0,75 крб.

З метою створення золотого запасу був виданий декрет про негайну здачу населенням золота й срібла до Державного банку. У розпорядження міністерства фінансів були передані пам'ятники російським царям, вони мали бути використані після переплавки як сировина для карбування монет. Грошова реформа проводилася успішно, і її перші плоди виявилися в симптомах фінансової стабілізації. Однак історія відвела Директорії занадто мало часу для реалізації її планів: наступ більшовицьких військ змусив український уряд залишити Київ. Емісія українських паперових грошей була на деякий час продовжена у Кам'янці-Подільському, Тернополі та Станіславі. Усього ж було випущено 24 види українських грошових знаків на суму 19,5 млрд. гривень.

Утім заходи українських урядів не могли зарадити тому хаосу, який охопив грошовий обіг України. На територіях, які контролювали більшовики, ходили знецінені радзнаки, у південних районах України, а деякий час і на більших її обширах розповсюдилися грошові знаки білогвардійського уряду Денікіна. Випускали свої гроші махновці, окремі міста і навіть монастирі. Український грошовий ринок містив і чимало царських грошей, «думок», «керенок» і різноманітних грошових сурогатів.

Різнобарвна гама валют перебувала в обігу на землях Західної та Південної України. У залежності від перебігу історичних подій у південних та західноукраїнських регіонах були обіговими найрізноманітніші за номіналом та назвами іноземні знаки: австрійські та угорські крони, польські марки, румунські леї, французькі франки, англійські фунти, грецькі драхми, німецькі «рейхсбанкноти» та ін. Серед цієї розмаїтої маси іноземної валюти зустрічалися й так звані «воєнні» окупаційні гроші, які випускало німецьке військове командування на окупованих територіях України. Такі гроші мали назву «остмарки». На території Криму в обігу знаходилися грошові знаки кримського крайового уряду Сулькевича.

Загибель УНР та ЗУНР спричинила припинення обігу національної валюти як фінансового репрезентанта української державності. На більшості території України запанувала радянська грошова система, а західноукраїнські землі були включені в орбіту грошового обігу чужоземних держав.

Ленінський проект грошової реформи і фінансова криза в більшовицькій Росії

Захопивши владу в результаті жовтневого перевороту 1917 р., більшовики прибрали до рук цінності Державного і приватних банків, а також золотий запас держави. Сторінки більшовицької газети «Правда» буквально рясніли повідомленнями такого змісту: «Цими днями в Держбанк привезли з Російсько-Азіатського банку 10 пудів золота у зливках і піску (шліхового золота). Учора в Сибірський банк доставили сто тридцять вісім злиwkів золота загальною вагою близько 50 пудів. Серед злиwkів золота більшість розміром у велику цеглину».

Проте оперативне налагодження емісії грошей виявилось більшовикам не під силу. Виступаючи 10 лютого 1918 р. на Всеросійському з'їзді селянських депутатів, глава більшовицького уряду В.І. Ульянов (Ленін) зізнався: «Грошей немає, ось де наша слабкість, ось чому ми слабкі і чому страждає наша країна».

З огляду на грошовий голод, більшовики були змушені доз-

волити обіг царських кредиток, керенок і облігацій «Позики свободи», випущених Тимчасовим урядом. Настав новий безмонетний період, який тривав до 1921 р.

У першій пол. 1918 р. Ленін виступив із проектом грошової реформи, яка мала на меті уніфікувати строкатий грошовий обіг і впорядкувати фінансове господарство більшовицької Росії. Думки щодо реформування грошового обігу більшовицький вождь виклав у своїй доповіді на з'їзді представників фінансових відділів рад **18 травня 1918 р.** Ленін поставив завдання у щонайкоротший термін провести заміну старих грошових знаків на нові. З цією метою він вимагав негайно налагодити випуск нових грошей на кілька мільярдів рублів, створити мережу ощадних кас. При цьому реформа мала носити конфіскаційний характер: кожен повинен був заповнювати декларацію про власні грошові запаси і, «якщо сума невелика, він одержить рубль за рубль, якщо ж вона перевищує норму, він одержить лише частину». До речі, цей заповіт вождя виконувався при проведенні практично всіх радянських грошових реформ.

Ленін передбачав активну протидію цим заходам з боку імущих верств населення і закінчив свою доповідь типовою більшовицькою пересторогою «про останній рішучий бій з буржуазією».

Певні підготовчі заходи з реалізації ідей реформи проводилися навесні 1918 р. Лідер більшовицької держави безпосередньо управляв цим процесом і вникав у деталі розробки зразків радянських грошових знаків. Однак в умовах громадянської війни і господарської розрухи реалізувати основні положення ленінського проекту грошової реформи не вдалося.

Щоправда, навесні 1919 р. більшовицькому урядові таки вдалося налагодити випуск грошових знаків, однак вони через тодішню надзвичайно складну економічну ситуацію, викликану війною та господарською розрухою, були приречені на роль нічого не вартих папірців. Форсування емісії паперових знаків більшовиками породило гіперінфляцію. Грошовому голоду однак зарадити не вдалося, і тому випуск грошових знаків або їх сурогатів став прерогативою навіть провінційних міст.

Строкатість грошового ринку періоду громадянської війни була

справді вражаючою. В обігу перебували грошові знаки білогвардійських урядів, окупаційних армій, повстанських загонів, торговельних компаній, національних окраїн і навіть окремих приватних осіб. З 1917 по 1923 р. маса паперових грошей зросла в 200 тис. разів.

В астрономічних вимірах виросли ціни. Скажімо, у порівнянні з 1914 р. ціна на цукор збільшилася у 162214 разів, на ситець – у 86730 разів, а пуд житнього борошна коштував 140 тис. рублів. За великі покупки розраховувалися мішками грошей, а 1 млрд. рублів навіть великими купюрами важив 1 – 2 пуди.

Небачений досі хаос у грошовому господарстві і вражаюча гіперінфляція поставили економіку Радянської Росії на грань цілковитої катастрофи. Необхідно було вживати невідкладних заходів для оздоровлення фінансово-господарського стану країни.

Закороткий у часі, але надзвичайно бурхливий період Української національно-демократичної революції був усе ще неповнений цікавими й суперечливими явищами фінансового життя. Зпоміж них найбільш рельєфно виділяються емісії національних паперових грошових знаків та наміри монетної регалії урядів УНР, гетьманату і Директорії. Згідно із проведеними українською владою реформами на контрольованих нею територіях утвердилися дві національні грошові одиниці: карбованець і гривня, які розмінювалися на шаги. Урядові більшовицької Росії не вдалося реалізувати ленінський план грошової реформи 1918 р. У країні запанував небачений фінансовий хаос, який характеризувався надзвичайною грошовою строкатістю, вражаючою гіперінфляцією та безмонетним станом. Із загибеллю УНР і ЗУНР українські території потрапили в коло грошового обігу СРСР та трьох східноєвропейських держав.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Обґрунтуйте історичну необхідність власної грошової емісії в Україні наприкінці 1917 р.
2. Охарактеризуйте основні положення Тимчасового закону Української Центральної Ради від 19 грудня 1917 р.

3. Монети яких номіналів і типів передбачалося запровадити в Україні згідно з Законом Центральної Ради від 1 березня 1918 р.? Чому цей план не був реалізований?
4. Які заходи передбачалися ленінським планом грошової реформи в першій половині 1918 р.?
5. Проаналізуйте фінансову політику гетьманської адміністрації і Директорії .
6. Проілюструйте конкретними фактами надзвичайну строкатість грошового господарства України і Росії у 1917 — 1920 рр.
7. З'ясуйте особливості грошового обігу на західноукраїнських землях.

§ 9. ГРОШОВИЙ ОБІГ НА ТЕРИТОРІЇ СРСР І ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В 1922 – 1945 рр.

**Перша радянська
грошова реформа
1922 – 1924 рр.**

Розвал грошової системи в роки Першої світової та громадянської воєн, вражаючи гіперінфляція і надзвичайна строкатість у грошовому обігу унеможлилювали реалізацію більшовиками далекосяжних планів радянської модернізації суспільства. Необхідно було вживати кардинальних заходів для стабілізації фінансової системи більшовицької держави. Це завдання виконала перша радянська грошова реформа **1922 – 1924 рр.**, яку пов'язують з іменами тодішнього наркома фінансів Г.Я. Сокольникова, а також директора Державного банку Шеймана і колишнього царського міністра М.М. Кутлера. Вона проводилася в контексті заходів, передбачених новою економічною політикою, яка прийшла на зміну збанкрутілій лінії «воєнного комунізму» з її повним ігноруванням законів товарно-грошових відносин.

Підготовчий етап грошової реформи припадає ще на 1920 – 1921 рр. Навесні 1920 р. більшовицькі війська й партизанські загони відбили у білогвардійців велику кількість золота, яке раніше опинилося в руках уряду адмірала Колчака. Цей «золотий ешелон» складався з 18 вагонів, у яких було 5143 ящики і 1678 мішків із золотом та іншими цінностями номінальною вартістю 409625870 рублів золотом. Окрім цього, більшовики вилучили багато цінностей у церков та монастирів. У результаті був створений досить солідний золотий запас, який став необхідним підґрунтям проведення грошової реформи.

12 жовтня 1921 р. було опубліковано постанову ЦВК Російської Федерації «Про запровадження Державного банку». Саме

на цю установу покладалася роль головного координаційного й організаторського центру в проведенні майбутньої грошової реформи. До єдиної грошової системи услід за РСФРР, Україною, Білорусією включалося й Закавказзя.

Важливим кроком з підготовки реформи стало відновлення у **1921 р.** роботи *Петроградського монетного двору*. Тоді ж тут випустили перші радянські монети, чим було покладено край безмонетному періоду. Чимало зусиль для відновлення роботи монетного двору й налагодження карбування монет доклав старший медальєр **О.Ф. Васютинський**, відзначений згодом за ці заслуги званням Героя праці.

У **1921 р.** Петроградським монетним двором були відкарбовані рублі й полтинники зі срібла 900-ї проби і розмінні монети номіналами 10, 15, 20 копійок зі срібла 500-ї проби. На аверсах усіх цих монет уміщувався герб РСФРР і лозунг «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!», а на реверсах рубля й полтинника – п'ятикутна зірка у

Монети РСФРР, срібло, 1921 р.

вінку, всередині якої позначався номінал, нижче – дата карбування (1921 – 1922). Монети менших номіналів мали на реверсі маленьку зірку, від якої розходилися промені.

Наприкінці 1921 – на поч. 1922 рр. була проведена перша деномінація знецінених радзнаків. Останні поступово вилучалися із обігу, їхнє місце займали нові грошові знаки, обмін відбувався за співвідношенням 1:10000 старих грошей. Уже до 1 жовтня 1922 р. величезна й строката паперово-грошова маса, що засмічувала ринок, була вилучена з обігу, тут залишились лише єдині державні грошові знаки, забезпечені, як на них указувалося, «всем достоянием республики».

Що стосується золотих і срібних монет царського карбування, то в 1922 р. держава легалізувала їх використання в актах купівлі-продажу й дозволила державним організаціям приймати платежі в золотих монетах.

Декретом РНК РСФРР від **11 жовтня 1922 р.** було прийнято рішення про випуск стабільної радянської валюти – **червінця** як у вигляді паперових банкнот, так і золотих монет. Ескізи золотих червінців розробив О.Ф. Васютинський. На гербовому боці був розміщений стилізований малюнок герба Російської Федерації і лозунг «Пролетарі всіх країн, єднайтесь», виконаний шрифтом, що нагадував слов'янську в'язь. Основою ж цього монетного типу стало зображення Селянина-сіяча за скульптурою Шадра (псевдонім скульптора І.Д. Іванова). При цьому були збережені діаметр, вага, проба і ремедіум дореволюційних монет (десятирублівков).

Один
червінець,
золото,
1922 р.

Другий етап грошової реформи розпочався із нової деномінації радзнака, яка проводилася з **грудня 1922 р.** Мета її полягала в тому, щоб обміняти грошові знаки 1922 р., які виконали завдання проміжного обмінного еквівалента, на нові за співвідношенням 1:100.

На грошових знаках зразка 1923 р. з роз'яснюючою метою вміщувався такий напис: «Один рубль 1923 г. равен одному мил-

лиону рублей дензнаками, изъятыми из обращения или ста рублям дензнаками 1922 года». Це роз'яснення полегшувало перехід до нового масштабу цін.

Проте співіснування забезпеченого золотом червінця і знецінених радзнаків, а надто – відсутність в обігу розмінної монети по суті унеможлилювали ос-

*Монетовидний знак,
50 копійок, папір, 1923 р.*

таточну стабілізацію фінансової системи. Хронічний голод на дрібні грошові знаки породив появу різного роду розмінних сурогатів, наприклад, квитанцій, бонів тощо. Необхідно було завершити грошову реформу повною уніфікацією фінансової системи і введенням розмінної монети. Такі умови склалися на 1924 р., цьому передувала певна економічна стабілізація.

Постановою ЦВК і РНК СРСР від **5 лютого 1924 р.** було передбачено випуск державних казначейських білетів вартістю 1, 3 і 5 рублів золотом, які служили розмінними одиницями для червінця. Декретом від **23 лютого 1924 р.** було оголошено про карбування і випуск у обіг срібної й мідної монет (за 50-рублевою стопою). З 15 лютого 1924 р. був припинений випуск радзнаків, а декретом РНК від 7 березня 1924 р. встановлений порядок їх вилучення з обігу. Категорично заборонявся випуск грошових сурогатів. Країна одержала стійку валюту у вигляді забезпечених золотом **червінців і рублів.**

З 1924 р. монети СРСР карбувалися за новим типом, і саме тоді вони були масово введені в обіг. На лицевому боці срібної монети номіналом 1 рубль зображений герб СРСР, легенда містить

Рубль, срібло, 1924 р.

традиційний лозунг «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!». На зворотному боці монети – зображення робітника й селянина, причому, робітник указує селянину в бік міста, осяяного сонцем, що сходить. Нижче подана дата випуску монети: «1924».

Полтинник СРСР випускався з 1924 по 1927 р., тип його гербового боку майже нічим не відрізнявся від рубля. На іншому боці монети зображений робітник, що б'є молотом по заготовці металу на ковадлі. Позаду робітника зображений плуг і зубчате

Полтинник, срібло, 1924 р.

20 копійок, срібло, 1924 р.

Півкопійки, мідь, 1926 р.

*2 копійки, мідь,
1924 р.*

*5 копійок, мідь,
1924 р.*

колесо. Символіка на срібних монетах мала передавати ідею незворушності союзу робітників і селян, який засновник більшовицької держави В.І. Ленін називав «альфою і омегою» радянської влади.

За децю зміненним типом зі срібла 500-ї проби карбувалися монети в 10, 15 і 20 копійок. Мідні монети випускалися за 50-рублевою стопою номіналами 1, 2, 3, 5 копійок. У 1925 р. було прийнято рішення про випуск мідних монет *напівкопійкового* номіналу вагою 1,638 г, їх карбування тривало до 1928 р.

За метрологічними характеристиками нові радянські монети повністю відповідали царським. Скажімо, срібний рубль важив 18 г, а полтинник – 9 г. Рубль, як і дореволюційний, прирівнювався до 0,774234 г золота. У такій вірності певним традиціям монетного карбування був глибокий резон, адже грошова термінологія й метрологічні особливості монет занадто міцно вкарбовуються в суспільну свідомість.

Оскільки грошова реформа вимагала заміни відразу всієї маси обігових грошей, потрібна була значна кількість металевих монет. Потреба в прискороному їх карбуванні викликала необхідність замовлень за кордоном, зокрема в Англії. На Лондонському та Бірмінгемському монетних дворах були відкарбовані срібні пол-

Плакат 1924 р.

тинники СРСР з буквами **ФР** у гуртовому написі (пробні) і **ТР**, випущені в обіг (Фома і Томас Рос – начальники монетних відділень). У Томпаку відкарбували пробні радянські п'ятаки. Усі монети, випущені в Англії, датовані 1924 роком.

Радянська реформа 1922 – 1924 рр. відіграла надзвичайно важливу роль у стабілізації фінансової системи і в значній мірі забезпечила певні успіхи розвитку непівської економіки. Було покінчено зі згубною строкагістю, введена тверда валюта, а це сприяло фінансово-господарському одужанню країни. Рубль набрав повної сили і тепер дорівнював 50 млрд. руб. у радзнаках зразка 1921 р. Показово, що перша радянська грошова реформа була проведена в основному за рахунок мобілізації внутрішніх ресурсів.

Монети СРСР у 1926 - 1945 рр.

Реформована монетна система СРСР продовжувала зазнавати певних змін у другій пол. 1920-х – 30-х рр. На середину 20-х р. у світі поширилося таке негативне явище, як зникнення з обігу золотих і срібних монет: їх просто вилучили й перешовували. Тому на грошовому ринку дедалі більшого значення набували знаки грошей як повноважні представники реальних.

У СРСР золоті монети припинили карбувати ще 1924 р. В обігу знаходилися паперові червінці, забезпечені золотом. Поступово перестали випускати й високопробні срібні монети. Так, радянські срібні рублі й полтинники карбувалися лише до 1927 р.

Дедалі очевиднішою ставала економічна недоцільність карбування розмінних монет із міді. Адже на виробництво мідних монет йшла величезна кількість дефіцитного металу. При цьому важка монета вимагала додаткових витрат при перевезеннях і буквально обтяжувала кишені громадян. Дійсно, гаманець з міддю від 1 до 5 коп. на суму 1 рубль важив 328 г.

У 1925 р. на монетному дворі розпочалися пошуки прогресивних металів для монетного виробництва. При цьому слід було підібрати дешевий, легкий, зносостійкий, пружний матеріал, що мав би привабливий колір і не піддавався корозії. Тому вирішено було використовувати сплави металів і вибір зупинили на бронзі (у сплаві було 90 % міді). Вага бронзових монет порівняно із

попередніми мідними суттєво зменшилася, наприклад, 5-копійкова монета важила 5 г.

Випуск в обіг нових розмінних монет номіналами 1, 2, 3 і 5 коп. запроваджувався постановою ВЦВК СРСР від **6 січня 1926 р.** Було визнано за доцільне зберегти тип мідних монет зразка 1924 р., він не мінявся до 1935 р.

Переведення радянської монетної системи на нові матеріали здійснювалося поступово. З 1930 р. було припинено карбування розмінних срібних монет. Щоправда, відомі дуже рідкісні екземпляри монет зі срібла 500-ї проби, датовані 1931 р.

У 1931 р. розпочалося масове карбування нікелевих розмінних монет номіналами 10, 15 і 20 копійок. В обіг вони були введені постановою від **27 лютого 1932 р.** Для нікелевих монет ремедіум був встановлений у 2 % на 1000 рублів.

Перевага нікелевих монет була в тому, що тутоплавкість нікелю утруднювала підробку й переплавку монет, а його більша, порівняно

20 копійок, нікель, 1931 р.

зі сріблом, твердість і опірність зовнішнім впливам забезпечувала їхню довговічність. За розмірами й вагою нікелеві монети не відрізнялись від їх срібних аналогів.

Проекти монетних типів розробив все той же О.Ф. Васютинський. На реверсі 10-, 15- і 20-копійкових монет був зображений робітник із молотом у руці, він притримував щит із позначенням номіналу. На гербовому боці навколо зображення герба СРСР подавався лозунг «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!». Перевантаженість монетного поля різноманітними елементами оформлення створювала неабиякі труднощі для виробництва.

У 1935 р. малюнок обох боків монет номіналами 10, 15 і 20 коп. був спрощений. Аверс монет після зняття з нього лозунгу «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!» набув тієї класичної форми, яка довгий час була єдиною для радянських монет усіх номіналів. У такому ж плані був змінений і аверс мідних монет. Цей тип гербового боку монети залишився незмінним аж до 1961 р.

Змінювалося лише число перехватів стрічкою колосся герба СРСР, це пояснювалося зміною числа республік, що входили до складу Радянського Союзу. Так, у 1935 – 1936 рр. було 7 перехватів, у 1937 – 1946 рр. – 11, 1948 – 1956 рр. – 16, з 1957 р. – 15. Незважаючи на те, що ще в 1940 р. число союзних республік досягло 16, штемпелі монет з відповідною кількістю перехватів з'явилися лише в 1948 р.

Зайві деталі були прибрані з реверсів нікелевих монет, на них залишилося лише позначення номіналу. Зворотний бік бронзових монет не змінився.

У 1937 р. було встановлено співвідношення американсько-го долара і радянського рубля. Один долар відповідав 5 рублям 30 коп. Золотий вміст рубля становив тоді 0,167674 г чистого золота.

Великим випробуванням для грошової системи СРСР стала Велика Вітчизняна війна 1941 – 1945 рр. Воєнні витрати зросли в астрономічних вимірах і їх не покривали доходи. Тому держава пішла на масштабну емісію паперових грошей, що призвело до значної інфляції. На окупованих територіях СРСР, зокрема в Україні, окупаційна влада пустила в обіг спеціальні грошові знаки. Поширилося фальшування грошей.

Монетний двір лише в 1942 р. зміг відновити карбування монет (м. Краснокамськ Пермської обл.). Однокопійкові монети до 1944 р. не карбувалися зовсім, двокопійкових було у 1942 р. випущено лише 450 екземплярів. Не випускалися і трикопійкові монети та п'ятаки.

Монети номіналами у 10, 15 і 20 копійок випускалися, але їхнє виробництво склало тільки половину довоєнного рівня (в середньому 200 млн. штук на рік). Простежується зниження якості монетного виробництва, що було наслідком порушення технологій. Відомі монети номіналом у 20 коп. випуску 1941, 1942 і 1943 рр., помилково відкарбовані на бронзових кружалах, а також трикопійкові монети, вироблені з нікелю.

20 копійок, нікель, 1935 р.

Лише в **1944 р.**, коли остаточно була знята блокада Ленінграда і там відбудували Монетний двір, виробництво монет знову почало поступово входити у звичну колю.

Ситуація у фінансовому господарстві СРСР після Великої Вітчизняної війни диктувала необхідність проведення чергової реформи грошового обігу.

Особливості грошового обігу на західноукраїнських землях

Після розвалу Австро-Угорської імперії, загибелі ЗУНР та в результаті низки історичних обставин і міжнародно-правових угод західноукраїнські землі опинилися у складі трьох чужоземних держав, що виз-

1 грш.
бронза,
1930 р.

начило особливості грошового обігу на цих територіях.

За Ризьким миром (березень 1921 р.) Галичина, Західна Волинь та деякі інші землі на захід від річки Збруч відійшли до Польщі і були включені в грошову систему цієї країни. Випуск власних монет у Польщі

2 злотих, срібло, 1936 р.

відновився лише з **1921 р.** Відмовившись від знеціненої марки, тут запровадили традиційну грошову одиницю – злотий, він поділявся на 100 грошів. Як бачимо, у грошовому обігу Польщі запанувала

децимальна система. Із золота карбувалися монети номіналами 10 і 20 злотих (пробна), зі срібла – 1, 2, 5 і 10 злотих, із нікелю – 1 злотий (з 1921 по 1939 рр.). Розмінні монети 1, 2 і 5 грошів виготовлялися із бронзи, а 10, 20 і 50 грошів – з нікелю.

10 злотих, срібло, 1922 р.

На аверсах усіх номіналів монет карбувався герб Польської держави – одноголовий орел з короною. На реверсах срібних монет зображена селянка з колоссям, лицар або парусник. На 2- і 10-злотових монетах поданий портрет лідера держави – Ю. Пілсудського. Колові легенди на аверсах срібних монет містили офіційну назву держави та позначення номіналу, дату випуску. На розмінних монетах номінал подавався на реверсах.

У довоєнній Польщі випускалися й комеморативні монети. У 1930 р. була випущена срібна 5-злотова монета на честь 100-річчя першого польського повстання 1830 р., а 1933 р. – 10-злотова срібна монета з нагоди 70-річчя другого польського повстання.

Цікава пам'ятна монета номіналом 10 злотих, датована тим же 1933 р. Вона була випущена на честь 250-річчя перемоги над турками під Віднем. На реверсі монети зображений високохудожній портрет польського короля Я. Собеського.

10 злотих, 250-річчя перемоги над турками під Віднем, срібло, 1933 р.

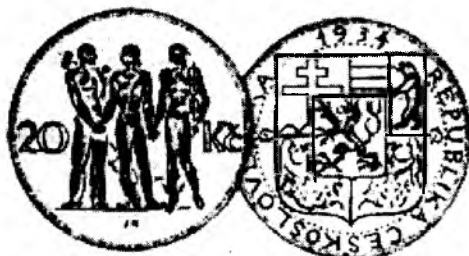
За Сен-Жерменським мирним договором 1919 р. Чехословаччина приєднала до своєї території українське Закарпаття і сюди була поширена чехословацька грошова система. Відновивши свою державність після 300-річного панування Габсбургів, Чехословаччина налагодила карбування власної монети на єдиному тоді Кремницькому монетному дворі. Основою грошової системи стала узвичаєна одиниця – *крона*. Лічильна система Чехословаччини мала десятковий стрій: 1 корона містила 100 гелерів.

Зі срібла карбувалися монети номіналами 5, 10 і 20 крон, з нікелю – 5 крон, з нікеліну – 1 і 5 крон. У 1923 – 1939 рр. установлювався офіційний золотий вміст крони – 0,04458 г золота, з 1936 р. він знизився до 0,0312 г.

Щодо розмінних монет, то вони карбувалися такими номіналами: 2 гелери (цинк), 5 і 10 гелерів (бронза), 20, 25 і 50 гелерів (нікелін). На аверсах усіх монет уміщувалося зображення герба Чехословаччини – фантастичного лева із роздвоєним хвостом, на реверсах подавалася назва номіналу на фоні різних малюнків або

без них. У колових легендах містилася офіційна назва держави і дата карбування.

Особливо цікавий тип срібної монети номіналом 20 крон. На ній зображені три чоловічі фігури: робітник з молотом, селянин з плугом і бог торгівлі Меркурій у крилатих сандалях. Усі троє стоять, взявшись за руки, символізуючи суспільну злагоду в Чехословаччині.

20 крон, срібло, 1934 р.

Випускалися й коммеморативні монети. Зокрема, у 1928 р. було відкарбовано ювілейну срібну монету на честь 10-річчя відновлення державності, а в 1937 р. – 20-кранову монету з нагоди ювілею президента Чехословаччини Т. Масарика.

Зустрічаються на території Закарпаття крони та гелери Словацької республіки, яка виникла як маріонеткова держава гітлерівського рейху після розчленування Чехословаччини навесні 1939 р.

5 пенге, алюміній,
1941 р.

Наприкінці 1930-х р. Гітлер передав своїй союзниці – хортистській Угорщині Закарпаття і сюди на деякий час поширилася угорська грошова система. Ще 1925 р. в Угорщині була запроваджена нова грошова одиниця – пенге (угор. pengő – дзвінка монета), він поділявся на 100 філлерів. Срібний пенге містив 3,22 г срібла 640 проби. Зі срібла та алюмінію карбувалися 1, 2 і 5 пенге, з нікеліну –

10, 20 і 50 філлерів, із бронзи – 1 і 2 філлери.

До 1940 р. Північна Буковина і Бесарабія перебували в складі

Румунії. Основною одиницею румунської грошової системи була лея, запроваджена ще в 1868 р. Як і в більшості сусідніх країн, тут панувала децимальна система: лея дорівнювала 100 бані. Зі срібла та сплавів з ним карбувалися 100 і 200 лей, з нікелю 50 і 100 лей, а 1,10 і 50 лей – зі сплаву нікелю й бронзи.

100 лей, сплав срібла з бронзою, 1932 р.

Розмінні монети номіналами 25 і 50 бані карбувалися з алюмінію. На монетах зображувався герб або корона, портрет короля з його титулом, на окремих – багатофігурні композиції або символічні знаки.

25 бані,
алюміній
1921 р.

50 бані,
алюміній
1921 р.

Після приєднання до СРСР Галичини й Західної Волині (1939), Північної Буковини й Бесарабії (1940), Закарпаття (1945) на західноукраїнських землях утвердилась радянська грошова система.

У контексті заходів нової економічної політики більшовиків було проведено першу радянську грошову реформу, яка стабілізувала фінансову систему СРСР і позитивно вплинула на господарське життя. Основними грошовими одиницями стали забезпечені золотом радянські рубль і червінець, які спочатку відповідали якісним та метрологічним характеристикам ідентичних царсь-

ких монет. Певні зміни у сфері радянського монетарництва спостерігалися і в подальший період, однак принципового характеру вони не набрали. У роки Другої світової війни грошове господарство СРСР переживала гостру кризу і це викликало загальну потребу його чергового реформування. Західноукраїнські терени в 1920 — 1930-х рр. знаходилися в колі грошового обігу Польщі, Чехословаччини та Румунії. У повоєнний період у всій Україні запанувала радянська грошова система.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуйте підготовчий етап радянської грошової реформи 1920-х рр.
2. Коли закінчився безмонетний період?
3. Проаналізуйте основні етапи радянської грошової реформи 1922 — 1924 рр. та розкрийте її значення для реалізації заходів НЕПу.
4. Назвіть основні номінали й типи радянських монет 1920-х рр.
5. Які зміни відбулися в радянській монетній системі другої пол. 1920-х — 30-х рр.?
6. Обґрунтуйте практичні переваги нікелевих та бронзових розмірних монет.
7. Монетні системи яких держав панували на західноукраїнських землях у 20 — 30-х рр. ХХ ст.?
8. Коли на західноукраїнських землях утвердилась радянська грошова система?
9. Наведіть факти, які засвідчують глибоку кризу грошового господарства СРСР у роки Другої світової війни.
10. Поясніть значення номіналів: червінець, золотий, гелер, лея, пенге.

§10. РОЗВИТОК ГРОШОВОЇ СИСТЕМИ СРСР У 1946 – 1991 рр.

Радянські грошові реформи 1947 та 1961 рр. і розвиток монетної системи

З метою зміцнення рубля та ліквідації негативних наслідків війни у сфері грошового обігу СРСР у 1947 р. була проведена чергова реформа. 14 грудня 1947 р. вийшла постанова ЦК ВКП(б) і Ради Міністрів

СРСР «Про проведення грошової реформи і відміну карток на продовольчі і промислові товари». З обігу вилучалися червінці, старі рублі, окупаційні гроші і різноманітні сурогати, а натомість вводилися нові, більш повноцінні, грошові одиниці. Старі гроші обмінювались на нові за співвідношенням 10:1, причому, встановлювалися обмеження в обміні, що свідчило про конфіскаційний характер реформи. Так, банківські вклади від 3 до 5 тис. рублів скорочувалися на 1/3, а понад 10 тис. – на 1/2. Грошові нагромадження колгоспів та кооперативних організацій обмінювались за пропорцією 5:4, тобто фактично вони втрачали в результаті реформи майже 20% своїх коштів.

Офіційна пропаганда твердила, що така схема проведення реформи дозволяла ліквідувати грошові нагромадження спекулятивних елементів і попередила можливість скуповування ними товарів за зниженими цінами після скасування карткової системи. На відміну від грошової реформи 1922 – 1924 рр., яка передбачала докорінну перебудову всієї фінансової системи, реформа 1947 р. загалом зберегла існуючу. На розмінні нікелеві й бронзові монети дія цієї реформи не поширювалася: вони повністю зберегли свій попередній тип. У 1947 і 1958 – 1960 рр. розмінні монети взагалі не карбувались, за винятком пробних.

Було скасовано курс рубля на базі долара. З 1 березня 1950 р. встановлювався твердий золотий вміст рубля (0,222168 г золота). За офіційним курсом один долар США відповідав чотирьом радянським рублям.

Як уже відзначалося, в 1948 р. був частково змінений тип штемпелів гербового боку розмінних нікелевих і бронзових монет: число перехватів стрічкою навколо колосся збільшилося до 16 (за числом союзних республік). У 1957 р. число перехватів було зменшено до 15 у зв'язку з перетворенням Карело-Фінської РСР у Карельську АРСР. Дата «1957» – остання на монетах, що знаходилися в обігу з 1935 р.

Інтенсивний економічний розвиток і господарські перетворення 1950-х р. поставили на порядок денний необхідність збільшення масштабу цін. Тому в 1961 р. була проведена чергова реформа грошової системи СРСР. З 1 січня 1961 р. в обігу з'явилися грошові знаки нового зразку, а масштаб цін було підвищено в 10 разів (1 рубль новими грошима міняли на 10 рублів старими). Отже, в результаті реформи була проведена деномінація старих грошових знаків.

Цього разу суттєвих змін зазнала монетна система. З обігу були вилучені всі монети старого зразку за винятком номіналів в 1, 2 і 3 копійки. Дрібні розмінні монети (1, 2, 3 і 5 коп.) карбувалися із бронзового сплаву.

Дещо змінився тип монет номіналами 10, 15, 20 копійок, їх карбували із складного нікелевого сплаву. Реформа 1961 р. повернула в обіг металевий рубль і полтинник. Діаметр рублевих монет становив 27 мм, а 50-копійкових – 24 мм, для інших номіналів він залишався таким, як був раніше.

Під час підготовки деномінації обговорювалося питання і про карбування напівкопійкової монети. Однак таку пропозицію не підтримали вищі державні органи.

За реформою 1961 р. підвищився золотий вміст радянського рубля, тепер він становив 0,987412 г чистого золота. Долар США тоді відповідав 75 радянським копійкам і лише з другої половини 1970-х р. радянський рубль почав падати в ціні.

Рубль і полтинник у 1961 р. карбувалися без гурту, що створювало небезпеку їх підробок. Тому після випуску монет 1964 р.

Монеты СРСР 1961 р.

уже з гуртовими написами, монети із гладким ребром поступово вилучалися із обігу.

У 1962 р. Монетний двір випустив розміні монети без номіналів 1 рубль і 50 коп.; у 1963 р. тиражувалися лише 1 і 2 коп.; у 1964 — 1, 2, 50 коп. і 1 рубль. До числа монет, які рідше інших зустрічалися в обігу, можна віднести 1 рубль 1969, 1970, 1971 рр., а також 15 коп. 1965, 1966, 1967 рр.

З 1964 р. рубль став виконувати і роль міжнародної валюти, обслуговуючи товарообіг між вісьмома країнами — учасницями Ради Економічної Взаємодопомоги. Виконуючи цю місію, він дістав назву *перевідного рубля* і став одним із засобів фінансово-економічної експансії СРСР в європейські країни комуністичного табору.

Кризові явища, які дедалі більше проявлялися в економічному житті СРСР 1980-х р., призвели до падіння курсу рубля й викликали інфляційні процеси.

Радянські коммеморативні монети На 1965 р. припадає початок нової традиції в радянській монетній справі — випуску ювілейних і пам'ятних монет. Першою ластівкою цієї серії став ювілейний рубль, випущений в ознаменування 20-річчя Перемоги над нацистською Німеччиною. Відтоді карбування коммеморативних монет міцно увійшло в практику монетного виробництва СРСР.

1 рубль, 20 років Перемоги
над фашистською Німеччиною, мельхіор,
1965 р.

У 1967 р. вийшла серія ювілейних монет від 10 коп. до 1 рубля, присвячена 50-річчю радянської влади. Ювілейний рубль до

1 рубль, 50 років радянської влади, мельхіор,
1967 р.

1 рубль,
100 років від дня
народження
В.І. Леніна, мельхіор,
1970 р.

100-річчя від дня народження засновника радянської держави В.І. Леніна був відкарбований у 1970 р., а на честь 30-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні – у 1975 р.

У 1977 р. в обігу з'явився ювілейний рубль, відкарбований з нагоди 60-річчя радянської влади. Детальніша інформація про радянські коммеморативні монети 1965 – 1977 рр. міститься в поданій нижче таблиці.

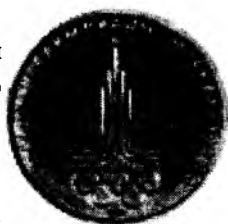
Рік випуску	Номинал	Метал	Назва монети	Гуртові позначення
1	2	3	4	5
1965	1 рубль	мідно-нікелевий сплав	20 років Перемоги над фашистською Німеччиною	«Один рубль. 9 мая 1965»
1967	1 рубль	мідно-нікелевий сплав	50 років радянської влади	«Слава Великому Октябрю. 1917 – 1967»

1	2	3	4	5
1967	50 копійок	мідно-нікелевий сплав	50 років радянської влади	крапки і зірочки, що чергуються
1967	20 копійок	мідно-нікелевий сплав	50 років радянської влади	гурт рифлений
1967	15 копійок	мідно-нікелевий сплав	1917 – 1967	гурт рифлений
1967	10 копійок	мідно-нікелевий сплав	1917 – 1967	гурт рифлений
1970	1 рубль	мідно-нікелевий сплав	100 років від народження дня В.І. Леніна	крапки і зірочки, що чергуються
1975	1 рубль	мідно-нікелевий сплав	30 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні	«Один рубль. 9 мая 1975»
1977	1 рубль	мідно-нікелевий сплав	1917 – 1977 (60 років радянської влади)	«Один рубль»

Велика монетна серія була випущена з нагоди XXII літніх Олімпійських ігор, які проводилися в Москві (1980). Слід зазначити, що традиції карбування олімпійських монет сягають своїм корінням у сиву давнину. Перша олімпійська монета – тетрадрахма – датована 480 р. до н.е., вона присвячена переможцеві гонки на мулах, сицилійському деспоту Анаксіласісу.

Випуск олімпійських монет було відновлено в 1951 – 1952 рр. Фінляндією, коли Гельсінкі стали місцем проведення Ігор XV Олімпіади.

Олімпійські монети в СРСР випускалися в 1977 – 1980 рр. і вперше в радянській монетній практиці карбувалися із дотриманням найвищого міжнародного стандарту (proof). Виходили вони різними номіналами й декількома тематичними серіями.

1 рубль, мельхіор,
1980 р.

Сюжети шести мідно-нікелевих монет номіналом 1 рубль присвячувалися олімпійській Москві.

Срібні монети номіналами в 5 і 10 рублів об'єднані в шість самостійних серій, які виходили десятками випусками. Перша серія – «географічна», її головними сюжетами стали архітектурні ансамблі міст, де проходили змагання XXII Олімпіади.

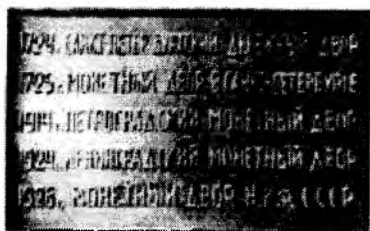
Три наступні срібні серії об'єднані олімпійським міжнародним лозунгом: «Швидше, вище, сильніше» (лат. *citius, altius, fortius*). На монетах серії «Швидше» подані малюнки каное, велосипедиста, скачок, стартуючого бігуна й плавця; серії «Вище» – стрибка із

150 рублів, платина,
1980 р.

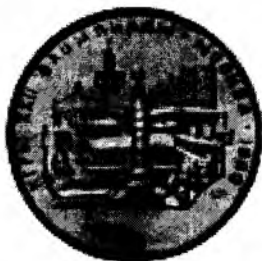

150 рублів, платина,
1979 р.

5 рублів, «Географічна»
серія (Київ), срібло,
1977 р.

5 рублів, «Географічна»
серія (Мінськ), срібло,
1977 р.

5 рублів, серія «Швидше»,
срібло,
1978 р.

10 рублів, серія «Спорт і
грація», срібло,
1980 р.

10 рублів, серія
«Сильніше», срібло,
1980 р.

10 рублів, серія «Народні
види спорту», срібло, 1980 р.

жердиною, волейболу, баскетболу, вершника, стрибка у висоту, серії «Сильніше» – боксу, дзюдо, важкої атлетики, метання молота і гирьового спорту.

Серія срібних монет під девізом «Спорт і грація» містить сцену народної боротьби, зображення гімнастки на колоді та лучниці.

Десятий випуск срібних монет – це «Народні види спорту», на них зображені змагання з канату і сінді (грузинська національна гра), городків і гонки на оленях.

Золоті олімпійські монети номіналом 100 рублів були випущені шести різних типів. Основним сюжетом оформлення послужили спортивні споруди Москви – столиці Олімпіади-80.

Побачили світ також платинові олімпійські монети п'яти типів номіналом 150 рублів. Їхні сюжети пов'язані з історією Олімпіад давнини. Поза всякими сумнівами, карбування олімпійських монет – то доволі цікава сторінка нумізматики.

Досить плідними у випуску комеморативних монет виявилися 1980-і р., їх тоді було випущено близько 50. Серед них – пам'ятні монети, відкарбовані з нагоди проведення в Москві XII Всесвітнього фестивалю молоді та студентів (1985 р.), Міжнародного року миру (1986 р.), радянсько-американського договору з ліквідації ракет середнього та меншого радіусу дії (1989 р.), в пам'ять жертв землетрусу у Вірменії (1988 р.), на честь засновника єдиної Московської держави Івана III, 70-річчя радянської влади (1987 р.), радянсько-болгарської дружби, російського балету тощо. Низка монет увічнювала видатні пам'ятки скульптури й архітектури, зокрема, пам'ятники Петру I (Ленінград), «Тисячоліття Росії» (Новгород), Софійський собор (Київ), Покрови на Крові, Благовіщенський, Успенський (усі – Москва), Московський кремль, Регістан (Самарканд). Ювілейні монети присвячувалися 1000-літтю давньоруського монетокарбування, здчества, літератури, хрещення Русі, 175-річчю Бородинської битви, 20-річчю перших польотів у космос, 40-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні, а також ювілеям І. Федорова, М. Ломоносова, О. Попова, О. Пушкіна, Т. Шевченка, М. Лермонтова, Д. Менделєєва, М. Мусоргського, Л. Толстого, К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, К. Цюлковського, М. Горького, Х. Ніязі, М. Емінеску (див. дод. № 7).

1 рубль, Л.М. Толстой,
мельхіор, 1988 р.

1 рубль, М. Горький,
мельхіор,
1988 р.

100 рубль, 1000-ліття
давньоруського монетного
карбування, золото, 1988 р.

25 рублів, 1000-ліття
хрещення Русі, паладій,
1988 р.

150 рублів, 1000-ліття
давньоруської
літератури, платина,
1988 р.

Ще більшими масштабами випуску радянських коммеморативних монет характеризується початок 90-х р. У 1990 – 1991 рр. було випущено 58 видів і 56 найменувань ювілейних і пам'ятних монет. 24 види монет відкарбовано з мідно-нікелевого сплаву, 8 – срібла, 8 – золота, 12 – паладію, 4 – платини, 2 – біметалу. 17 коммеморативних монет мали номінал 1 рубль, 9 – 3 руб., 9 – 5 руб., 3 – 10 руб., 10 – 25 руб., 3 – 50 руб., 3 – 100 руб. і 4 – 150 руб.

10 монет були присвячені ювілеям визначних діячів науки і культури (П. Чайковського, А. Чехова, Я. Райніса, Ф. Скорини, А. Навої, С. Прокоф'єва, П. Лебедева, К. Іванова, Махтумкулі, Нізамі). Було продовжено розпочатий наприкінці 80-х р. випуск монетної серії «500-річчя єдиної Російської держави». З'явилося ще 12 найменувань монет цієї серії: «Флот Петра Великого», «Петропавловська фортеця», «Петро I», «Церква Архангела Гавриїла», «Пам'ятник Петру I», «Полтавська битва», «Триумфальна арка», «Великий театр», «Реформа Олександра II», «Ісакіївський собор», «Л. Толстой», «Наполеон I – Олександр I».

У 1990 р. розпочалося карбування монет серії «250-річчя відкриття Російської Америки». Усього було випущено 8 найменувань: «Експедиція Д. Кука», «Флагман св. Петра», «Флагман св. Павла», «Флагман св. Гавриїла», «Форт Росс», «Новоархангельськ», «Гавань трьох святих» та «Іоан Веніамінов».

Досвід карбування олімпійських монет був використаний для випуску монетної серії, присвяченої іграм XXV Олімпіади в Барселоні (1992). У 1991 р. було відкарбовано 6 різновидів олімпійських мідно-нікелевих монет номіналом 1 рубль: «Стрибки в довжину», «Метання списа», «Боротьба», «Велоспорт», «Важка атлетика», «Біг (спринт)».

Тоді ж були випущені також монети, присвячені шедеврам зодчества, з нагоди міжнародної конференції в інтересах дітей (1990), 50-річчя перемоги під Москвою та 30-річчя польоту людини в космос.

Коммеморативні монети СРСР виготовлялися як звичайними, так і спеціальними штемпелями, всі вони відзначалися високою якістю. З 1988 р. на монетах вперше з'являються й додаткові позначення. У нижньому сегменті монет вересневої серії 1988 р.

проставлені позначення металу карбування за періодичною системою елементів Д.І. Менделєєва, маса дорогоцінного металу, проба сплаву і товарний знак монетного двору. Були оприлюднені й тиражі випущених у цій серії монет.

У 1988 р. було створено спільне радянсько-німецьке підприємство «Міжнародна нумізматика», покликане з дійснювати роздрібну торгівлю ювілейними й пам'ятними монетами в СРСР і за рубезжем за їхньою колекційною вартістю.

Потужний сплеск монетного виробництва в СРСР кінця 1980-х – поч. 1990-х рр. виявився й останнім. Країна стрімко котилася в прірву економічної кризи, а це викликало й розвал грошової системи. Спроба прем'єр-міністра В.С. Павлова реанімувати фінансову систему СРСР навесні 1991 р. не увінчалася успіхом. Було встановлено плаваючий курс радянського рубля, що посилювало інфляційні процеси. У грудні 1991 р. величезна багатонаціональна держава припинила своє існування, а відтак і закінчилась історія радянського грошового обігу.

У післявоєнний період було проведено дві радянські грошові реформи. При цьому, реформа 1947 р., покликана ліквідувати негативні наслідки війни у фінансовій сфері СРСР, по суті ніяких змін у монетну систему не внесла. Що стосується реформи 1961 р., яка забезпечила деномінацію попередніх грошових знаків і ревальвацію рубля, то передбачені нею заходи передбачали й певні трансформації в радянському монетарництві. Зокрема, зазнав змін тип більшості розмінних монет, відновився обіг деяких їхніх попередніх номіналів. Було започатковано практику карбування спеціальних монетних серій, присвячених знаменним подіям та ювілеям. Відтак з'явилися десятки радянських коммеморативних монет найрізноманітніших найменувань і видів. Із розвалом СРСР закінчився і 70-річний радянський період грошової історії України.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Обґрунтуйте необхідність нової реформи грошового обігу СРСР у другій пол. 1940-х р.
2. Що свідчило про конфіскаційний характер грошової реформи 1947 р.?
3. Які економічні чинники визначили проведення чергової грошової реформи на поч. 1960-х р.?
4. Охарактеризуйте зміни, які внесла у монетний обіг СРСР грошова реформа 1961 р.
5. Яким було співвідношення американського долара і радянського рубля у 1960-х р.?
6. Коли з'явилася перша радянська коммеморативна монета?
7. Дайте характеристику монетній серії з нагоди XXII літніх Олімпійських ігор.
8. Перелічіть радянські коммеморативні монети 1980-х р.
9. Проаналізуйте радянське коммеморативне карбування 1990 – 1991 рр.
10. Коли закінчилась історія радянського монетного обігу?

§ 11. МОНЕТНА СИСТЕМА НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Становлення грошової системи України після проголошення її незалежності

Доленосною подією історії українського народу стало проголошення **24 серпня 1991 р.** Верховною Радою Акту про державну незалежність України, який був підтверджений Всеукраїнським референдумом **1 грудня** того ж року. Вистражданий багатовіковою боротьбою, довгоочікуваний поворот історичної долі країни вимагав і корінної зміни грошової системи.

Майже відразу після проголошення Акту про державну незалежність Верховною Радою та урядом України неодноразово розглядалися питання, пов'язані з перспективами запровадження національної валюти. Першим кроком на цьому шляху стала постанова Президії Верховної Ради «Про введення в обіг купонів багаторазового використання», яка була прийнята **9 вересня 1991 р.** А вже **14 листопада** того ж року була прийнята постанова «Про національну валюту в Україні».

Швидкоплинна, але надзвичайно гаряча дискусія щодо того, якою бути національній валюті: українським долларом, карбованцем чи гривнею вже у **грудні 1991 р.** закінчилася на користь останньої і це було закріплено постановою Президії ВРУ «Про затвердження назви і характерних ознак грошової одиниці України». Цим враховувалися історичні традиції грошового обігу в Україні часів Київської Русі і УНР.

Гострі суперечки викликало й питання про розмінну монету національної валюти. З огляду на функціонування ще в добу Київській Русі кунної системи з'явилися пропозиції запровадити як розмінну монету куну (1 гривня мала дорівнювати 100 кунам). Пропонувалися й такі екзотичні назви української дрібної монети, як резана чи сотий (1/100 гривні). Але цей проект не знайшов підтримки.

Багато економістів і фінансистів запропонували як розмінну монету шаг, який як відомо, використовувався в роки Української національно-демократичної революції 1917 — 1921 рр. Була випущена й перша пробна партія шагів. Однак перемогла думка про те, що слід зупинитися на вже звичній для грошового обігу в Україні копійці.

Відтак, **2 березня 1992 р.** була прийнята постанова Президії Верховної Ради «Про розмінну монету в Україні», в якій, зокрема, говорилося: «Національному банку України випустити в обіг розмінну монету номіналами 1, 2, 3, 5, 10, 15, 20, 25, 50 копійок і 1 гривня».

Незважаючи на те, що в організаційному плані запровадження національної валюти було підготовлено вже на початковому етапі незалежного розвитку України, реалізувати тоді відповідні заходи не вдалося через тяжкі стартові умови й несприятливу фінансово-економічну ситуацію. Тому першими задекларували фінансову незалежність України *купони багаторазового використання*, які з'явилися в обігу **10 січня 1992 р.** Це була справді етапна подія економічної історії незалежної України.

Спочатку купони співіснували із радянськими рублями, останні обслуговували безготівкові розрахунки. **7 листопада 1992 р.** за підписом Л.М. Кравчука був виданий Указ Президента України «Про реформу грошової системи України», згідно з яким рубль з 12 листопада остаточно вилучався з грошового обігу, а *купоно-карбованці* впроваджувалися і в сферу безготівкових операцій. Відтоді український купоно-карбованець отримав статус тимчасової національної валюти і залишився єдиним засобом обігу і платежу. Тоді ж було створено державну комісію із проведення грошової реформи на чолі з тодішнім прем'єр-міністром Л.Д. Кучмою. На цьому початковому етапі розбудови української фінансової системи велику організаторську роботу з реалізації заходів реформи вели перший голова Національного банку України В.П. Матвієнко та його наступник В.П. Гетьман.

Купоно-карбованцям загалом планувалося коротке життя, оскільки їх розглядали як тимчасовий обіговий засіб до введення стійкої національної валюти. Однак історія відвела цим першим фінансо-

вим репрезентантам української незалежності доволі чималий відтинок часу.

Розвал єдиного господарського комплексу, труднощі початкового етапу становлення національної економіки, всілякі обставини соціально-політичного плану породили розбалансування фінансової системи і викликали гостру кризу неплатежів. Для покриття видатків при постійно зростаючому дефіциті держбюджету уряд змушений був піти на значне збільшення грошової емісії та вдаватися до великих зовнішніх запозичень. Вражаючим було падіння купівельної спроможності купоно-карбованців, їхні нові номінали в 100000, 500000 і навіть 1000000 крб. говорили самі за себе.

Молода держава опинилася в прірві гіперінфляції, рівень якої досяг справді астрономічних вимірів, перевищивши у 1993 р. 10000 %. Надзвичайна фінансова ситуація в Україні, яку можна було порівняти хіба що з грошовим хаосом періоду Української революції 1917 – 1921 рр., знаходилася уже у площині національної безпеки. Якнайшвидше введення твердої національної валюти було питанням життя і смерті незалежної держави.

У 1995 р. у фінансово-економічному житті незалежної України сталася справді знакова подія, що ознаменувала фактичний кінець безмонетного періоду. Першою ластівкою українського монетного карбування новітньої доби стала ювілейна мельхіорова монета номіналом у 200000 карбованців, випущена на честь 50-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Щоправда, децю раніше були відкарбовані дрібні розмінні монети, проте до певного часу вони знаходилися на складах НБУ.

*200 000 карбованців, 50 років Перемоги у
Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 рр.,
мельхіор, 1995 р.*

На 1996 р. макроекономічні показники значно поліпшилися, це створило необхідне підґрунтя для введення твердої національної валюти. Прийнята 28 червня 1996 р. Конституція України статтею 99 зафіксувала норму про те, що єдиною грошовою одиницею держави є гривня.

Довгоочікувана грошова реформа була проведена в Україні **2 – 16 вересня 1996 р.** Її основні положення було викладено в Указі Президента України від **25 серпня 1996 р.** «Про грошову реформу в Україні» та відповідній постанові Кабінету Міністрів. Концепцію й основні положення було конкретизовано в наказі правління Національного банку України «Про заходи по виконанню Указу Президента України від 25 серпня 1996 р. «Про грошову реформу в Україні».

Головними завданнями грошової реформи в Україні були: 1) заміна тимчасової грошової одиниці – купуно-карбованця на національну валюту – гривню; 2) зміна масштабу цін; 3) створення стабільної грошової системи і перетворення грошей у важливий стимулюючий чинник економічного й соціального розвитку.

Реформа була досить ретельно підготовлена, професійно проведена і носила відкритий, неконфіскаційний характер. Організаційні й практичні питання з реалізації передбачених реформою заходів вирішувало правління НБУ на чолі з тодішнім головою В.А. Ющенком.

2 вересня 1996 р. в обіг було введено національну валюту – гривню, купуно-карбованці за короткий час були вилучені. Відбулася деномінація грошової одиниці, при цьому 1 гривня відповідала 100000 старих купуно-карбованців і саме в такій пропорції відбувався обмін. Суми понад 100 млн. крб. обміну не підлягали, вони зараховувались на особисті вклади населення.

Реформа встановлювала децимальну систему: гривня ділилася на 100 копійок. Поряд з паперовими гривнями в обіг вводилися й роздрібні монети номіналами 1, 2, 5, 10, 25, 50 коп. Номінали 1 і 5 коп. виготовлялися з нержавіючої сталі, 2 копійки – з алюмінієвого сплаву, 10, 25, 50 коп. – із латуні. Тип українських монет практично однаковий: на їхніх аверсах зображений малий герб України – тризуб, у легенді – напис «Україна» і рік карбування – 1992, 1994; на реверсі подається номінал.

Грошова реформа 1996 р. у цілому виконала свої завдання і відтоді Україна отримала власну національну валюту, що мала надійний захист і відповідала міжнародним нормам грошового виробництва.

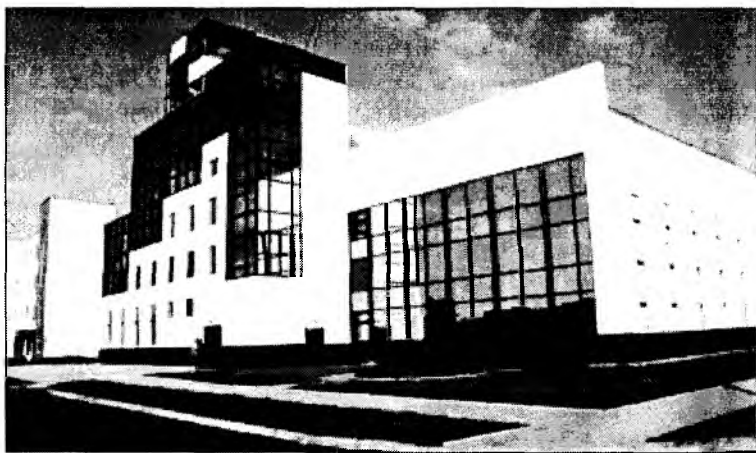
Поряд з цим варто зазначити, що згідно з реформою 1996 р. Україна загалом одержала в дечому симбіозну грошову систему, яка поєднала суто українську грошову одиницю – гривню і традиційно російську – копійку.

Уведення національної валюти вимагало створення в Україні повного циклу власного банкотно-монетного виробництва. Уже 18 вересня 1991 р. Кабінетом Міністрів була прийнята постанова «Про створення потужностей по виготовленню національної валюти та цінних паперів». Починати довелося практично з нуля: Україна не мала необхідної технологічної бази для виробництва банкнот і тим більше монет. Тому на початковому етапі гривня і купоно-карбованці друкувалися за кордоном. У жовтні 1991 р. було розміщено замовлення на виготовлення банкнот (1, 2, 5, 10, 20 гривень) фірмою Canadian Bank Note Company Limited (Канада), а номіналами 50, 100, і 200 гривень – фірмою Thomas De La Rue Company Limited (Велика Британія). Перші розмінні монети незалежної України карбувалися на італійському монетному дворі «Istituto Poligrafico E Zecca Dello Stato», а також – у спеціальному цеху Луганського верстатобудівного заводу (випуски 1992, 1994, 1995 і 1996 рр.).

Одночасно ішли роботи зі створення вітчизняної бази банкотно-монетного виробництва. У березні 1994 р. було відкрито вітчизняну банкнотну фабрику, оснащену 250-ма одиницями сучасної техніки, і Україна відтоді стала державою з власним паперово-грошовим виробництвом. Українська банкнотна фабрика є 68-м підприємством світу з виготовлення паперових грошей. З того часу друк українських грошей за кордоном був припинений. У квітні 1997 р. було налагоджено й вітчизняне виробництво банкнотного паперу, спеціальна фабрика розпочала свою роботу в м. Малин.

Набагато важчою була організація виробництва монет. Упродовж трьох років споруджувався *Київський монетний двір*. Генпі-

дрядником зведення цього провідного підприємства України став Австрійський монетний двір, котрий має більш як 300-річний досвід монетного виробництва. Загальна вартість проекту будови станова вила понад 500 млн. австрійських шилінгів. У листопаді 1997 р. було пущено першу чергу цього підприємства, а з **23 квітня 1998 р.** Національний монетний двір вийшов на повну потужність і тоді відбулося його офіційне відкриття.

Київський монетний двір.

Київський монетний двір оснащений найсучаснішим комп'ютерним обладнанням, лазерним сканером і високоякісними карбувальними автоматами. Відчизняна монетарня розрахована на щорічний випуск 1 млрд. штук звичайних, 400 тис. коммеморативних монет і 200 тис. орденів і медалей. Таким чином, в Україні впродовж нетривалого часу було налагоджено власне монетне виробництво.

Напередодні 12-ї річниці незалежної України (серпень 2003) сталася знаменна подія: на монетному дворі було відкарбовано мільярдну монету. Нею стала 5-копійкова монета, виготовлена зі сталевого сплаву.

Гене́за грошової системи незалежної України відзначається великим динамізмом. Розширюється набір суб'єктів грошового обміну, удосконалюється їхня якість, ступінь захисту тощо. Так, з 15 липня

2002 р. було уведено в обіг монету звичайної якості номіналом 1 гривня, виготовлену з алюмінієвої бронзи.

Для становлення грошової системи принципово важливим питанням є поповнення золотого запасу держави. Уже з 1999 р. в Україні розпочато впровадження проектів з активізації золотодобувної галузі, і тоді перше національне золото поступило в державні запаси дорогоцінних металів з Мужіївського родовища, що на Закарпатті. Згодом розпочався видобуток золота на не менш потужному Бобриківському родовищі (Луганщина). Окрім названих, що нині знаходяться в експлуатації, загалом на території України класифіковано 234 родовища золота, де орієнтовно залягає близько 3 тис. т. дорогоцінного металу.

Прийшовши на зміну знеціненим купуно-карбованцям, які ви-

У цехах Київського монетного двору

конали свою історичну місію на початковому етапі існування незалежної держави, українські гривні стали надійним фінансовим інструментом розбудови нашої національної економіки.

Українські ком- меморативні монети

Характерною прикметою українського сьогодення став інтенсивний випуск коммеморативних монет. Уже в квітні 1994 р. була видана спільна постанова Кабінету Міністрів

України і Національного банку щодо організації випуску пам'ятних і ювілейних монет. Як уже відзначалось вище, первістком коммеморативного карбування України стала монета з мельхіору номіналом 200000 крб., відкарбована в 1995 р. з нагоди 50-річчя Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Таким же номіналом була випущена серія монет, присвячених подвигу міст-героїв Києва, Одеси, Севастополя і Керчі, а також в пам'ять гетьмана Б. Хмельницького, на честь 50-річчя утворення ООН та з нагоди 10-річчя Чорнобильської катастрофи (в обігу дві останні монети з'явилися у 1996 р.). У тому ж 1995 р. були відкарбовані й перші срібні монети в 1 млн.крб. на честь гетьмана Б.Хмельницького і 50-річчя ООН (в обігу з 1996 р.).

Своїм потужним стартом карбування монет ви-

сокого колекційного гатунку (proof) Україна відразу привернула увагу нумізматичного загалу на міжнародній арені. Свідченням цього стало запрошення делегації Національного банку України на XXV європейську монетну конференцію, яка відбулася в Базелі (Швейцарія) в лютому 1996 р. Тут уперше на суд делегатів від всієї нумізматичної еліти Європи були представлені щойно випущені українські коммеморативні монети, і вони одержали доволі високу оцінку. Інформація про українські монети відразу знайшла своє місце в одному з найавторитетніших у світі нумізматичному довіднику – німецькому каталозі Г. Шьона. Маркетингові заходи Національного банку України породили значну

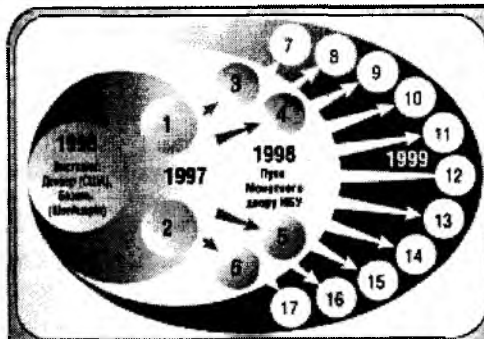
200 000 карбованців, Богдан
Хмельницький, мельхіор, 1995 р.

Біля експозиції українських монет на XXVIII Базельській монетній конференції

динаміку розширення інтересу до українських монет і забезпечили успішну інтеграцію нашої держави в європейській, а згодом – й у світовий нумізматичний простір.

Уже в 1995 – 1996 рр. були вироблені певні канони виробництва особливих монетних серій. Номінали в 100000 і 200000 карбованців (1 – 2 гривні, а також 5 гривень) карбувалися із мельхіору чи нейзильберу (мідно-нікелевий сплав), 1 і 2 млн.крб. (10 і 20 гривень) – зі срібла, а монети більших номі-

1. Участь у міжнародному нумізματοлогічному форумі (Базель, Швейцарія).
2. Участь у Міжнародній нумізματοлогічній виставці (Нью-Йорк, США).
3. Виставочна участь свого відділення МД у західних національній виставці України та зарубіжних країн.

4. Переїзд відділення МД НБУ на участь у виставці України, Польщі, Норвегії, Румунії, Франції, Австрії, Італії, Швеції, Словаччини, Чехії, Словенії, Естонії, Латвії, Литви, Іспанії, Португалії, Греції, Ізраїлю, Туреччині, Японії, Китаї, Індії, Південній Африці, Австралії, Нової Зеландії, Канаді, США, Мексиці, Бразилії, Аргентині, Чилі, Перу, Колумбії, Венесуелі, Кубі, Гаїті, Домініканській Республіці, Гондурасі, Коста-Риці, Еквадору, Болівії, Парагваї, Уругваї, Венесуелі, Кубі, Гаїті, Домініканській Республіці, Гондурасі, Коста-Риці, Еквадору, Болівії, Парагваї, Уругваї.
5. Виставочна участь свого відділення МД у західних національній виставці України та зарубіжних країн.
6. Початок виробництва монетних та медальонних серій на Монетному дворі НБУ.

7. Замовлення участю у міжнародному форумі "Монети року".
8. Участь у Міжнародній нумізματοлогічній виставці (Штутгарт, Німеччина).
9. Участь у Міжнародному нумізματοлогічному форумі (Базель, Швейцарія).
10. Участь у Міжнародній нумізματοлогічній виставці АНА (Чикаго, США).
11. Участь у міжнародній виставці (Прага, Чехія).
12. Започаткування випуску серії монет "Українська нумізматыка і банківництво".
13. Участь у національній виставці України.
14. Реінвестування електронного каталогу монет України в Європі та на Американському континенті.
15. Інвестування в серію НБУ в INTERNET.
16. Оптимізація знаменства на карбування монет всіх наших країн.
17. Реінвестування монет всесвітньо-відомими дистрибуторами.

Маркетингові заходи та динаміка розширення інтересу до монет України

налів – із золота. Перші українські коммеморативні монети у гривневому вираженні номіналу з'явилися **восени 1996 р.**, вони були присвячені «Уманському диву» – унікальному Софіївському дендрологічному парку та визначній пам'ятці архітектури часів Київської Русі – Десятинній церкві.

На цьому початковому етапі було вироблено й тип українських коммеморативних монет, який не зазнав принципових змін і досі. На аверсах монет уміщувалося зображення малого герба України – тризуба і легенди з подачею номіналу, року випуску й назви нашої держави. Реверси монет у знаково-символічному, змістовному, портретному плані чи іншим способом відображали об'єкти і події, яким дана монета присвячується.

На початку 1997 р. правлінням Національного банку України була затверджена довгострокова програма випуску коммеморативних монет, присвячених становленню та розвитку української державності.

Розпочався випуск цілих монетних серій, зокрема: «Відродження української державності», «Герої козацької доби», «Видатні діячі (постаті) України», «Флора і фауна України», «Спорт», «2000-ліття Різдва Христового», «Стародавні міста України», «Духовні скарби України», «Пам'ятки архітектури України», «Літаки України», «Герби областей України», «Княжа Україна», «Народні музичні інструменти», «Найменша золота монета», «Славетні роди України» та ін. Детальну інформацію про змістові та якісні характеристики, тиражність сучасних коммеморативних монет містить матеріал додатку № 8.

Тоді як у 1995 р. було випущено лише 8 назв ювілейних і пам'ятних монет, то в 2004 р. – вже 34 назви і 41 вид. Для порівняння: у США карбувалося не більше 5 – 6 нових монет щорічно, нині ж спеціальним законом їхній річний випуск тут обмежений 2 – 3 одиницями.

За десять з половиною років від часу початку українського монетного карбування новітньої доби в обіг було випущено 205 найменувань і 265 видів ювілейних і пам'ятних монет. Така інтенсивність коммеморативного монетокарбування є справді рекордною навіть у глобальному масштабі. 18 видів ювілейних і па-

Українські комеморативні монети

2 млн. карбованців, 50 років ООН, срібло, 1995 р.

1 млн. карбованців,
М.С. Грушевський, срібло,
1996 р.

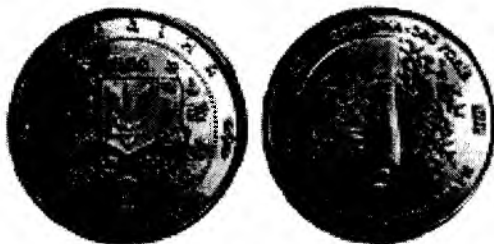
2 млн. карбованців, Незалежність
України, срібло, 1996 р.

2 млн. карбованців, 10 років Чорнобильської трагедії,
срібло, 1996 р.

*200 гривень, Т.Г. Шевченко, золото,
1996 р.*

*2 гривні, 200 років Софіївському парку (Умань),
нейзильбер, 1996 р.*

*20 гривень, Северин Наливайко, срібло,
1997 р.*

100 гривень, Київський псалтир,
золото,
1997 р.

10 гривень, Аскольд,
срібло, 1999 р.

5 гривень, 2000-ліття
Різдва Христового,
нейзильбер,
1999 р.

10 гривень,
500 років Магдебурзького
права Києва, срібло, 1999 р.

10 гривень, Соня садова, срібло, 1999 р.

2 гривні, XXVII Олімпіада в Сідней, нейзильбер, 2000 р.

2 гривні, 55 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні, нейзильбер, 2000 р.

20 гривень, Палеоліт, біметал (золото, срібло), 2000 р.

м'ятних монет відкарбовані із золота, 5 – з біметалічного сплаву (золото, срібло), 94 – срібла і 137 – міднонікелевого сплаву (мельхіор, нейзильбер), 3 – алюмінієвої бронзи, 8 – біметалічного сплаву на основі недорогих компонентів.

Спочатку коммеморативні монети України карбувалися за рубжем: у Москві, Варшаві, Відні, Бірмінгемі (Велика Британія), Кременіці (Словаччина). З 1998 р. усе монетне виробництво зосереджується в Києві.

Ювілейні й пам'ятні монети України виготовлені за найвищою якістю – proof, вони мають високу колекційну цінність і здатні задовольнити найвитонченіші забаганки нумізматичних гурманів. Про велику популярність українських монет серед нумізматів світу свідчить те, що на 2004 р. іноземними фірмами їх було реалізовано на суму 600 тис. доларів США. За результатами міжнародного конкурсу українську срібну монету «Різдво Христове» визнано монетою року в номінації «Найбільш надихаюча монета» (2000 р.).

Українські коммеморативні монети сучасності слугують увічненню найвагоміших подій вітчизняної історії і її визначних діячів, пропагують пам'ятки матеріальної й духовної культури, природи та сприяють утвердженню міжнародного авторитету нашої молодшої держави, її інтеграції в європейську та світову економічну спільноту.

Першими задекларували фінансову незалежність України купоно-карбованці, які виконували роль тимчасової вітчизняної валюти й успішно витримали тяжкі випробування в умовах становлення ринкової економіки. З поліпшенням макроекономічних показників уможливилось уведення твердої національної валюти – гривні. Це надзвичайної історичної ваги завдання було реалізовано в результаті проведення грошової реформи 1996 р., яка відзначалася ґрунтовністю підготовки, відкритим і неконфіскаційним характером та масштабністю фінансових трансформацій. Тоді ж було покладено край сучасному безмонетному періоду. В обіг поряд зі звичайними розмірними монетами з'явилися й коммеморативні. Українські ювілейні й пам'ятні монети мають вражаю-

чу тиражність та високу колекційну якість. Для карбування вітчизняних монет в Україні створено потужну технологічну базу, основою якої є банкотно-монетний двір НБУ.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Охарактеризуйте перший етап грошової реформи в незалежній Україні.
2. Яку роль у грошовому обігу відіграли українські купоно-карбованці ?
3. Які варіанти розмінної монети пропонувалися в ході підготовки другого етапу грошової реформи в Україні ?
4. Коли з'явилася в обігу перша монета незалежної України?
5. Проаналізуйте основні положення та перебіг грошової реформи 2 – 16 вересня 1996 р.
6. Дайте оцінку грошовій реформі 1996 р.
7. Коли було відкрито Київський монетний двір ?
8. Назвіть серії комеморативних монет, які випускаються в сучасній Україні.
9. Складіть хронологічну таблицю «Грошовий обіг незалежної України».
10. Які монети серії «Відродження української державності» з'явилися в обігу на сучасному етапі?

§ 12. ВИКОРИСТАННЯ НУМІЗМАТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ В НАВЧАЛЬНІЙ РОБОТІ. КОЛЕКЦІОНУВАННЯ МОНЕТ

Методика використан-
ня нумізматичного
матеріалу в навчальній
роботі

Нумізматичний матеріал можна широко й досить ефективно використовувати в навчальній роботі зі студентами та учнями.

Педагогічна практика вже нагромадила багато форм, методів і прийомів роботи з нумізматичним матеріалом на навчальних заняттях. Застосовуються такі перевірені часом методи роботи, як пояснювально-ілюстративні, репродуктивні, евристичні, дослідницькі; словесні або практичні, а за логічним принципом – індуктивні, дедуктивні чи традиційні. Різноманітними можуть бути і форми занять із залученням нумізматичного матеріалу: лекції, семінари, колоквіуми (у вищих навчальних закладах), уроки засвоєння нових знань, уроки-бесіди, повторювально-узагальнювальні та різного роду нестандартні уроки (у загальноосвітніх школах).

Зрозуміло, викладач, учитель повинен насамперед подбати про створення належної навчально-матеріальної бази. Для цього необхідно мати в навчальному закладі бодай невелику колекцію монет, а також відповідні друковані та саморобні наочні посібники. Бажано створити бібліотечку спеціальної літератури з нумізматики: наукових і науково-популярних видань, словників, довідників, каталогів.

Підготовка викладача, вчителя до навчального заняття з використанням нумізматичного матеріалу розподіляється на три частини:

1. Завчасне планування використання наявного нумізматичного матеріалу в навчальному процесі.
2. Вибір методів демонстрації і технічна підготовка до неї (підготовка ТЗН, візуальних засобів тощо).

3. Складання плану демонстрації.

Викладач, учитель заздалегідь визначає навчальні заняття, на яких буде продемонстрований нумізматичний матеріал і відображає це у своїх індивідуальних планах. Він має ретельно вивчити монети, їх фотографії, листівки, гіпсові муляжі, а також звернутися до відповідної літератури та джерел.

Монети можуть бути продемонстровані на заняттях за допомогою найрізноманітніших методичних прийомів. Найпростішим є показ нумізматичного матеріалу кожному студенту, учневі, проте застосування такого прийому можливе лише за умови роботи з чисельно невеликими групами. При цьому треба враховувати, що в даному випадку для демонстрації кожної монети витрачається щонайменше 2 – 3 хвилини. У ході такої демонстрації викладач, учитель або сам дає відповідні пояснення, або організовує бесіду.

Видача нумізматичного матеріалу на руки хоч і займає у 2 – 3 рази більше часу, зате дозволяє студентам чи учням більш глибоко й всебічно ознайомитися з монетою, зробити відповідні висновки. По закінченню огляду монет вони відповідають на заздалегідь сформульовані проблемні питання.

Дещо економить час заняття і при цьому дозволяє організувати групові та колективні форми роботи використання саморобних посібників зі збільшеними зображеннями монет. Особливо ефективним є залучення технічних засобів навчання. Скажімо, при демонстрації нумізматичного матеріалу за допомогою епідіаскопу на кожну одиницю витрачається не більше 1 хвилини, а зображення монети можна збільшити до одного метра в діаметрі. Слід ураховувати, що не всяка монета може бути показана за допомогою епідіаскопа: монети, потемнілі від часу та зі стертими, чи маловиразними зображеннями й легендами краще демонструвати іншими способами.

Великі можливості для використання нумізматичного матеріалу відкриває сучасна комп'ютерна техніка. Вона допоможе в скануванні зображень монет і тиражуванні такого роду наочних посібників. В умовах роботи в комп'ютерному класі через електронні носії можна подавати не лише зображення монет, але й необхідну нумізматичну інформацію.

Викладачу, вчителю доцільно заздалегідь передбачити, на які деталі слід звернути увагу своїх вихованців: продемонструвати аверс, зосередитися на легенді, гурті чи проаналізувати весь монетний комплекс. Важливо також спрогнозувати запитання, які можуть задати з приводу окремих монет студенти чи учні.

Можна організувати й самостійну роботу студентів, учнів з нумізматичним матеріалом, відвівши для цього певний час і попередньо поставивши завдання. По закінченню роботи слід провести аналітично-узагальнюючу бесіду.

Використання нумізматичного матеріалу на навчальних заняттях сприяє посиленню їхньої ефективності та підвищенню інтересу студентів та учнів до історичного пізнання.

Колекціонування монет. Залучення нумізматичного матеріалу для додаткової роботи зі студентами та учнями

Нумізматичний матеріал може бути широко використаний у різноманітних формах роботи, які виходять за межі аудиторних занять і уроків. Велику практичну й навчальну цінність має робота по створенню та поповненню нумізматичної колекції навчального закладу. Монети віднаходяться під час археологічної практики студентів, краєзнавчих пошуків учнів чи передаються в дарунок навчальному закладу із приватних колекцій, надходять шляхом обміну з іншими музеями тощо. Є різні напрямки й рівні колекціонування монет. На початковому етапі монети, як правило, збираються за їхніми основними типами в межах певної монетної системи. Наступний, більш високий етап колекціонування – збирання монет по роках і розташування матеріалу в хронологічній послідовності. І, нарешті, третій, найскладніший етап – збирання монет за їхніми різновидами (напр., монетні двори, особливості іконографії, легенд, гурту тощо).

Існують певні правила впорядкування нумізматичної колекції. Насамперед, кожну монету, яка потрапляє в колекцію, треба піддати атрибуції, забезпечивши її всебічну характеристику. Для цього рекомендується застосовувати такий алгоритм опису монет:

1. Назва монети.
2. Номінал, вартість, місце в системі грошової лічби.
3. Метал, з якого відкарбована монета, її вага і проба.
4. Якій країні дана монета належить.
5. Назва монетного двору.
6. Дата карбування.
7. Емітент.
8. Загальна характеристика аверсу, реверсу, гурту монети.
9. Монетні легенди, зображення.
10. Належність до грошової системи.
11. Особливість лічильної системи.
12. Техніка карбування.
13. З якими історичними подіями, фактами, явищами і персоналіями пов'язана.
14. Інші характерні особливості.

Після визначення монета її слід описати і занести характеристику в інвентарну книгу. Подаємо зразок запису:

№ п/п	Найменування	Рік, монетний двір	Легенда, зображення	Гурт	Вага	Діаметр	Збереженість	Примітка
112	Один полтинник СРСР	1924, Лондон	Аверс: герб СРСР, у легенді – лозунг «Пролетарии всех стран, соединяйтесь!» (колова подача) номінал «Один полтинник» і назва держави аббревіатурою – СССР. Реверс: робітник з молотом; дата карбування «1924»	Напис: «Чистого серебра 9 г (2 зол., 10,5 д.)» – Т.Р. (Томас Рос)	10 г	26,67	Хороша	Знайдено під час земляних робіт

У нумізматичній практиці існує декілька способів зберігання колекції монет.

Перший. Колекція розташовується на дерев'яних чи картонних планшетах, розділених на гнізда. Це дає можливість оглядати весь матеріал відразу і при необхідності брати в руки кожен із монет.

Другий. Колекційні монети зберігається в спеціальних альбомах (мюнцистахах, кляссерах) з кишеньками для кожної, які виготовлені з еластичних безколірних пластмас.

Третій. Монети вміщуються в планшетах із гуми з круглими наскрізними отворами, у які вони вставляються. З обох боків планшет закривається оргсклом, листи якого скріплені гвинтовим способом.

Четвертий. Для кожної монети виготовляється пакет з цупкого паперу, на якому подається її стисла характеристика (напр., 5 копійок, ЄМ, Катерина II, 1781). Такий спосіб доволі трудомісткий, але забезпечує належний рівень зберігання монет та хороші умови роботи з ними.

Зрештою, за наявності музейних приміщень, частину колекції можна розташувати в спеціальних вітринах експозиції музею навчального закладу. При цьому слід забезпечити належну охорону монет, які експонуються.

Нерідко монети, які потрапляють у колекцію, зазнали впливу часу й обігу: потемнів від окислення їхній метал, з'явилися плями корозії, бруд. На жаль, способів повного відновлення старих монет немає, але суттєве поліпшення їхнього зовнішнього вигляду цілком можливе. Та слід пам'ятати, що застосування будь-яких механічних методів очищення монет неприпустимі, оскільки вони можуть їх пошкодити.

Способи очищення монет залежать від металу чи сплаву, з якого вони виготовлені. Забруднені золоті монети треба вимити у теплій воді з милом чи невеликою кількістю заздалегідь розчиненого прального порошку, а потім сполоснути протічною водою й висушити, вмістивши між двома шматками м'якої тканини. При цьому з метою уникнення мікроподряпин не можна ні в якому разі вдаватися до тертя на будь-якому етапі очищення.

Срібні монети високої проби (полтинники, рублі), які довгий час перебували в землі чи мають велику ступінь окислення, слід помістити на одну години в розчин нашатирного спирту (склад – 90 % води і 10 % аміаку). Якщо немає нашатиру, можна виготовити содовий розчин: на 100 г води 30 г (2 чайні ложки) харчової соди; монети сюди опускаються на декілька годин до повного розчинення окислів.

Монети високої проби зі слабкими слідами окислення найкраще чистити кашкою з трьох компонентів – нашатиру, харчової соди й зубної пасти. На поверхні монети цей склад слід розтирати пальцями чи дуже м'якою щіткою, не докладаючи особливих зусиль.

Щодо монет із низькопробного срібла, для яких як лігатура застосована мідь, то вони за великого окислення зеленіють. Тому для їхнього очищення найбільше підходить розчин **трилону Б**. Завершується процес застосуванням очищувальної кашки, склад якої наведений вище.

Трилон Б застосовується також і при реставрації мідних монет. Час перебування монети у його розчині залежить від ступеня окислення. Дуже зіпсовані екземпляри можна тримати в розчині декілька діб. При цьому треба зрідка змивати з металу м'якою ганчіркою під струменем теплої води шари роз'їдених окислів.

Бронзові монети чистять за тими ж рецептами, що й мідні. Але розчини можуть впливати на колір бронзи, тому монету треба ретельно відмити у теплій воді, попередньо нанісши на неї невелику кількість зубної пасти. Якщо бронзові чи мідно-нікелеві монети дуже вражені корозією, її можна видалити за допомогою сильних реактивів. Хімічна реакція проходить досить бурхливо, окисли швидко руйнуються. Після очищення поля монети її треба швидко перенести пінцетом у содовий розчин, а потім добре вимити теплою водою й висушити.

Безпосередня участь студентів чи учнів у поповненні, впорядкуванні та зберіганні нумізматичної колекції навчального закладу формує в них необхідні теоретичні знання і практичні навички.

Нумізматичний матеріал може ефективно використовуватися для організації тематичних вечорів, вікторин, засідань клубу

знавців «Що, де, коли?», у діяльності історичних гуртків, краєзнавчих студій, студентських наукових товариств тощо. Учні 5 — 8 класів можуть готувати короткі повідомлення на 3 — 4 хвилини, описуючи одну — дві монети. Дев'ятикласники роблять більш тривалі повідомлення на 10 — 15 хвилин, розповідаючи про будь-яку грошову реформу чи монети даної епохи. Старшокласникам можна доручати підготовку доповідей з характеристиками окремих періодів монетного обігу.

Студенти вузів на основі використання кількох одиниць наукової літератури і джерел пишуть реферати та доповіді, де аналізують уже цілі монетні системи, подають нумізматичні явища в історичній динаміці, застосовуючи порівняння і висловлюючи свої власні оціночні судження. На основі залучення комплексу наукової літератури і нумізматичних джерел студенти готують курсові, кваліфікаційні, дипломні роботи, які мають містити компоненти пошукової науково-дослідницької діяльності і певні нестандартні підходи з аналізу монетних систем. Найбільш підготовленим студентам можна запропонувати написання наукової статті чи повідомлення. Проблематику дослідження і напрям наукового пошуку студент визначає за допомогою викладача.

Поза всякими сумнівами, нумізматичний матеріал відкриває справді унікальний і доволі широкий спектр форм і методів додаткової роботи з учнями та студентами, сприяє активізації їхньої пізнавальної активності.

Нумізматичний матеріал створює справді унікальне підґрунтя для організації навчальної роботи зі студентами та учнями, сприяє активізації їхньої пізнавальної активності у вивченні історичного минулого. Педагогічна наука і практика нагромадила вже чималий досвід використання надбань нумізматики для оптимізації навчально-виховного процесу. З кожним роком збагачується арсенал напрямків, форм, методів, прийомів цієї роботи. Широким полем для ефективного використання нумізматичних раритетів є також сфера позааудиторної та позакласної роботи зі студентами та учнями.

ЗАПИТАННЯ І ЗАВДАННЯ

1. Перелічіть форми і методи навчальних занять із залученням нумізматичного матеріалу.
2. Назвіть методичні прийоми використання нумізматичного матеріалу в навчальній роботі.
3. Складіть стислий план-конспект навчального заняття із використанням нумізматичного матеріалу.
4. Які правила характеристики колекційної монети?
5. Складіть алгоритм упорядкування нумізматичної колекції.
6. Назвіть способи зберігання колекційних монет.
7. Як слід доглядати за нумізматичною колекцією?
8. Охарактеризуйте методи використання нумізматичного матеріалу в самостійній творчій роботі студентів та учнів.

ПІСЛЯМОВА

Україну справедливо називають скарбницею монет різних народів. Перелік тільки тих різновидів монет, які в різні історичні епохи перебували у грошовому обігу на її теренах, справді вражає. Виявлені на території України численні монетні скарби містять у своєму складі репрезентантів монетних систем багатьох країн світу. Аналіз українських нумізматичних джерел дає змогу вивчати не лише історію вітчизняної монетної системи, але й грошовий обіг усєї Європи і багатьох позаєвропейських країн.

Античний світ своїми монетами проорав першу й доволі глибоку борозну в історії грошового обігу наших предків – східних слов'ян. Власне й відлік своєї нумізматичної історії східні слов'яни з повними на це підставами розпочинають зі свого знайомства із античними монетами, завдяки чому в них сформувалися найраніші грошово-лічильні поняття й уявлення.

Услід за античними прибульцями на східнослов'янський ринок масштабно вторгся арабський світ зі своїми дирхемами і саме в той історичний період можна було говорити про справжній монетний обіг на території Русі. Значною мірою на формування грошового господарства ранніх етапів історії України вплинули візантійські та західноєвропейські монети.

Високий міжнародний авторитет і зросту економічну могутність Київської Русі досить промовисто задекларували перші монети вітчизняного карбування – златники й срібляники. Створилася й багато в чому унікальна, специфічно руська гривнево-кунна грошово-лічильна система, яка не мала аналогів у світі.

Так уже склалася історична доля нашої багатостраждальної Батьківщини, що її території впродовж довгого відтинку історичного часу перебували у складі сусідніх держав. На декілька століть Україна втратила фінансову самостійність і була включена в орбіту чужоземного грошового обігу. Найсуттєвіше вплинули на грошовий обіг в Україні монетні системи Росії, Польщі та Австро-Угорщини. Тому з плином віків та драматичним перебігом

подій національної історії грошове господарство України увібрало в себе специфіку монетних систем сусідніх держав.

Спроба утвердити фінансову незалежність України припадає на 1917 — 1920 рр. Проте через поразку Української національно-демократичної революції і загибель УНР та ЗУНР Україна залишилася в орбіті грошового обігу СРСР, а також деяких інших держав.

І тільки після доленосного 1991 р., коли Україна змогла, нарешті, здобути свою вистраждану віками незалежність, з'явилися необхідні умови й нагальна потреба утвердження національної грошової системи. Від декларування фінансової самостійності через купоно-карбованці — до національної валюти, гривні — такий короткий у часі, але епохально значимий шлях пройдений молодю державою за лічені роки незалежності.

Процес розбудови нашої держави досить непростий, він пролягає крізь кризові явища й соціальні потрясіння. Проте, безсумнівно, Україна через терни випробувань дістанеться зіркових вершин цивілізації й міжнародного визнання. Вагомим підґрунтям цього поступу є ще молода, але міцніюча грошова система нашої незалежної держави.

ДОДАТКИ

№ 1. Римські монети IV ст. до н.е.
(відлиті з міді, бронзи)

Назва номіналу	Кількість унцій	Тип аверсу	Тип реверсу
Ас	12	Голова Януса	Ніс корабля
Семіс	6	Голова Юпітера	Ніс корабля
Трієс	4	Голова Міневри	Ніс корабля
Квадранс	3	Голова Геракла	Ніс корабля
Сектанс	2	Голова Гермеса	Ніс корабля
Унція	1	Голова Роми	Ніс корабля

№ 2. Римські монети III ст. до н.е.
(з 269 р. до н.е., карбовані зі срібла)

Назва монети	Вага в г	Кількість асів	Тип аверсу	Тип реверсу
Денарій	4,55	10	Голова Роми	Діоскури на конях
Вікторіат	3,41	7,5	Голова Юпітера	Вікторія з трофеями
Квінарій	2,275	5	Голова Роми	Діоскури на конях
Сестерцій	1,137	2,5	Голова Роми	Діоскури на конях

№ 3. Вагові характеристики монет та грошово-лічильних одиниць доби Київської Русі

Назва монети	Метал, місце карбування	Вага у грамах	Назва грошово-лічильної одиниці	Вага у грамах
солід	золото, Візантія	4,55	гривня кун	68,8
міларисій	срібло, Візантія	2,5 – 3	ногата	3,41
куфічний дирхем	срібло, Арабський халіфат	2,7 – 3,4	куна	2,73
денарій	срібло, Західна Європа	1,2 – 1,5	резана	1,36
срібляник	срібло, Київ	2,9 – 3,4	вевериця (векша)	0,33
златник	золото, Київ	4 – 4,4		

№ 4. Динаміка ваги російського рубля XVII – XIX ст.

Роки випуску	Метал	Вага у грамах
1654	срібло	28
з 1704	срібло	28
1725	мідь	1600
1740 – 1760-і	срібло	25,5
1770-і	мідь	понад 1000
1760 – 1790	срібло	23,5
з 1796	срібло	20
з 1810	срібло	18

**№ 5. Монетна стопа російської копійки
XVIII – XIX ст.**

Хронологічний період	Монетна стопа (у руб. з 1 пулу мід)
1704 – 1717	20
1718 – 1730	40
1730 – 1780-і	10
1780-і – 1810	16
1810 – 1830-і	24
1830-і	36
1840 – 1866	16
з 1867	50

**№ 6. Золотий вміст рубля Росії та СРСР
кінця XIX – XX ст.**

Рік	Золотий вміст (у грамах)
з 1897	0,774234
з 1924	0,774234
з серед. 1930-х	0,167674
з 1950	0,222168
з 1961	0,987412

**№ 7. Радянські пам'ятні та ювілейні монети
1981 – 1989 рр.**

Рік випуску	Номінал	Метал, проба і маса чистого благородного металу	Подія, об'єкт, на честь яких були випущена монета
1	2	3	4
1981	1 рубль	мідно- нікелевий сплав	20-річчя першого польоту людини в космос
1981	1 рубль	мідно- нікелевий сплав	На честь радянсько- болгарської дружби
1982	1 рубль	мідно- нікелевий сплав	60 років утворення СРСР
1983	1 рубль	мідно- нікелевий сплав	165-річчя від дня народження К. Маркса і 100 річчя його смерті
1983	1 рубль	мідно- нікелевий сплав	20 років першого польоту в космос жінки – В. Терешкової
1983	1 рубль	мідно- нікелевий сплав	400 років від дня смерті першодрукаря І. Федорова
1984	1 рубль	мідно- нікелевий сплав	125 років від дня народження винахідника радіо О.С. Попова

1	2	3	4
1984	1 рубль	мідно-нікелевий сплав	185 років від дня народження О.С. Пушкіна
1984	1 рубль	мідно-нікелевий сплав	150 років від дня народження Д.І. Менделєєва
1985	1 рубль	мідно-нікелевий сплав	40 років перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні
1985	1 рубль	мідно-нікелевий сплав	Проведення в Москві XII Всесвітнього фестивалю молоді і студентів
1985	1 рубль	мідно-нікелевий сплав	165 років від дня народження Ф. Енгельса
1985	1 рубль	мідно-нікелевий сплав	115 років від дня народження В.І. Леніна
1986	1 рубль	мідно-нікелевий сплав	275 років від дня народження М.В. Ломоносова
1986	1 рубль	мідно-нікелевий сплав	Проведення міжнародного року миру
1987	1 рубль	мідно-нікелевий сплав	130 років від дня народження К.Е. Ціолковського

1	2	3	4
1987	1 рубль	мідно-нікелевий сплав	175 років Бородинської битви
1987	3 рублі	мідно-нікелевий сплав	На честь 70-річчя Жовтневої революції
1987	5 рублів	мідно-нікелевий сплав	На честь 70-річчя Жовтневої революції
1988	1 рубль	мідно-нікелевий сплав	120 років від дня народження О.М. Горького
1988	1 рубль	мідно-нікелевий сплав	160 років від дня народження Л.М. Толстого
1988	3 рублі	срібло, 900, 31,1 г	1000-ліття давньоруського монетного карбування (срібляник Володимира)
1988	3 рублі	срібло, 900, 31,1 г	1000-ліття давньоруського зодчества (Софійський собор у Києві)
1988	5 рублів	мідно-нікелевий сплав	Пам'ятник Петру I (Ленінград)
1988	5 рублів	мідно-нікелевий сплав	Пам'ятник «Тисячоліття Росії» (Новгород)

1	2	3	4
1988	5 рублів	мідно-нікелевий сплав	Софійський собор (Київ)
1988	25 рублів	паладій, 999, 31,1г	1000-ліття хрещення Русі
1988	50	золото, 900, 7,78 г	1000-ліття давньоруського зодчества (Софійський собор, Новгород)
1988	100 рублів	золото, 900, 15,55 г	1000-ліття давньоруського монетного карбування (златник Володимира)
1988	150 рублів	платина, 999,3, 15,5 г	Тисячоліття давньоруської літератури
1989	1 рубль / 1 доллар	метал ракет середнього радіусу дії «Р-12»	На честь підписання радянсько-американського договору по ліквідації ракет середнього і меншого радіусу дії
1989	1 рубль	мідно-нікелевий сплав	175 років від дня народження Т.Г. Шевченка
1989	1 рубль	мідно-нікелевий сплав	150 років від дня народження М.П. Мусоргського

1	2	3	4
1989	5 рублів	мідно-нікелевий сплав	Собор Покрови на крові в Москві
1989	1 рубль	мідно-нікелевий сплав	175 років від дня народження М.Ю. Лермонтова
1989	1 рубль	мідно-нікелевий сплав	100 років від дня народження Х. Ніязі
1989	1 рубль	мідно-нікелевий сплав	100 років від дня смерті М. Емінеску
1989	5 рублів	мідно-нікелевий сплав	Регістан у Самарканді
1989	5 рублів	мідно-нікелевий сплав	Благовіщенський собор у Москві
1989	3 рублі	мідно-нікелевий сплав	Зона землетрусу. Вірменія (7.12.1988)
1989	3 рублі	срібло, 900, 31,1 г	Московський кремль XV ст.
1989	3 рублі	срібло, 900, 31,1 г	Перші загальноросійські монети XVI ст.
1989	25 рублів	паладій, 999, 31,1 г	Іван III – засновник єдиної Російської держави
1989	50 рублів	золото, 900, 7,78 г	Успенський собор у Москві
1989	100 рублів	золото, 900, 15,5 г	Печатка Івана III
1989	150 рублів	платина, 999, 15,55 г	Стояння на р. Угрі. 1480

1	2	3	4
1989	25 рублів	паладій, 999, 31,1 г	Російський балет

№ 8. Пам'ятні та ювілейні монети України 1995 – 2005 рр.

Рік випуску	Номинал	Метал, проба дорогоцін- металу	Вага дорогоцінного металу (г)	Серія	Назва монети	Тираж
1	2	3	4	5	6	7
1995	200000 крб.	мідно- нікелевий сплав			Перемога у Великій Вітчизня- ній війні (50-річчя Перемоги)	250000
1995	200000 крб.	мідно- нікелевий сплав		Видатні діячі України	Богдан Хмельни- цький (400-річчя від дня наро- дження)	250000
1995	1 млн. крб.	срібло, 925	15,55	Видатні діячі України	Богдан Хмельни- цький (400-річчя від дня наро- дження)	10000

1	2	3	4	5	6	7
1995	200000 крб.	мідно- нікелевий сплав			Місто- герой Київ	100000
1995	200000 крб.	мідно- нікелевий сплав			Місто- герой Одеса	75000
1995	200000 крб.	мідно- нікелевий сплав			Місто- герой Севасто- поль	75000
1995	200000 крб.	мідно- нікелевий сплав			Місто- герой Керч	50000
1995	200000 крб.	мідно- нікелевий сплав			50-річчя Організації Об'єдна- них Націй	100000
1995	2 млн. крб.	срібло, 925	31,1		50-річчя Організації Об'єдна- них Націй	10000
1995	200000 крб.	мідно- нікелевий сплав			10-річчя Чорно- бильської катаст- рофи	250000
1996	2 млн. крб.	срібло, 925	31,1		10-річчя Чорно- бильської катаст- рофи	10000

1	2	3	4	5	6	7
1996	200000 крб.	мідно- нікелевий сплав		Видатні діячі України	Леся Українка (125-річчя від дня народ- дження)	100000
1996	1 млн. крб.	срібло, 925	15,55	Видатні діячі України	Леся Українка (125-річчя від дня народ- дження)	10000
1996	1 млн. крб.	срібло, 925	15,55	Видатні діячі України	Григорій Сковорода	10000
1996	200000 крб.	мідно- нікелевий сплав			100 років Олімпій- ських ігор сучасності. Перша участь у літніх Олімпій- ських іграх	100000
1996	2 млн. крб.	срібло, 925	31,1		100 років Олімпійсь- ких ігор сучасності. Перша участь у літніх Олімпій- ських іграх	10000

1	2	3	4	5	6	7
1996	2 млн. крб.	срібло, 925	31,1		Незалежність (5-річчя проголошення незалежності України)	10000
1996	1 млн. крб.	срібло, 925	15,55	Видатні діячі України	Михайло Грушевський (130-річчя від дня народження)	10000
1996	200000 крб.	мідно- нікелевий сплав		Видатні діячі України	Михайло Грушевський (130-річчя від дня народження)	75000
1996	2 гривні	мідно- нікелевий сплав			Софіївка (200-річчя Уманського дендрологічного парку)	30000
1996	2 гривні	мідно- нікелевий сплав		Пам'ятники архітектури України	Десятинна церква	30000

1	2	3	4	5	6	7
1996	20 гривень	срібло, 925	31,1	Пам'ятники архітектури України	Десятинна церква	5000
1996	10 гривень	срібло, 925	15,55	Видатні діячі України	Петро Могила (400-річчя від дня народження)	5000
1997	200 гривень	золото, 900	15,55	Видатні діячі України	Т.Г. Шевченко	10000
1997	2 гривні	мідно- нікелевий сплав			Монети України	200000
1997	200 гривень	золото, 900	15,55	Пам'ятники архітектури України	Києво- Печерська лавра	20000
1997	2 гривні	мідно- нікелевий сплав		Видатні діячі України	Юрій Кондратюк (100-річчя від дня народження)	20000
1997	20 гривень	срібло, 925	31,1	Пам'ятники архітектури України	Спаський собор у Чернігові	5000
1997	20 гривень	срібло, 925	31,1		Козак Мамай	5000

1	2	3	4	5	6	7
1997	20 гривень	срібло, 925	31,1		Київський контрак- товий ярмарок	5000
1997	500 гривень	золото, 999,9	31,1	Духовні скарби України	Оранта	1000
1997	250 гривень	золото, 999,9	15,55	Духовні скарби України	Оранта	3000
1997	125 гривень	золото, 999,9	7,78	Духовні скарби України	Оранта	4000
1997	50 гривень	золото, 999,9	3,11		Оранта	2000
1997	2 гривні	мідно- нікелевий сплав		Видатні діячі України	Соломія Крушель- ницька (125-річчя від дня наро- дження)	20000
1997	2 гривні	мідно- нікелевий сплав		Відрод- ження української держав- ності	Перша річниця Консти- туції України	20000
1998	100 гривень	золото, 900	15,55	Духовні скарби України	Київський псалтир (600-річчя випуску)	2000
1998	2 гривні	мідно- нікелевий сплав			80-річчя бою під Крутами	200000

1	2	3	4	5	6	7
1998	10 гривень	срібло, 925	31,1	Спорт	Лижі (XVIII зимові Олімпійські ігри в Нагано)	7500
1998	10 гривень	срібло, 925	31,1	Спорт	Біатлон (XVIII зимові Олімпійські ігри в Нагано)	7500
1998	10 гривень	срібло, 925	31,1	Спорт	Фігурне катання (XVIII зимові Олімпійські ігри в Нагано)	7500
1998	2 гривні	мідно-нікелевий сплав		Видатні діячі України	Володимир Сосюра (100-річчя від дня народження)	20000
1998	2 гривні	мідно-нікелевий сплав		Відродження української державності	80 років проголошення незалежності УНР	200000
1998	2 гривні	мідно-нікелевий сплав			Щорічні збори Ради керуючих ЄББР у Києві	10000

1	2	3	4	5	6	7
1998	10 гривень	срібло, 925	31,1		100 років Асканії- Новій	10000
1998	2 гривні	мідно- нікелевий сплав			100 років Асканії- Новій	100000
1998	20 гривень	срібло, 925	31,1	Герої козацької доби	Визвольна війна середини XVII ст. (350-річчя початку)	10000
1998	20 гривень	срібло, 925	31,1	Герої козацької доби	Северин Наливайко	10000
1998	2 гривні	мідно- нікелевий сплав			100 років Київсь- кому політехніч- ному інституту	50000
1998	100 гривень	золото, 900	15,55		Енеїда (200-річчя виходу)	2000
1998	10 гривень	срібло, 925	31,1	Княжа Україна	Київ	10000
1998	10 гривень	срібло, 925	31,1	Княжа Україна	Данило Галицький	10000
1998	100 гривень	золото, 900	15,55	Пам'ят- ники архітек- тури України	Михай- лівський Золото- верхий монастир	3000
1998	10 гривень	срібло, 925	31,1	Пам'ят- ники архітек- тури України	Михай- лівський Золото- верхий монастир	10000

1	2	3	4	5	6	7
1998	5 гривень	мідно- нікелевий сплав		Пам'ят- ники архітек- тури України	Михай- лівський Золото- верхий монастир	200000
1998	100 гривень	золото, 900	15,55	Пам'ят- ники архітек- тури України	Успен- ський собор Кієво- Печерської лаври	3000
1998	10 гривень	срібло, 925	31,1	Пам'ят- ники архітек- тури України	Успен- ський собор Кієво- Печерської лаври	10000
1998	5 гривень	мідно- нікелевий сплав		Пам'ят- ники архітек- тури України	Успен- ський собор Кієво- Печерської лаври	200000
1998	2 гривні	мідно- нікелевий сплав			Загальна декларація прав людини (50-річчя прийняття)	100000
1999	10 гривень	срібло, 925	31,1	Флора і фауна України	Орел степовий	5000
1999	2 гривні	мідно- нікелевий сплав		Флора і фауна України	Орел степовий	50000
1999	2 гривні	мідно- нікелевий сплав		Відрод- ження української держав- ності	80 років проголо- шення соборності України	50000

1	2	3	4	5	6	7
1999	10 гривень	срібло, 925	31,1	Герої козацької добы	Дмитро Вишневець- кий (Байда)	10000
1999	10 гривень	срібло, 925	31,1	Спорт	Потрійний стрибок (XVII літні Олім- пійські ігри 2000 р. у Сіднеї)	15000
1999	10 гривень	срібло, 925	31,1	Спорт	Паралельні бруси (XVII літні Олім- пійські ігри 2000 р. у Сіднеї)	15000
1999	2 гривні	мідно- нікелевий сплав		Видатні діячі України	Панас Мирний (150-річчя від дня наро- дження)	50000
1999	2 гривні	мідно- нікелевий сплав			100-річчя Націона- льної гірничої академії України	20000
1999	5 гривень	мідно- нікелевий сплав		Княжа Україна	900 років Новгород- Сіверсь- кому князівству	50000
1999	10 гривень	срібло, 925	31,1	Княжа Україна	Аскольд	10000

1	2	3	4	5	6	7
1999	10 гривень	срібло, 925	31,1	Флора і фауна України	Любка дволиста	5000
1999	2 гривні	мідно- нікелевий сплав		Флора і фауна України	Любка дволиста	50000
1999	10 гривень	срібло, 925	31,1	Герої козацької доби	Петро Доро- шенко	10000
1999	2 гривні	мідно- нікелевий сплав		Видатні діячі України	Анатолій Солов'я- ненко	25000
1999	2 гривні	мідно- нікелевий сплав			55 років визволення України від фашистсь- ких загарб- ників	50000
1999	10 гривень	срібло, 925	31,1		500-річчя Магде- бургського права Києва	5000
1999	5 гривень	мідно- нікелевий сплав			500-річчя Магде- бургського права Києва	50000
1999	50 гривень	золото, 900	15,55	2000-ліття Різдва Христо- вого	Різдво Христове	3000
1999	10 гривень	срібло, 925	31,1	2000-ліття Різдва Христо- вого	Різдво Христове	100000

1	2	3	4	5	6	7
1999	5 гривень	мідно- нікелевий сплав		2000-ліття Різдва Христово- вого	Різдво Христове	100000
1999	10 гривень	срібло, 925	31,1	Флора і фауна України	Соня Садова	5000
1999	2 гривні	мідно- нікелевий сплав		Флора і фауна України	Соня Садова	50000
2000	10 гривень	срібло, 925	31,1	Княжа Україна	Ольга	10000
2000	2 гривні	мідно- нікелевий сплав		Видатні діячі України	Іван Козловсь- кий (100-річчя від дня народ- ження)	20000
2000	2 гривні	мідно- нікелевий сплав			Вікентій Хвойка (150-річчя від дня наро- дження)	20000
2000	2 гривні	мідно- нікелевий сплав			55 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні 1941 – 1945 років	50000

1	2	3	4	5	6	7
2000	2 гривні	мідно-нікелевий сплав		Спорт	Паралельні бруси (XVII літні Олімпійські ігри 2000 р. у Сіднеї)	50000
2000	2 гривні	мідно-нікелевий сплав		Спорт	Потрійний стрибок (XVII літні Олімпійські ігри 2000 р. у Сіднеї)	50000
2000	2 гривні	мідно-нікелевий сплав		Стародавні міста України	Білгород-Дністровський	50000
2000	2 гривні	мідно-нікелевий сплав		Спорт	Вітрильний спорт (XXVII літні Олімпійські ігри 2000 р. у Сіднеї)	50000
2000	2 гривні	мідно-нікелевий сплав		Спорт	Художня гімнастика (XXVII літні Олімпійські ігри 2000 р. у Сіднеї)	50000

1	2	3	4	5	6	7
2000	10 гривень	срібло, 925	31,1	Флора і фауна України	Прісноводний краб	5000
2000	2 гривні	мідно-нікелевий сплав		Флора і фауна України	Прісноводний краб	50000
2000	2 гривні	мідно-нікелевий сплав		Видатні діячі України	Олесь Гончар	20000
2000	2 гривні	мідно-нікелевий сплав			125 років Чернівецькому державному університету	50000
2000	10 гривень	срібло, 925	31,1	Княжа Україна	Володимир Великий	5000
2000	10 гривень	срібло, 925	31,1	Духовні скарби України	100 років Львівському театру опери та балету	3000
2000	50 гривень	золото, 900	15,5	2000-ліття Різдва Христового	Хрещення Русі	3000
2000	10 гривень	срібло, 925	31,1	2000-ліття Різдва Христового	Хрещення Русі	10000

1	2	3	4	5	6	7
2000	5 гривень	мідно-нікелевий сплав		2000-ліття Різдва Христового	Хрещення Русі	100000
2000	5 гривень	мідно-нікелевий сплав		Стародавні міста України	2600 років Керчі	50000
2000	2 гривні	мідно-нікелевий сплав		Видатні діячі України	Катерина Білокур	30000
2000	10 гривень	срібло, 925	15,5		55 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні	3000
2000	20 гривень	біметал: золото, 916; срібло, 925	золото, 5,74; срібло, 7,8	Пам'ятки давніх культур	Трипілля	3000
2000	20 гривень	біметал: золото, 916; срібло, 925	золото, 5,74; срібло, 7,8	Пам'ятки давніх культур	Палеоліт	3000
2000	20 гривень	біметал: золото, 916; срібло, 925	золото, 5,74; срібло, 7,8	Пам'ятки давніх культур	Ольвія	3000
2000	5 гривень	мідно-нікелевий сплав			На межі тисячоліть	50000

1	2	3	4	5	6	7
2001	10 гривень	срібло, 925	31,1	Спорт	Танці на льоду	3000
2001	2 гривні	мідно- нікелевий сплав		Спорт	Танці на льоду	30000
2001	10 гривень	срібло, 925	31,1	Княжа Україна	Ярослав Мудрий	3000
2001	10 гривень	срібло, 925	31,1	Герої козацької доби	Іван Мазепа	5000
2001	5 гривень	біметал: мельхіор, нордик			На межі тисячоліть	50000
2001	10 гривень	срібло, 925	15,5	Відрод- ження української держав- ності	10-річчя Національ- ного банку України	3000
2001	5 гривень	мідно- нікелевий сплав		Відрод- ження української держав- ності	10-річчя Національ- ного банку України	20000
2001	10 гривень	срібло, 925	15,5	Флора і фауна України	Рись звичайна	6000
2001	2 гривні	мідно- нікелевий сплав		Флора і фауна України	Рись звичайна	5000
2001	5 гривень	мідно- нікелевий сплав		Духовні скарби України	Острозька академія	30000
2001	2 гривні	мідно- нікелевий сплав			Добро – дітям	100000

1	2	3	4	5	6	7
2001	2 гривні	мідно-нікелевий сплав		Відродження української державності	5-річчя Конституції України	30000
2001	10 гривень	срібло, 925	31,1	Спорт	Хокей (XIX зимові олімпійські ігри в Солт-Лейк-Сіті 2002 р.)	15000
2001	2 гривні	мідно-нікелевий сплав		Спорт	Хокей (XIX зимові олімпійські ігри в Солт-Лейк-Сіті 2002 р.)	30000
2001	10 гривень	золото, 900	31,1	Відродження української державності	10 років незалежності України	3000
2001	20 гривень	срібло, 925	62,2	Відродження української державності	10 років незалежності України	1000
2001	5 гривень	мідно-нікелевий сплав		Відродження української державності	10 років незалежності України	100000

1	2	3	4	5	6	7
2001	2 гривні	мідно-нікелевий сплав		Видатні діячі України	Михайло Остроградський (200-річчя від дня народження)	30000
2001	5 гривень	мідно-нікелевий сплав		Стародавні міста України	1100 років Полтаві	50000
2001	2 гривні	мідно-нікелевий сплав			100 років Миколаївському зоопарку	30000
2001	5 гривень	мідно-нікелевий сплав		Стародавні міста України	400 років Кролевцю	30000
2001	2 гривні	мідно-нікелевий сплав		Видатні діячі України	Михайло Драгоманов (160-річчя від дня народження)	30000
2001	2 гривні	мідно-нікелевий сплав			200 років Володимирі Далю	30000
2001	10 гривень	срібло, 925	31,1	Флора і фауна України	Модрина польська	3000
2001	2 гривні	мідно-нікелевий сплав		Флора і фауна України	Модрина польська	30000
2001	5 гривень	біметал: мельхіор, нордік			10 річчя Збройних Сил України	30000

1	2	3	4	5	6	7
2001	20 гривень	біметал: золото, 916; срібло, 925	золото, 5,74; срібло, 7,8	Пам'ятки давніх культур	Київська Русь	2000
2001	20 гривень	біметал: золото, 916; срібло, 925	золото, 5,74; срібло, 7,8	Пам'ятки давніх культур	Скіфія	2000
2001	10 гривень	срібло, 925	31,1		Ханський палац у Бахчисараї	3000
2002	20 гривень	срібло, 925	62,2	Літаки України	Літак АН- 225 «Мрія»	2000
2002	5 гривень	мідно- нікелевий сплав		Літаки України	Літак АН- 225 «Мрія»	30000
2002	10 гривень	срібло, 925	31,1	Спорт	Ковзаняр- ський спорт (XIX зимові Олім- пійські ігри в Солт- Лейк-Сіті 2002 р.)	30000
2002	2 гривні	мідно- нікелевий сплав		Спорт	Ковзаняр- ський спорт (XIX зимові Олім- пійські ігри в Солт- Лейк-Сіті 2002 р.)	30000

1	2	3	4	5	6	7
2002	2 гривні	мідно-нікелевий сплав		Спорт	Плавання (XXVIII літні Олімпійські ігри в Афінах)	30000
2002	2 гривні	мідно-нікелевий сплав		Видатні діячі України	Микола Лисенко (160-річчя від дня народження)	30000
2002	10 гривень	срібло, 925	31,1	Герої козацької доби	Іван Сірко	3000
2002	5 гривень	мідно-нікелевий сплав		Стародавні міста України	1000 років м. Хотину	30000
2002	10 гривень	срібло, 925	31,1	Герої козацької доби	Пилип Орлик	3000
2002	5 гривень	мідно-нікелевий сплав		Стародавні міста України	Місто Ромни (Ромен) – 1100 років	30000
2002	10 гривень	срібло, 925	31,1	Спорт	Плавання (XXVIII літні Олімпійські ігри у Афінах у 2004 р.)	15000
2002	10 гривень	срібло, 925	31,1	Флора і фауна України	Пугач	3000
2002	2 гривні	мідно-нікелевий сплав		Флора і фауна України	Пугач	30000

1	2	3	4	5	6	7
2002	5 гривень	мідно- нікелевий сплав		Герої козацької добы	350-річчя битви під Батогом	30000
2002	2 гривні	мідно- нікелевий сплав		Видатні діячі України	Леонід Глібов (175-річчя від дня наро- дження)	30000
2002	5 гривень	біметал: мельхіор, нордик			70-річчя Дніпровсь- кої ГЕС	30000
2002	10 гривень	срібло, 925	31,1	Княжа Україна	Святослав	3000
2002	10 гривень	срібло, 925	31,1	Княжа Україна	Володи- мир Мономах	3000
2002	10 гривень	срібло, 925	31,1	Обрядові свята України	Свято Різдва Христо- вого в Україні	3000
2002	5 гривень	мідно- нікелевий сплав		Обрядові свята України	Свято Різдва Христо- вого в Україні	30000
2002	10 гривень	срібло, 925	31,1	Пам'ят- ники архітек- тури України	Собор Різдва Богородиці в Козельці	3000

1	2	3	4	5	6	7
2003	10 гривень	срібло, 925	31,1	Герої козацької доби	Павло Полуботок	3000
2003	10 гривень	срібло, 925	31,1	Спорт	Бокс (XXVIII літні Олімпійські ігри в Афінах, 2004 р.)	15000
2003	2 гривні	мідно-нікелевий сплав		Спорт	Бокс (XXVIII літні Олімпійські ігри в Афінах, 2004 р.)	30000
2003	2 гривні	мідно-нікелевий сплав		Видатні діячі України	В'ячеслав Чорновіл	30000
2003	2 гривні	мідно-нікелевий сплав		Видатні діячі України	Володимир Вернадський (140-річчя від дня народження)	30000
2003	10 гривень	срібло, 925	31,1	Флора і фауна України	Зубр	2000
2003	2 гривні	мідно-нікелевий сплав		Флора і фауна України	Зубр	50000
2003	10 гривень	срібло, 925	31,1	Обрядові свята України	Свято Великодня	3000

1	2	3	4	5	6	7
2003	5 гривень	мідно- нікелевий сплав		Обрядові свята України	Свято Великодня	50000
2003	10 гривень	срібло, 925	31,1	Літаки України	Літак АН-2	3000
2003	5 гривень	мідно- нікелевий сплав		Літаки України	Літак АН-2	50000
2003	10 гривень	срібло, 925	31,1	Пам'ят- ники архітек- тури України	Генуезька фортеця у м. Судак	3000
2003	2 гривні	мідно- нікелевий сплав		Видатні діячі України	Володи- мир Короленко (150-річчя від дня наро- дження)	30000
2003	2 гривні	мідно- нікелевий сплав		Видатні діячі України	Борис Гмиря (100-річчя від дня наро- дження)	30000
2003	5 гривень	мідно- нікелевий сплав		Стародавні міста України	2500 років Євпаторії	30000
2003	10 гривень	срібло, 925	31,1	Флора і фауна України	Морський коник	2000
2003	2 гривні	мідно- нікелевий сплав		Флора і фауна України	Морський коник	50000

1	2	3	4	5	6	7
2003	100 гривень	золото, 900	31,1	Духовні скарби України	Пектораль	1500
2003	2 гривні	мідно- нікелевий сплав			100 років світовій авіації. 70-річчя Національ- ного авіацій- ного універси- тету	30000
2003	10 гривень	срібло, 925	31,1	Пам'ят- ники архітек- тури України	Лівадійсь- кий палац	3000
2003	5 гривень	біметал: мельхіор, нордик			150 років Централь- ному держав- ному історич- ному архіву України	30000
2003	2 гривні	мідно- нікелевий сплав		Видатні діячі України	Остап Вересай (200-річчя від дня наро- дження)	

1	2	3	4	5	6	7
2003	2 гривні	мідно-нікелевий сплав		Видатні діячі України	Василь Сухомлинський (85-річчя від дня народження)	30000
2003	20 гривень	срібло, 925	62,2		60 років визволення Києва від фашистських загарбників	2000
2003	5 гривень	мідно-нікелевий сплав			60 років визволення Києва від фашистських загарбників	30000
2003	2 гривні	мідно-нікелевий сплав		Видатні діячі України	Андрій Малишко	30000
2003	1 гривня	срібло, 925	31,1		Одна гривня	3000
2003	10 гривень	срібло, 925	31,1	Герої козацької доби	Почаївська лавра	3000
2003	10 гривень	срібло, 925	31,1	Герої козацької доби	Кирило Розумовський	3000
2003	2 гривні	золото, 999,9	1,24	Найменша золота монета	Саламандра	10000

1	2	3	4	5	6	7
2003	5 гривень	біметал: мельхіор, нордик		Народні музичні інстру- менти України	Бандура	30000
2004	10 гривень	срібло, 925	31,1	Герої козацької добы	350-річчя Переяслав- ської козацької ради	8000
2004	20 гривень	срібло, 925	62,2		«Не вмирає душа наша, не вмирає воля» (190-річчя від дня наро- дження Т.Г. Шевченка)	4000
2004	2 гривні	мідно- нікелевий сплав		Видатні діячі України	Серж Лифар (100-річчя від дня наро- дження)	30000
2004	10 гривень	срібло, 925	31,1	Флора і фауна України	Азовка	8000
2004	2 гривні	мідно- нікелевий сплав		Флора і фауна України	Азовка	30000
2004	2 гривні	мідно- нікелевий сплав		Стародавні міста України	2500 років Балаклаві	30000

1	2	3	4	5	6	7
2004	2 гривні	мідно-нікелевий сплав		Спорт	Чемпіонат світу з футболу. 2006.	50000
2004	10 гривень	срібло, 925	31,1	Спорт	Чемпіонат світу з футболу. 2006.	50000
2004	2 гривні	мідно-нікелевий сплав			50 років КБ «Південне»	30000
2004	2 гривні	золото, 999,9	1,24	Найменша золота монета	Лелека	10000
2004	10 гривень	срібло, 925	31,1	Літаки України	Літак АН-140	10000
2004	2 гривні	мідно-нікелевий сплав		Літаки України	Літак АН-140	50000
2004	10 гривень	срібло, 925	31,1		Героїчна оборона Севастополя 1854 – 1856 рр.	3000
2004	2 гривні	біметал: мельхіор, нордик			50 років входження Криму до складу України	30000
2004	2 гривні	біметал: мельхіор, нордик			50 років членства України в ЮНЕСКО	50000
2004	10 гривень	срібло, 925	31,1	Обрядові свята України	Свято Трійці	10000

1	2	3	4	5	6	7
2004	5 гривень	мідно- нікелевий сплав		Обрядові свята України	Свято Трійці	30000
2004	2 гривні	мідно- нікелевий сплав		Видатні діячі України	Марія Занько- вещька (150-річчя від дня наро- дження)	30000
2004	100 гривень	золото, 900	31,1	Пам'ят- ники архітек- тури України	Золоті ворота	2000
2004	5 гривень	мідно- нікелевий сплав		Стародавні міста України	350 років Харкову	30000
2004	2 гривні	мідно- нікелевий сплав		Видатні діячі України	Олександр Довженко (110-річчя від дня наро- дження)	30000
2004	2 гривні	мідно- нікелевий сплав		Видатні діячі України	Михайло Макси- мович (200-річчя від дня наро- дження)	30000
2004	5 гривень	мідно- нікелевий сплав		Стародавні міста України	250 років Кірово- граду	30000

1	2	3	4	5	6	7
2004	2 гривні	мідно-нікелевий сплав		Видатні діячі України	Михайло Коцюбинський (140-річчя від дня народження)	30000
2004	5 гривень	срібло, 925	15,55		170 років Київському національному університету	7000
2004	2 гривні	мідно-нікелевий сплав			170 років Київському національному університету	50000
2004	10 гривень	срібло, 925	31,1	Пам'ятники архітектури України	Собор святого Юра	8000
2004	2 гривні	мідно-нікелевий сплав			Національна юридична академія ім. Ярослава Мудрого (200-річчя відкриття)	30000

1	2	3	4	5	6	7
2004	5 гривень	срібло, 925	15,55		200 років Харківсь- кому національ- ному універси- тету	7000
2004	2 гривні	мідно- нікелевий сплав			200 років Харківсь- кому національ- ному універси- тету	50000
2004	20 гривень	срібло, 925	62,2	Спорт	Ігри XXVIII Олімпіади (Афіни, 2004 р.)	3000
2004	2 гривні	мідно- нікелевий сплав		Видатні діячі України	Микола Бажан (100-річчя від дня наро- дження)	30000
2004	2 гривні	мідно- нікелевий сплав		Видатні діячі України	Юрій Федькович (100-річчя від дня наро- дження)	30000
2004	2 гривні	мідно- нікелевий сплав		Видатні особис- тості України	Михайло Дерегус (100-річчя від дня наро- дження)	30000

1	2	3	4	5	6	7
2004	1 гривня (обігова)	алюмі- нієва бронза			Володимир Великий	
2004	1 гривня (обігова)	алюмі- нієва бронза			60 років визволення України від фашистсь- ких загарб- ників	
2004	2 гривні	мідно- нікелевий сплав			Атомна енергетика України	30000
2004	10 гривень	срібло, 925	31,1		Криголам «Капітан Белоусов»	10000
2004	5 гривень	мідно- нікелевий сплав			Криголам «Капітан Белоусов»	30000
2004	10 гривень	срібло, 925	31,1	Славетні роди України	Родина Острозьких	3000
2004	2 гривні	біметал: мельхіор, нордик		Народні музичні інстру- менти України	Ліра	30000
2005	2 гривні	мідно- нікелевий сплав		Видатні особис- тості України	Борис Лятошинсь- кий (110-річчя від дня наро- дження)	20000

1	2	3	4	5	6	7
2005	2 гривні	мідно-нікелевий сплав		Видатні особистості України	Володимир Філатов (130-річчя від дня народження)	20000
2005	2 гривні	мідно-нікелевий сплав		Видатні особистості України	Улас Самчук (100-річчя від дня народження)	20000
2005	2 гривні	мідно-нікелевий сплав		Видатні особистості України	Павло Вірський (100-річчя від дня народження)	20000
2005	2 гривні	мідно-нікелевий сплав		Видатні особистості України	Максим Рильський (100-річчя від дня народження)	20000
2005	20 гривень	срібло, 925	62,2		60 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні	5000
2005	1 гривня (обігова)	алюмінієва бронза			60 років Перемоги у Великій Вітчизняній війні	5 000 000

1	2	3	4	5	6	7
2005	2 гривні	мідно-нікелевий сплав		Видатні особистості України	Сергій Всех святський (100-річчя від дня народження)	20000
2005	2 гривні	золото, 999,9	1,24	Найменша золота монета	Скіфське золото	15000
2005	2 гривні	мідно-нікелевий сплав			50 років Київ-міськбуду	20000
2005	10 гривень	срібло, 925	31,1		60 років членства України в ООН	5000
2005	2 гривні	мідно-нікелевий сплав			75 років Харківському національному аерокосмічному університету ім. М.Є. Жуковського	30000
2005	2 гривні	мідно-нікелевий сплав		Видатні особистості України	Олександр Корнійчук (100-річчя від дня народження)	20000

1	2	3	4	5	6	7
2005	20 гривень	срібло, 925	62,2	Літаки України	Літак АН-124 «Руслан»	5000
2005	5 гривень	мідно- нікелевий сплав		Літаки України	Літак АН-124 «Руслан»	60000
2005	10 гривень	срібло, 925	31,1	Флора і фауна України	Сліпак Піщаний	8000
2005	2 гривні	мідно- нікелевий сплав		Флора і фауна України	Сліпак Піщаний	60000
2005	20 гривень	срібло, 925	62,2		Сорочинсь- кий ярмарок	5000
2005	5 гривень	мідно- нікелевий сплав			Сорочинсь- кий ярмарок	60000
2005	10 гривень	срібло, 925	31,1		Державний гімн України (140-річчя першого публічного виконання національ- ного гімну)	3000
2005	5 гривень	мідно- нікелевий сплав		Стародавні міста України	1300 років м. Корос- тень	30000
2005	5 гривень	мідно- нікелевий сплав		Стародавні міста України	350 років м. Суми	30000

1	2	3	4	5	6	7
2005	2 гривні	мідно-нікелевий сплав			100-річчя з дня заснування Інституту виноградарства ім. В.Є. Таїрова	20000
2005	2 гривні	мідно-нікелевий сплав			300 років Давиду Гурамшвілі	30000
2005	2 гривні	мідно-нікелевий сплав		Видатні особистості України	Дмитро Яворницький (150-річчя від дня народження)	30000
2005	10 гривень	срібло, 925	31,1	Обрядові свята України	Покрова	до 8000
2005	5 гривень	мідно-нікелевий сплав		Обрядові свята України	Покрова	45000
2005	10 гривень	срібло, 925	31,1	Пам'ятники архітектури України	Свято-Успенська Свято-гірська лавра	8000
2005	10 гривень	срібло, 925	31,1		100 років Чернівецькому музично-драматичному театру ім. О. Кобилянської	5000

1	2	3	4	5	6	7
2005	10 гривень	срібло, 925	31,1	Гетьманські столиці	Батурин	5000
2005	10 гривень	срібло, 925	31,1	Славетні роди України	Родина Симиренків	5000
2005	2 гривні	мідно-нікелевий сплав		Видатні особистості України	Володимир Винниченко (125-річчя від дня народження)	20000
2005	2 гривні	мідно-нікелевий сплав		Видатні особистості України	Всеволод Голубович (120-річчя від дня народження)	20000
2005	5 гривень	мідно-нікелевий сплав			500 років козацького поселення «Кальміуська паланка»	30000
2005	2 гривні	мідно-нікелевий сплав		Видатні особистості України	Олег Антонов	45000
2005	2 гривні	мідно-нікелевий сплав		Видатні особистості України	Олексій Алчевський (170-річчя від дня народження)	20000

1	2	3	4	5	6	7
2005	2 гривні	мідно-нікелевий сплав		Видатні особистості України	Ілля Мечников (160-річчя від дня народження)	20000

№ 9. Класифікація пам'ятних і ювілейних монет України 1995 – 2005 рр.

а) За хронологією введення

Рік	Кількість монет	
	<i>назва</i>	<i>видів</i>
1995	8	10
1996	8	13
1997	10	13
1998	18	23
1999	16	22
2000	19	25
2001	21	29
2002	16	21
2003	26	31
2004	34	41
2005	29	37
Разом	205	265

б) За серіями

Назва серії	Кількість монет	
	назва	видів
Видатні особистості України	44	47
Відродження української державності	8	11
Гетьманські столиці	1	1
Герої козацької доби	13	13
Духовні скарби України	6	10
Княжа Україна	8	8
Літаки України	4	8
Міста-герої України	4	4
Найменша золота монета	3	3
На межі тисячоліть	1	2
Народні музичні інструменти України	2	2
Обрядові свята України	3	6
Пам'ятки архітектури України	10	15
Пам'ятки давніх культур	5	5
Славетні роди України	2	2
Спорт	15	23
Стародавні міста України	13	13
Флора і фауна України	11	22
2000-ліття Різдва Христового	2	6
Інші	50	64
Разом	205	265

в) За номіналами

Номінал	Кількість монет
200000 крб.	11
1000000 крб.	4
2000000 крб.	4
1 грн.	4
2 грн.	100
5 грн.	38
10 грн.	71
20 грн.	19
50 грн.	3
100 грн.	6
125 грн.	1
200 грн.	2
250 грн.	1
500 грн.	1
Разом	265

№ 10. Динаміка цін у Росії та СРСР XVI – XX ст.

а) сер. XVI ст.

Назва товару	Одиниця виміру	Ціна
Кінь	1 гол.	1 р. 38 коп.
Корова	1 гол.	67 коп.
Куриця	1 гол.	1,5 коп.
Качка	1 гол.	3 коп.
Яйця	100 шт	5 коп.
Мед	1 пуд	41 коп.
Цукор	1 пуд	3 р. 43 коп.

Прим. Середня зарплата робітних людей становила 1 коп. за робочий день.

б) поч. XVII ст.

Назва товару	Одиниця виміру	Ціна
Борошно житнє	1 пуд	7,5 коп.
Куриця	1 гол.	1 коп.
Вівця	1 гол.	12 – 18 коп.
Бик	1 гол.	1 р.
Риба (семга)	1 пуд	37 коп.
Масло вершкове	1 пуд	60 коп.
Яйця	100 шт	6,5 коп.

Шуба овчинна	1 шт	40 коп.
Сорочка полотняна	1 шт	10 коп.
Штани полотняні	1 шт	12 коп.
Чоботи	1 пара	25 – 50 коп.
Набір будматеріалів на будинок	1 компл.	1 – 7 р.
Шапка з дорогого хутра	1 шт	8 – 9 р.
Штани сукняні	1 шт	1 р. 20 коп.

Прим. Середня денна («кормова») зарплата теслі чи пічника становила 3 – 4 коп.

в) 80-і р. XVIII ст.

Назва товару	Одиниця виміру	Ціна
Борошно житнє	1 пуд	20 коп.
Борошно пшеничне	1 пуд	40 коп.
Яловичина	1 кг	5 коп.
Баранина	1 кг	3 – 4 коп.
Риба (осетр)	1 кг	5 коп.
Мед	1 кг	17 коп.

Прим. Середньомісячна зарплата учителя становила 25 р.; робітника – 6 руб.

г) 30-і р. XIX ст.

Назва товару	Одиниця виміру	Ціна
Борошно житнє	1 пуд	75 коп.
Гречана крупа	1 пуд	94 коп.
Яловичина	1 кг	30 коп.
Масло вершкове	1 кг	82 коп.

Прим. Середньомісячна зарплата учителя гімназії становила 162 р. 50 коп., промислового робітника середньої кваліфікації — 11 руб.

д) 60-і р. XIX ст.

Назва товару	Одиниця виміру	Ціна
Борошно житнє	1 пуд	77 коп.
Гречана крупа	1 пуд	1 р. 7 коп.
Хліб	1 кг	3 коп.
Яловичина	1 кг	13 коп.

Прим. Середньомісячна зарплата учителя гімназії становила 125 руб., кваліфікованого індустріального робітника — 15 — 20 руб.

е) 1912 р.

Назва товару	Одиниця виміру	Ціна
Борошно житнє	1 пуд	1 р. 44 коп.
Борошно пшеничне	1 пуд	2 р. 60 коп.
Гречана крупа	1 пуд	1 р. 40 коп.
Пшоно	1 пуд	1 р. 60 коп.
Яловичина	1 кг	20 – 23 коп.
Свинина	1 кг	27 – 30 коп.
Риба (осетр)	1 кг	75 коп. – 2 р.
Риба (окунь)	1 кг	30 – 85 коп.
Масло вершкове	1 кг	1 р. 12 коп.
Олія	1 кг	31 коп.
Яйця	1 дес.	30 коп.

Прим. Середньомісячна зарплата учителя гімназії становила 280 руб., індустріального робітника 21 руб.

ж) 1921 р.

Назва товару	Одиниця виміру	Ціна (руб.)
Борошно житнє	1 кг	8588
Пшоно	1 кг	11707
Картопля	1 кг	1256
Газета	1 екз.	2500
Квиток трамвайний	1 шт	900 – 1200
Марка поштова (проста)	1 шт	320

з) 1948 р.

Назва товару	Одиниця виміру	Ціна (у руб.)
Хліб житній	1 кг	3
Хліб пшеничний	1 кг	4 – 8
Пшоно	1 кг	6 – 7
Крупа гречана	1 кг	11 – 13
Макарони	1 кг	9 – 11
Цукор	1 кг	13,5 – 16,5
М'ясо	1 кг	28 – 32
Масло вершкове	1 кг	62 – 66
Риба свіжа	1 кг	10,5
Яйця	1 дес.	10 – 18
Ікра чорна	1 кг	400
Костюм чоловічий (вовна – 50 %)	1 шт	430 – 450
Сукня жіноча бавовняна	1 шт	77 – 86
Сукня крепова	1 шт	500 – 600
Костюм чоловічий з бостону	1 шт	1400 – 1500
Черевики чоловічі	1 пара	250 – 280
Черевики жіночі	1 пара	260 – 280
Книга	1 шт (200 с.)	8 – 10

Прим. Середньомісячна зарплата становила 480 руб.

i) серед. 1970-х р.

Назва товару	Одиниця виміру	Ціна
Хліб пшеничний	1 бух. (800 г)	16 – 20 коп.
Картопля	1 кг	8 – 10 коп.
Макарони	1 кг	40 – 55 коп.
Молоко	1 л	24 коп.
М'ясо (яловичина)	1 кг	1 р. 60 коп. – 1 р. 70 коп.
М'ясо (свинина)	1 кг	1 р. 80 коп. – 2 р.
Масло вершкове	1 кг	3 р. 40 коп.
Цукор	1 кг	78 – 84 коп.
Яйця курячі	1 дес.	70 коп. – 1 р. 20 коп.
Ковбаса	1 кг	2 р. 20 коп. – 5 р.
Риба свіжа річкова	1 кг	50 коп. – 1 р. 20 коп.
Риба морська свіжоморожена	1 кг	40 – 90 коп.
Костюм чоловічий	1 шт	75 – 140 р.
Сукня жіноча бавовняна	1 шт	8 – 10 р.
Черевики чоловічі	1 пара	20 – 40 р.
Черевики жіночі	1 пара	25 – 50 р.
Ситець	1 м	70 – 80 коп.
Книга	1 шт (200 – 300 с.)	1 р. – 1 р. 80 коп

Прим. Середньомісячна зарплата становила 150 р.

**№ 11. Ціни на товари в Україні
на серед. 1996 р. (у купоно-крб.)**

Назва товару	Одиниця виміру	Ціна
Хліб житньо-пшеничний	1 кг	85 тис.
Картопля	1 кг	41 – 50 тис.
Цукор	1 кг	100 – 104 тис.
Масло вершкове	1 кг	598 тис.
Молоко	1 л	67 тис.
Яйця	1 дес.	210 тис.
Макарони	1 кг	163 тис.
Борошно в/с	1 кг	85 тис.
Яловичина	1 кг	295 тис.
Свинина	1 кг	371 тис.
Ковбаса копчена	1 кг	935 тис.
Риба морожена	1 кг	335 тис.
Бензин (А-76)	1 л	100 тис.
Сукня жіноча	1 шт	3 – 6 млн
Костюм чоловічий	1 шт	7 – 10 млн
Черевики жіночі	1 пара	4 – 6 млн
Пальто д/с жіноче	1 шт	8 – 15 млн
Холодильник двокамерний («Норд»)	1 шт	30 млн
Телевізор кольоровий («Електрон»)	1 шт	45 млн

Прим. Середньомісячна зарплата становила 12,6 млн. куп.-крб.

№ 12. Валюти країн світу*

Австралія	австралійський долар	цент
Австрія	євро	цент
Азербайжан	манат	копик
Албанія	лек	кінтар
Алжир	алжирський динар	сантим
Ангола	кванза	лвея
Андорра	євро	цент
Антигуа і Барбуда	східно-карибський долар	цент
Аргентина	песо	сентаво
Афганістан	афгані	пул
Багамські острови	багамський долар	цент
Бангладеш	така	пайс
Барбадос	барбадоський долар	цент
Бахрейн	бахрейнський динар	філс
Беліз	долар Беліза	цент
Бельгія	євро	цент
Бенін	західно-африканський франк	сантим
Білорусь	білоруський рубль	копійка
Болгарія	лев	стотинка
Болівія	болівіано	сентаво
Боснія і Герцоговина	боснійська марка	пфенінг
Ботсвана	пула	тхебе
Бразилія	реал	сентаво

* Усі країни світу використовують децимальну лічильну систему

Бруней	брунейський долар	сен
Буркіна-Фасо	франк КФА*	сантим
Бурунді	бурундійський франк	сантим
Бутан	нгултрум	чертум
Вануату	вату	сантим
Ватикан	євро	цент
Великобританія	фунт стерлінгів	пенні**
Венесуела	болівар	сентим
В'єтнам	донг	хао, су***
Вірменія	драм	лума
Габон	франк КФА	сантим
Гаїті	гурд	сентимо
Гайяна	гайянський долар	цент
Гамбія	даласи	бутут
Гана	седі	песев
Гватемала	кетсаль	сентаво
Гвінея	франк	сантим
Гвінея-Бісау	франк КФА	сантим
Гондурас	лемпіра	сентаво
Гренада	східно-карибський долар	цент
Греція	євро	цент

*КФА (CFA – Communauté Financière Africaine – Африканський валютний союз)

**Множина – пенси

***1 донг = 10 хао = 100 су

Грузія	ларі (ларин)	тетрі
Данія	датська крона	ере
Джібуті	франк	сантим
Домініка	східно-карибський долар	цент
Домініканська республіка	домініканське песо	сентаво
Єгипет	египетський фунт	піастр
Еквадор	сукре	сентаво
Екваторіальна Гвінея	франк КФА	сантим
Еритрея	накфа	цент
Естонія	естонська крона	сент
Ефіопія	ефіопський бир	цент
Замбія	квача	нгвєя
Західне Самоа	тала (долар Самоа)	сене
Зімбабве	долар Зімбабве	цент
Ізраїль	шекель	новий агор
Індія	індійська рупія	пайс
Індонезія	індонезійська рупія	сен
Ірак	іракський динар	філс
Іран	іранський ріал	динар
Ірландія	євро	цент
Ісландія	крона	ейре (ейрір)
Іспанія	євро	цент
Італія	євро	цент
Йемен	йеменський ріал	філс
Йорданія	йорданський динар	піастр (гірш)

Кабо-Верде	ескудо Кабо-Верде	сентаво
Казахстан	тенге	тийін
Камбоджа	ріель	сен
Камерун	франк КФА	сантим
Канада	канадський долар	цент
Катар	ріал Катару	дирхем
Кенія	кенійський шилінг	цент
Киргистан	сом	тийін
Китай	юань	цзяо, фен*
Кіпр	кіпрський фунт	цент
Кірибаті	австралійський долар	цент
Коморські острови	коморський франк	сантим
Конго (Браззавіль)	франк КФА	сантим
Конго (Кіншаса)	конголезький франк	сантим
Корея (Південна)	вона	чон
Корея (Північна)	вона	чон
Коста-Ріка	колон	сентимо
Кот-д'Івуар	франк КФА	сантим
Куба	кубинське песо	сентаво
Кувейт	кувейтський динар	дирхам, філс**
Лаос	кіп	ат
Латвія	лат	сантим
Лесото	лоті	сенте***

* 1 юань = 10 цзяо = 100 фенам

** 1 кувейтський динар = 100 дирхамам = 100 філсам

***Множина — лісенте

Литва	лит	сент
Ліберія	ліберійський долар	цент
Ліван	ліванський фунт	піастр
Лівія	лівійський динар	дирхам
Ліхтенштейн	швейцарський франк	сантим
Люксембург	євро	цент
Маврикій	маврикійська рупія	цент
Мавританія	угія	хумс
Мадагаскар	малагасійський франк	сантим
Македонія	македонський долар	дені
Малаві	малавійська квача	тамбал
Малайзія	рінгіт	сен
Малі	малійський франк	сантим
Мальдиви	руфія	ларі
Мальта	малтійська ліра	цент
Марокко	дирхам	сантим
Маршалові острови	долар США	цент
Мексика	песо	сентаво
Мікронезія	долар США	цент
Мозамбік	метикал	сентаво
Молдова	лея	бан*
Монако	євро	цент
Монголія	тугрик	мунгу
М'янма	к'ят	п'ям
Намібія	намібійський долар	цент

* Множина – бані

Науру	австралійський долар	цент
Непал	непальська рупія	пайс
Нігер	франк КФА	сантим
Нігерія	найра	кобо
Нідерланди	євро	цент
Нікарагуа	золота кордоба	сентаво
Німеччина	євро	цент
Нова Зеландія	новозеланський долар	цент
Норвегія	норвезька крона	єре
Об'єднані Арабські Емірати	дирхам	філс
Оман	оманський ріал	байз
Пакистан	пакистанська рупія	пайс
Палау	долар США	цент
Панама	бальбоа	сентимо
Папуа-Нова Гвінея	кина	тойя
Перу	новий соль	сентимо
Південно- Африканська Республіка	ренд	цент
Польща	злотий	гріш
Португалія	євро	цент
Росія	рубль	копійка
Руанда	руандійський франк	сантим
Румунія	лея	бан
Сальвадор	колон	сентаво
Сан-Марино	євро	цент

1	2	3
Сан-Томе і Прінсіпі	добра	сентимо
Саудівська Аравія	ріал Саудівської Аравії	халал
Свазиленд	лілангені	цент
Сейшельські острови	сейшельська рупія	цент
Сенегал	франк КФА	сантим
Сент-Вінсент і Гренадини	східно-карибський долар	цент
Сент-Люсія	східно-карибський долар	цент
Сент-Христофер і Невіс	східно-карибський долар	цент
Сербія	новий югославський динар	пара
С'єрра-Леоне	леоне	цент
Сингапур	сингапурський долар	цент
Сирія	сирійський фунт	піастр
Словаччина	словацька крона	гелер
Словенія	словенський толар	стотин
Соломонові острови	долар Соломонових островів	цент
Сомалі	сомалійський шилінг	цент
Сполучені Штати Америки	долар США	цент
Судан	суданський динар	фунт, піастр*
Суринам	суринамський гульден	цент
Східний Тимор	долар США	цент

* Суданський динар = 10 фунтам = 100 піастрам

1	2	3
Гаджикістан	сомоні	танга
Таїланд	бат	сатанг
Тайвань	новий тайванський долар	цент
Танзанія	танзанійський шилінг	цент
Того	франк КФА	сантим
Тонга	паанга (долар Тонга)	сеніті
Тринідад і Тобаго	долар Тринідада і Тобаго	цент
Тувалу	австралійський долар	цент
Туніс	туніський динар*	мілім
Туреччина	турецька ліра	куруш
Туркменістан	манат	тенезі
Уганда	угандійський шилінг	цент
Угорщина	форинт	філлер
Узбекистан	сум	тийін
Україна	гривня	копійка
Уругвай	уругвайський песо	сентесимо
Фіджі	долар Фіджі	цент
Філіпіни	філіпінське песо	сентаво
Фінляндія	євро	цент
Франція	євро	цент
Хорватія	куна	лип
Центрально-африканська Республіка	франк КФА	сантим
Чад	франк КФА	сантим

* 1 туніський динар = 100 мілімам

Чехія	чеська крона	гелер
Чилі	чилійський песо	сентаво
Чорногорія	євро	цент
Швейцарія	швейцарський франк	сантим
Швеція	шведська крона	єре
Шрі-Ланка	рупія Шрі-Ланка	цент
Ямайка	ямайський долар	цент
Японія	ієна	сен

ХРОНОЛОГІЧНА ТАБЛИЦЯ З НУМІЗМАТИКИ

Кінець VIII – поч. VII ст. до н.е.	Початок карбування монет із електри в Лідії
VII ст. до н.е.	Початок випуску монет на острові Егина
Друга половина VII – VI ст. до н.е.	Обіг «стріл» та «дельфінів» на території Північно-Західного Причорномор'я
V – IV ст. до н.е.	Перші випуски монет у грецьких містах-колоніях Північного Причор- номор'я
IV ст. до н.е.	Відкриття при храмі Юнони Монети в Римі грошової майстерні. Ольвійський декрет.
II ст. н.е.	Масовий приплив римських денаріїв на територію, населені східними слов'я- нами
III ст. н.е.	Припинення припливу денаріїв на територію Східної Європи у зв'язку з фінансово-економічною кризою в Римській імперії
IV – VII ст. н.е.	Поява на східнослов'янському ринку драхм Сасанідів
VII – XII ст.	Обіг візантійських монет на території Русі
Кінець VIII – початок XI ст.	Інтенсивний приплив східних монет – куфічних дирхемів
Кінець X ст. – середина XI ст.	Карбування перших руських монет – златників і срібляників

20-і р. XI – початок XII ст.	Участь західноєвропейських монет у грошовому обігу на території Київської Русі
XI ст.	Утвердження руської грошово-лічильної (кунної) системи
XI – XIV ст.	Участь у грошовому обігу срібних зливків – гривень
XII – перша половина XIV ст.	Безмонетний період
Середина XIV ст.	Початок обігу на українських землях пражьких грошей, кінець безмонетного періоду
50 – 60 р. XIV ст.	Початок карбування монет на Львівському та Київському монетних дворах. Початок обігу литовських монет
XIV ст.	Початок колекціонування монет у Італії та інших країнах Європи
Остання третина XIV ст.	Початок монетного карбування в Північно-Східній Русі московським князем Дмитрієм Донським
XV ст.	Карбування монет Московським, Рязанським, Суздальсько-Нижньогородським князівствами, Новгородом і Псковом
1514 р.	Винахід Леонардо да Вінчі верстата для карбування монет
Перша третина XVI ст.	Поширення обігу західноєвропейських талерів на слов'янських землях
1534 – 1535 рр.	Реформа О. Глинської у Московській державі
1569 р.	Люблінська унія, наступне поширення польської монетної системи на Наддніпрянську Україну

1578 – 1580 рр.	Грошова реформа С. Баторія в Речі Посполитій, зміни у грошовому обігу України
XVI ст.	Масове виникнення приватних нумізматичних колекцій у Західній Європі. Виникнення золотої системи в Польщі
Поч. XVII ст.	Спроби змін монетної системи Московської держави
Середина XVII ст.	Криза грошової системи Речі Посполитої
1654 – 1663 рр.	Монетна реформа часів Олексія Михайловича в Московській державі та її провал
1656 – 1657 рр.	Карбування монет на Львівському монетному дворі
1662 р.	«Мідний бунт» у Росії
1669 – 1673 рр.	Карбування фальшивих монет у Лисянці
Друга половина XVII ст.	Поширення на території Гетьманщини московських монет
XVII ст.	Поява перших колекціонерів в Україні та Московії
Кінець XVII ст.	Випуск «севських чехів» для обігу в Україні
Друга половина 90-х р. XVII ст.	Підготовчий етап грошової реформи часів Петра I
Кінець XVII ст.	Початок грошової реформи в Росії
1700 р.	Випуск в обіг мідних денги, полушки і напівполушки круглої форми
1701 р.	Випуск срібних круглих монет: полтини, напівполтини, гривеника і напівгривеника

1704 р.	Основний етап грошової реформи в Росії, випуск в обіг срібного рубля і мідної копійки нового типу
1718 р.	Припинення карбування та вилучення з обігу срібних дровових копійок
Перша чверть XVIII ст.	Відкриття нумізматичної експозиції в Кунсткамері (Санкт-Петербург)
20-і р. XVIII ст.	Початок роботи Єкатеринбурзького монетного двору
1724 р.	Відкриття Санкт-Петербурзького монетного двору
30-і р. XVIII ст.	Запровадження в монетне виробництво Росії гвинтових пресів («балансирів»)
1738 р.	Перша лекція із нумізматики (університет м. Галле)
50-і р. XVIII ст.	Початок роботи Сестрорецького монетного двору
1753 р.	Австро-баварська монетна конвенція
1763 р.	Відкриття Коливанського (Нижньо-Сузунського) монетного двору
1763 – 1781 рр.	Випуск «сибірських» монет
70-і р. XVIII ст.	Поширення на західноукраїнські землі австрійської монетної системи
80-і р. XVIII ст.	Карбування монет на Аннінському і Таврійському монетних дворах
90-і р. XVIII ст.	Виникнення наукової нумізматики. Поширення на Правобережжя України російської грошової системи

Кінець XVIII ст.	Закриття Московського монетного двору
1810 – 1811 рр.	Винахід І. Неведомським нової карбувальної машини
1810 – 1814 рр.	Карбування російських мідних монет на Іжорському заводі
1828 – 1845 рр.	Випуск платинових монет в Росії
1839 – 1843 рр.	Грошова реформа Є. Канкрин в Росії
1846 р.	Створення Російського археологічно-нумізматичного товариства
1857 р.	Монетна конвенція Австрійської імперії із німецькими державами, поширення обігу нового гульдена (флорина) на західноукраїнські землі
1867 р.	Перехід до 50-рублевої стопи мідних монет у Росії
1876 р.	Зосередження карбування російських монет на єдиному Санкт-Петербурзькому монетному дворі
1892 р.	Перехід до золотого монометалізму в Австро-Угорщині. Поширення обігу крони на західно-українські землі
1895 – 1897 рр.	Грошова реформа С.Вітте у Росії. Перехід до золотого монометалізму
90-і р. XIX ст.	Карбування рублів, полтинників і 25-копійкових монет на замовлення російського уряду в Парижі та Брюсселі, мідних монет у Бірмінгемі
1915 р.	Початок фінансової кризи в Росії

- 1916 р. Карбування російських срібних монет розмінних номіналів у м. Осаці
- 1917 р. Початок безмонетного періоду
- 23 грудня 1917 р.
(5 січня 1918 р.) Випуск в обіг першої української грошової одиниці – 100 крб.
- 1 березня 1918 р. Закон Української Центральної Ради про введення в обіг гривні та про карбування монет
- 18 квітня 1918 р. Закон Української Центральної Ради про випуск в обіг шагів-марок
- 18 травня 1918 р. Всеросійський з'їзд фінансових органів Рад, доповідь В.І. Ульянова (Леніна) про план радянської грошової реформи
- 4 січня 1919 р. Закон про вилучення з обігу в Україні австрійських, німецьких, російських грошових знаків
- 1920 р. Поширення на Україну радянської грошової системи
- 1921 р. Відновлення роботи Петроградського монетного двору, випуск перших радянських монет. Кінець безмонетного періоду
- 1922 – 1924 рр. Перша радянська грошова реформа
- 11 жовтня 1922 р. Декрет РНК РСФРР про випуск в обіг червінців
- 5 лютого 1924 р. Постанова ЦВК і РНК СРСР про випуск в обіг рублів як розмінних одиниць червінця
- Лютий 1924 р. Припинення випуску радзнаків,

- початок карбування та обігу срібних і мідних монет СРСР
- 1924 р.** Карбування полтинників і пробних п'ятаків на замовлення радянського уряду в Англії
- 1925 – 1928 рр.** Карбування радянських монет напівкопійкового номіналу
- 1926 р.** Випуск в обіг бронзових розмінних монет СРСР
- 1927 р.** Припинення карбування високопробних срібних монет СРСР
- 1930 р.** Припинення карбування срібних розмінних монет СРСР
- 1932 р.** Уведення в обіг нікелевих розмінних монет СРСР
- 1935 р.** Часткова зміна типів радянських монет
- Осінь 1939 р.** Включення в систему грошового обігу СРСР Східної Галичини і Західної Волині
- Літо 1940 р.** Поширення радянської грошової системи на територію Північної Буковини й Бессарабії
- 1942 – 1944 рр.** Обіг на території України окупаційних грошових знаків
- 1945 р.** Поширення радянської грошової системи на територію Закарпаття. Завершення процесу уніфікації грошового обігу в Україні
- 14 грудня 1947 р.** Постанова ЦК ВКП(б) і Ради Міністрів СРСР «Про проведення грошової реформи й відміну карток на продовольчі і промислові товари»

- 1 березня 1950 р.** Встановлення твердого золотого вмісту радянського рубля (0,222168 г)
- 1951 р.** Заснування Міжнародної асоціації нумізматів-професіоналів (м. Женева)
- 1961 р.** Грошова реформа в СРСР і зміна типів радянських монет. Встановлення нового золотого вмісту радянського рубля (0,987412 г)
- 1964 р.** Запровадження перевідного рубля для міжнародних розрахунків у рамках РЕВ
- 1965 р.** Початок випуску радянських коммеморативних монет
- 1988 р.** Випуск в обіг монетної серії з нагоди 1000-річчя давньоруського монетного карбування, літератури, зодчества і хрещення Русі. Створення спільного радянсько-німецького підприємства «Міжнумізматика»
- 1991 р.** Реформа Павлова
- 9 вересня 1991 р.** Постанова Президії Верховної Ради України «Про введення в обіг купонів багаторазового використання»
- 14 листопада 1991 р.** Постанова Президії Верховної Ради України «Про національну валюту в Україні»
- 10 грудня 1991 р.** Постанова Президії Верховної Ради України «Про затвердження назви і характерних ознак грошової одиниці України»

- Січень 1992 р.** Початок обігу українських купонів багаторазового використання
- 2 березня 1992 р.** Постанова Президії Верховної Ради України «Про розмінну монету в Україні»
- 7 листопада 1992 р.** Указ Президента України «Про реформу грошової системи України». Вилучення з обігу радянських рублів
- Квітень 1994 р.** Спільна постанова Кабінету Міністрів України і Національного банку України щодо організації випуску пам'ятних і ювілейних монет
- 1995 р.** Випуск першої української монети (200000 крб., коммеморативна). Кінець безмонетного періоду
- Лютий 1996 р.** Участь української делегації в роботі XXV Європейської монетної конференції (Базель)
- 25 серпня 1996 р.** Указ Президента України «Про грошову реформу в Україні»
- 2 – 16 вересня 1996 р.** Проведення грошової реформи в Україні. Вилучення з обігу купонокарбованців і запровадження національної валюти – гривні
- Початок 1997 р.** Затвердження правлінням Національного банку України Довгострокової програми випуску коммеморативних монет
- 23 квітня 1998 р.** Відкриття Київського монетного двору

ПОКАЖЧИК ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ

А

абаз	128
аверс	19, 34, 37, 38, 45, 51, 52, 53, 65, 67, 80, 102, 113, 124, 128, 150, 156, 159, 179, 185
акче	70, 87
алтин (алтинник)	76, 80, 84, 107
алтун	87
алюмінієва монета	161, 179, 190
ас	32, 34, 37
аспр	70
атрибуція	14, 15, 22, 50, 194
ауреус	34, 40

Б

бан	161
безмонетний період	61, 62, 63, 73, 190
біметалева монета	173, 190
біметалізм	17
боратинка	98, 99, 118
борисфен	37, 68
брактеат	20, 68
бронзова монета	34, 37, 139, 155, 157, 158, 160, 163, 197

В

вага монети	32, 37, 43, 44, 45, 48, 52, 54, 64, 76, 80, 88, 89, 93, 94, 95, 106, 114, 116, 121, 124, 137, 156
вевериця, векша	58, 59
вікторіат	34, 35

Г

гелер	138, 139, 140, 159, 160
геміобол	33
«голова»	120
гріш	83, 85, 86, 101, 107, 117, 137
гривня	55, 56, 57, 58, 59, 61, 62, 69, 72, 84, 111, 127, 143, 144, 147, 176, 179, 180, 184, 185, 187, 188, 189, 190
гривеник	88, 105, 107, 112
гривенний	127
грошова реформа	17, 79, 82, 85, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 102, 125, 127, 130, 131, 134, 144, 146, 149, 151, 152, 154, 155, 163, 164, 174, 177, 179, 180
грошовий знак	17, 142, 144, 145, 151, 157, 179
грошовий обіг	17, 39, 69, 70, 71, 112, 119, 127, 142, 144, 176
грошова одиниця	17, 58, 59, 64, 80, 82, 83, 86, 137, 143, 179
грошова система	17, 32, 33, 81, 86, 93, 138, 155, 158, 159, 174, 179, 180, 201
гульден	99, 120, 137, 138
гурт	19, 108, 118, 135, 155, 164, 166

Д

дарик	32
двозлотівка	120
двомяк	98
девальвація	19, 135
декадрахма	33
«дельфін»	36
демонетизація	19
денарій	34, 35, 36, 42, 47, 48, 49, 58, 64, 67, 69, 83, 84, 86, 120

денга (деньга, денежка, 1/2 коп., півкопійки)	71,73,74, 75,76,79,80,84,88, 105, 107, 112, 127, 154, 164 19, 151, 164
деномінація	17, 34, 80, 81, 107, 137, 138, 158, 159, 161, 179
децимальна (десятькова) система	33, 37
дидрахма	58, 70, 71, 200
дирхем	33
диобол	37
дихалк	157, 164, 176
долар	99
драйпелькер	32, 37, 45, 145
драхма	69, 84, 85, 87, 88, 99, 118
дукат	
дуодецимальна (третинна) система	17, 128
дупондій	34

Е

електра	31, 32, 39, 40
емітент	18, 120

Є

єфимок	82, 93
«єфимок з ознакою»	95, 96, 100
«єфраїміт»	118

З

златник	50, 52, 55, 108, 200
злот (злотий)	86, 98, 118, 125, 127, 128, 129, 137, 158, 159
золота монета	31, 32, 34, 43, 52, 69, 70, 71 87, 88, 99, 113, 116, 131, 134, 135, 138, 139, 143, 151, 158, 171, 173, 185, 187, 188, 190
золотник	52, 107

	I	
іконографія		18, 53
імперіал		113, 124, 130, 135
інфляція		20, 136, 138, 146, 157, 166, 174, 178
	К	
карбованець		118, 142, 143, 144, 147, 161, 183
квадранс		34, 35
квартальна (четвіркова) система		17
квінарій		34, 35
кізикін		39
коммеморативна монета		19, 135, 136, 139, 140, 159, 160, 166, 167, 168, 171, 173 174, 181, 183, 184, 185, 186, 69, 83, 117
копа		79, 80, 81, 82, 84, 88, 89, 92, 100, 105, 106, 124, 125, 127, 135, 136, 154, 156, 164, 177, 179, 180
копійка		90
«корелка»		119, 120, 121, 137, 138
крейцер		138, 139, 140, 145, 159, 160
крона		58, 59, 176
куна		177
купон		177, 178, 179, 180, 182
купоно-карбованець		45, 46, 58
куфічний дирхем		
	Л	
латунна монета		34, 179
левендальдер		99
левок		96, 99, 100, 117
легенда монетна		18, 47, 51, 53, 54, 65, 67, 70, 73, 74, 76, 80, 81, 93, 98, 102 108, 128, 139, 159, 179, 185
летта		34

ляя	145
лігатура	18, 98
літра	33, 55
лічильна система	17, 32, 33, 34, 59, 76, 80, 84, 94, 120, 138

М

мангир	87
марка	145, 158
мельхіорова монета	169, 171, 173, 178, 183, 184, 190
метрологія монетна	47, 52, 54, 66, 67, 68, 69, 70, 139, 154
мідна монета	34, 35, 37, 44, 64, 70, 71, 74, 87, 94, 96, 105, 106, 107, 112, 114, 116, 120, 123, 127, 135, 153, 155, 197
мідно-нікелева монета	167, 168, 169, 173, 184, 190, 197
міларисій	43, 44, 51
міна	32
мінцкабінет	20, 21, 23
мінцмейстер	134
монетна конвенція	18, 119, 137
монетна регалія	17, 91, 147
монетна система	17, 32, 34, 85, 104, 118, 123, 130, 131, 137, 155, 164, 18, 66, 76, 85, 89, 106, 112, 123, 124, 127, 130, 154,
монетна стопа	31, 32, 64, 66, 69, 75, 76, 87, 81, 85, 90, 92, 94, 98, 101, 109, 112, 113, 123, 124, 128, 134, 150, 157, 158, 166, 180, 181
монетний двір	19, 51, 52, 76, 81, 87, 88, 108, 113, 124, 139, 156, 164, 179
монетний тип	17, 81, 124, 127, 131, 138, 140
монометалізм	

Н

напівабаз	128
-----------	-----

напівгріш	64, 65, 66, 67, 69, 83, 85 86, 118
напівгривеник	105
напівімперіал	113, 124, 128, 130
напівполтина	84, 94, 105, 111, 116
напівполушка	105
напівталяр	85, 87, 117
нейзильберова монета	184, 187, 188, 189, 190
нікелева, нікелінова монета	139, 156, 157, 158, 160, 163, 164
ногата	58, 59
номінал	17, 70, 74, 94, 96, 104, 106, 114, 117, 127, 130, 135, 137, 140, 143, 151, 157, 164, 178, 179, 184, 185 194, 195, 196, 197
нумізматична колекція	44
нуммія	

О

обол	32, 33, 34, 37, 84,
обріз	19
однозолтівка	120
орт	85, 99, 117
осьмак	101, 117

П

паладієва монета	173
пара	121
пенге	160
пентобол	33
перевідний рубль	166
піастр	121
півторак	85, 86, 92, 117
платинова монета	127, 128, 171, 173
«Погонь»	67, 83, 98
подвійний абаз	128
подвійний червінець	107
поле монети	19, 156

полтина (полтинник, 50 коп.)	72, 84, 94, 94, 105, 109, 112, 116, 117, 124, 130, 135, 150, 153, 154, 155, 164
полушка (1/4 коп.)	80, 89, 105, 113, 114, 127
празький гріш	53, 54, 70, 83
проба монети	18, 53, 54, 64, 66, 85, 114, 124, 137, 150, 156, 160
псування монети	18, 47, 74, 86, 101, 108
пул (пуло)	70, 71, 74, 80, 128
пфеніг	47, 48, 120

Р

радзнак	146, 151, 152
ревальвація	20
реверс	19, 37, 38, 51, 53, 65, 67, 68, 80, 98, 102, 113, 124, 128, 150 156, 159
резана	58, 59, 176
ремедіум	18, 151, 156
ріксдальдер	99, 100
ринський (золотий ренський)	119, 139
рубль	69, 71, 72, 84, 94, 95, 106 109, 114, 116, 118, 120, 124, 125, 127, 135, 144, 146, 147, 150, 152, 153, 154, 157, 161, 164, 166, 167, 168, 169, 171, 173 131
рус	

С

саммеот	37
«севські чехи»	101, 102
секстанс	34
семіс	34
сестерцій	34, 35
«сибірська» монета	114
сикль	32, 34

скарб монетний	13, 15, 16, 38, 43, 46, 48, 49, 51, 64, 66, 70, 100, 200
солід	43, 44, 51, 85, 86, 92, 99, 120
сороківка	127
срібляник	50, 51, 52, 53, 54, 55, 58, 108
срібна монета	32, 33, 34, 35, 37, 43, 44, 45, 46, 47, 51, 52, 63, 64, 68, 69, 70, 71, 73, 79, 80, 81, 83, 85, 86, 93, 94, 105, 106, 108, 114, 116, 119, 124, 127, 135, 137, 139, 150, 153, 154, 155, 156, 158, 159, 160, 169, 170, 171, 173, 183, 184, 186, 187, 189, 190, 197
статер	31, 32, 33, 37, 38
«стріла»	36

Т

талант	32, 41
таляр	82, 83, 85, 86, 87, 93, 94, 95, 99, 106, 117, 118, 119, 137, 140
таньга	71
тернарій (тернар)	69, 86
тетрадрахма	32, 33, 168
тетрасарій	37
тетробол	33
техніка карбування	31, 54, 67, 76, 110, 111, 129 130, 155, 173, 181
тимф (тинф)	98, 99, 117, 118
трієнс	34, 35
триобол	33
тритеморій	33
трояк (третяк)	85, 99, 101, 117

У

унція	34
-------	----

	Ф	
філлер		139, 160
фоллер		70
флорин		69, 99, 119, 120, 121, 137, 138, 140
фоліс		44
форинг		137
франк		131, 134, 145
	Х	
халк		34, 37
	Ц	
цинкова монета		160
	Ч	
червінець		88, 107, 116, 151, 152, 155
четвертак (чвертак)		108, 120, 130
чворак		84
	Ш	
шаг		101, 117, 127, 143, 177,
шеляг		85, 86, 92, 98, 117, 120, 127
шилінг		181
шостак		85, 99, 117

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А			
Август II	118	Величко С.	92,
Август III	118		101,
Альфонс Арагонський	20	Вітовт	117
Анжель А.	22	Вітте С.	67
Анна Іоанівна	112		131,
Анохін В.	25	Виговський І.	134
Антонович В.	23	Вишнеградський М.	91
Афанасьєв С.	116	Владислав IV	130
		Владислав Опольський	86, 88
		Владислав Ягайло	65, 67
			65, 66,
			67
		Володимир Мономах	50
		Володимир	
		Ольгердович	68, 69
		Володимир Святий	50, 51
			52, 54
		Волошинський Я.	23
		Г	
		Гетьман В.	177
		Гігес	31
		Глинська О.	79, 81
			82, 102
		Гомер	28, 29
		Гранковський Я.	92, 101
		Грушевський М.	143
		Д	
		Данилевич В.	24
		Джанібен	68
		Дмитрій Донський	73, 76
		Дмитрієнко М.	25
		Дмитро Шем'яка	74
		Дорошенко П.	92
Б			
Базилевич К.	24		
Балуг'янський М.	123,		
	124		
Бауер М.	24		
Бертъє-Делагарт А.	24		
Беляков А.	24		
Біляшівський М.	24		
Болсуновський К.	24, 57		
Боратині Т.	98		
Борщак І.	90		
Брайчевський М.	24		
Бунге М.	130		
Бьоме І.	21		
В			
Василій I	74		
Василій II	74		
Василій III	76, 79		
Васютинський О.	150,		
	151,		
	156		
Вацлав II	63		
Вацлав IV	83		

	Е, Є			
Еккель Й.	21, 22	Котляр М.	25, 66,	
Єлизовета І.	112,	Кравчук Л.	92, 101	
	116	Крез	177	
	З	Крип'якевич І.	31	
Зварич В.	25, 26,	Кропоткін В.	90	
	58	Кунаков Г.	24	
Зограф О.	24, 36	Кутлер М.	90	
		Кучеренко Є.	149	
	І	Кучма Л.	24	
Іван III	75		177	
Іван Антонович	113			Л
Іван IV Грозний	79, 80	Лелевель І.	22	
Ізяслав	50	Лесніков Ф.	116	
Іконников В.	23	Лжедмитрій І	87	
Ільїн О.	24	Литвин В.	25	
Іоакім І.	21	Людовік Угорський	65,	
			67	
	К	Ляскоронський В.	23	
Кавад	45			М
Казаманова Л.	24	Мадер Й.	22	
Казимір III	65, 66	Максиміліан	20	
	67	Марія Терезія	119	
Канкрин Є.	125,	Маркович Я.	117	
	127	Маркс К.	30	
Каришковський П.	25, 36	Масарик Т.	160	
Катерина І	112	Матвієнко В.	177	
Катерина II	114,	Медічі К.	20	
	116	Мельникова А.	24, 79	
Кауфман І.	23	Менес	30	
Кейстут Гедимінович	67	Меншиков О.	106,	
Козубовський Г.	25		112	
Кондратьєв Д.	24	Міховський М.	42	
Корзухіна Г.	56	Микола І	125,	
Костянтин Великий	36		127	
Костянтин Павлович	125	Микола II	136	

Михайло Корибут	99		112,
Михайло Федорович	89,		116
	136	Пілсудський Ю.	159
Мордвинов М.	124	Потін В.	24, 49
Мошнягін Д.	24	Прозоровський Д.	23
Н		Р	
Неведомський І.	129,	Ренцман М.	22
	130	Ретовський О.	24
		Румянцев М.	21
О		С	
Октавіан Август	34		
Олег Іванович	76	Салтиков	21
Олег Тмутараканський	54	Святополк Окаянний	50, 51,
Олександр І	124,		53
	128,	Селім III	121
	136	Серрюр Р.	22
Олексій Михайлович	90, 92,	Сіверс О.	24
	93, 94,	Сигізмунд І	85
	101,	Сигізмунд II Август	84
	102,	Сигізмунд III	85, 86
	105	Скиргайло	69
Орешников О.	23, 50	Слабченко М.	24, 90
Орлов І.	24	Соколов І.	24
		Сокольников Г.	149
П		Сонцов Д.	23
Павло І	116,	Сотникова М.	24, 50
	129	Спаський І.	24, 50,
Павлов В.	174		63, 79,
Петровський М.	24, 90		93, 117
Петрарка Ф.	20	Сперанський М.	123,
Петро І	21, 81,		124,
	104,		125
	105,	Станіслав Август	118
	106,	Стефан Баторій	85
	107,	Страшкевич К.	23
	108,		

	Т	Шульде І.	21
Тимф А.	98	Шуст Р.	25
Толстой І.	22, 23, 50		
		Ю	
Толстой О.	21	Юхт О.	24
Тоннельє	130	Ющенко В.	25, 179
	У		
Узденников В.	24		
Ульгорн	130	Я	
Ульянов (Ленін) В.	146, 154	Яковлева Л.	25
		Янін В.	24, 56, 62
		Яніна С.	71
	Ф	Ян Казимір	91, 95, 98
Фасмер Р.	16		
Федоров-Давидов Г.	24, 71	Ян III Собеський	99, 159
Федір Іванович	81, 89		
Фідон	31	Ярополк	50
Франц-Йосиф	139	Ярослав Мудрий	50, 51, 53, 54
	Х		
Хаджи-Гірей	70		
Хмельницький Б.	90, 91 102		
Христіан IV	90		
	Ч		
Чернишов Я.	116		
Чертков О.	22		
	Ш		
Шадр	151		
Шейман	149		
Шодуар С.	22		
Шугаєвський В.	24, 90		
Шуйський В.	88		

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

	А		Е	
ал-Басре	45	Егина	31, 37	
ал-Куфе	45	Ельблонг	99	
	Б		Є	
Базель	183	Єлисаветград	142	
Балаклава	70			
Березань	36		Ж	
Берлін	23	Женева	24	
Бірінгем	154,	Житомир	142	
	190			
Бидгощ	85, 98		Й	
Борисфеніда	36	Йоахімсталь	82	
Брест	98			
Брюссель	135		К	
	В	Кам'янець-		
Варшава	90, 98,	Подільський	144	
	190	Каунас	98	
Відень	190	Кафа	70,	
Вільно	83, 85		113	
Вихм'язь	48	Київ	24, 53,	
Всхов	85		67,	
			143,	
			144,	
			171,	
	Г		190	
Галле	21	Ковтуни	43	
Гвоздово	68	Корсунь-		
Гданськ	99	Шевченківський	43	
Готланд	47	Краків	42, 98	
		Краснокамськ	157	
	Д	Кремніце	190	
Денисів	49	Кукенойс	96	

	Л			134,
Лейпціг		21		135
Лисянка		92	Пекарі	100
Лондон		23	Познань	85
Львів		24,64	Псков	63,75,
Люблін		85		81, 89,
	М			96
Мальборг		85	Путивль	101
Москва		24,73,		
		74,75,		
		80, 81,	Рига	85
		89,96,	Рим	12, 31,
		168,		40
		169,	Рудки	49
		171,	Рязань	75
		190		
Мошни		43		
			С	
			Салгат	70
	Н		Санкт-Петербург	23,
Новгород		53,63,		109,
		75,80,		113
		81,89,	Свідниця	83
		96	Севськ	101
Нью-Йорк		23	Сестрорецьк	113
			Сицилія	31
	О		Сміла	43
Одеса		24,	Солдаї	70
		142	Станіслав	144
Ольвія		36,37,	Страсбург	134
		38,39	Судак	70
Олькуша		85		
Осака		135		
			Т	
			Твер	75
	П		Тернопіль	144
Пантикапей		37, 38	Тмутаракань	54
Париж		21,23,	Тикоцин	83

Тира		36,37
Томпак		155
Торунь		85, 99

У

Упсала		21
Уяздов		98

Ф

Феодосія		70, 113
Флоренція		20

Х

Херсонес		36,37, 39
----------	--	--------------

Ч

Чембало		80
Чигирин		90, 91

Я

Ярославль		89
-----------	--	----

ФРАЗЕОЛОГІЗМИ, ПОВ'ЯЗАНІ З МОНЕТАМИ

А

- *Алтинного* злодія вішають, а *полтинного* шанують
- *Алтином* воюють, *алтином* торгують, а без *алтина* горюють
- *Алтин* сам ворота відкриває
- А, так собі, за душею *копійка* є
- А щоб тобі *копа* літ!

Б

- Базар Бог показав: хоч за *полушку* та поживиш *душку*, а в селі хоч *п'ятак*, то сиди так
- *Бариша* — ні *гроша*, аби слово хороше
- Без *гроша* — слава нехороша
- Без *копійки* *рубля* немає
- Без *рубля* — без розуму
- Без *шеляга* за душею (при душі)
- Бережи хліб для їжі, а *копійку* для біди
- *Бити карбованцем*
- *Бідна* душа без *гроша*
- Більше *копи* лиха не буде, а *рублем* чорт його відбуде
- Більше *копи* лиха не буде, хай з *копу*
- Богу невимовно *шага* положила, а *п'ятака* взяла
- «Боже наш, боже наш, що ти нам даш?» «Чорного хліба, та *п'ятак* на рибу, та *копійку* на квас, та й буде у вас»
- Брати за чисту *монету*
- Бряжчало *грошиків*
- Був би розум, буде й *рубль*, немає розуму немає й *рубля*
- Було б у засіці жито, буде в кишені й *гріш*
- Був *шаг*, та в кишені розтерся

В

- Відплатити такою ж *монетою*
- Влетіти в добру *копійку* (*копійчину*)

- В мене (бідного проти тебе, багатиря) *шаг* — та рубом
- Внести свою *лепту*

Г

- Гнатися за *копійкою*
- Годі за *гріш* танцювати!
- *Гріш* *копи* стереже
- *Гріш* у скруті *дорожчий* *таляра*
- *Гріш* *круглий* — розкотиться
- *Гріш* *ціна* в базарний день
- *Грошей* ні *гроша*, та слава хороша
- *Гроші* *четвертаками* пересипають
- *Гуку* — пуку за *таляр*, а *чоботи* за *шостак*

Д

- *Дай грош*, то будеш хорош
- *Дали копійку*, щоб заговорив, а тепер і за дві не спишиш
- *Де* господар ходить, там сто *кіп* уродить
- *Денежка* *рубль* береже, а *рубль* голову стереже
- *Деньга* на *деньгу* набігає
- *Деньга* *деньгу* наживає
- *Деньга* і *попа* в *яму* заведе
- *Деньга* *попа* купить і *Бога* обмане
- *Держи копійку* про чорний день
- *Де*сь не дав *гроша*, там не *пхай* носа
- *Діждусь* я тієї *днини*, коли будуть по *шагу* дині
- *Дійти* до *гроша* (до *копієчки*, до останньої *копійки*)
- *Діла* на *копійку*, а *могорич* на *карбованець*
- *Добрий Мартин*, коли є *алтин*
- *Довгий карбованець*
- *Домашня гривня* *краща* *заїжджого карбованця*
- *До* останнього *шеляга*

Є

- *Є* *воша*, то діждемося й *гроша*
- *Є* *гріш*, то буде й *жито*
- *Є* *жито*, то буде *гріш*

Ж

- Жінка хороша — згуба для гроша
- Життя — копійка

З

- Закопати талант у землю
- За копу, аби доброму хлопцу
- За ламаний гріш
- З алтином під полтину або за личко ремішок
- Зайва деньга не продере кишеню
- За морем вовк три гроші, та руб перевозу
- За морем теличка — полушка, та руб перевозу
- Заплач Матвійку, дам копійку
- За полушку ні в борщ, ні в юшку
- За руб свічку бере, а з бідного останню шкуру дере
- За свій грош — всюди хорош
- Заступитись заступивсь, а п'ять рублів злупив
- За Тетяну сто кіп дав, бо Тетяну сподобав; за Марусю п'ятака, бо вона вже не така
- «За що найнявся? — Сорок грошей, сировий харч і босий дохід, дають рано води, а ввечері пити»
- За цю борідку давали дві новгородки
- За що продати, то продати, аби свіжа копійка
- Збивати копійку
- З гривенки на гривенку ступає, полтиною ворота закриває
- З грошика та з кошика
- Здоров'я виходить пудами, а входить золотниками
- Зламаного шеляга (гроша) немає за душею
- Знай наших: остання копійка ребром
- Знаю його, як лихого шеляга
- Знаю, як мідний шеляг

І

- І все діло й гроша не варте
- Із копійки рублі робляться
- Іноді й копійка купою золота повернеться
- І шаг пропав, і дитина дурна

К

- Карбованці бряжчать
- Кинути карбованці на вітер
- Коли в нього гроші, то всюди хороши
- Колись і та копійка щербата не буде
- Кому — так, кому — на п'ятак, а кому — даром
- Копа камінь довбає
- Копа переможе й попа
- Копійка вашому батькові! Щоб ви в жито головою
- Копійка в кишеню пливе
- Копійка в копійку
- Копійка до копійки, проживе й сімейка
- Копійка камінь довбе
- Копійка копійку народжує
- Копійка любить, щоб її лічили
- Копійка обоз гонить
- Копійка руб стереже
- Копійка щіна
- Копійки не було за душею (немає)
- Копу з кумом пропили і гроші всі
- Користі два шаги, та й ті щербаті
- Кравець на гріш украде, а на рубль браку зробить
- Краще бути господарем одного бані, ніж найматись за три леї
- Краще карбованець удома, ніж тисяча в банку
- Краще п'ятак передачі, аби до вдачі
- Кращий товариш у дорозі — деньга за поясом
- Кривава копійка
- Куди тобі, грішному, за шаг танцювати!
- Кудкудак за п'ятак, кукуріку за копійку
- Куліш — не каша, п'ять рублів не гроші
- Купається в золоті, а не вартий і ламаного шеляга

Л

- Ламаної *копійки* не вартий
- Лихо *приходить* пудами, а *виходить* *золотниками*

М

- Малий *золотник*, та *дорогий*
- Маною *вродиться*, а *доброго* ні в *копійку*
- Матері *твоїй* — *сто карбованців*
- Міді *рубль* та *папірців* з пуд

Н

- На *алтин* товару, а на *рубль* *розтруски*
- Наберусь *три копи* лиха, *ще й зверху*
- На *гривні* *вчений*
- На *Єгорія* *лист* на *березі* *завбільшки* з *копійку*
- *Нажита* *мозолями* *копійка* *переважить* *лихого* *карбованця*
- *Назад*, *Дорош*, з *копійкою*, *нехай* *буде* *шаг*
- На *копійку* *вип'є*, а *прийде* *додому* — *усе* *догори* *дном* *переверне*
- На *копійку* *ноги* *не зоб'єш*
- *Нате* *вам п'ятака*, *прийміть* *мене*, *штурпака*
- *Нате й мій* *гріш* *на ладан*, *щоб* *і* *моє* *перед* *Богом* *курилося*
- *Нате й мій* *гріш*, *та* *купіте* *дьогтю*, *бо* *і* *в мене* *паршива* *голова*
- *Нате й мої* *п'ять* *грошей* *до* *складки*, *щоб* *було* *десять*
- На *тобі* *гріш*, *купи* *рака*, *звари*, *та* *юшку* *з'їж*, *а* *рака* *продай*, *та* *мені* *гріш* *віддай*
- *Не* *бий* *дубом*, *а* *бий* *рубом* (*рублем*)
- *Не* *було* *ні* *гроша*, *а* *тут* *алтин*
- *Не* *в* *дорогих* *кунах*
- *Не* *витагнеш* *і* *копійки*
- *Не* *шкодуй* *алтина*, *віддаси* *й* *полтину*
- *Не* *май* *сто* *кіп*, *як* *сто* *друзів*
- *Не* *май* *сто* *рублів*, *а* *май* *сто* *друзів*
- *Не* *попав*, *тільки* *гривеник* *пропав*
- *Не* *сто* *кіп* *за* *петрушку*
- *Не* *сто* *кіп* *за* *рибку*

- Не сто *кіп* утрати
- Не хоче, як старець *гривні*
- Ні за те, ні за се, та й дай *шаг*
- Ні на *шеляг*
- Ні пуху на губі, ні *мідяка* в гаманці
- Ну, гуляй на *полтину*

О

- Один *руб* — один ум, два *рубля* — два ума: скільки *рублів* — стільки *грівів*
- Одна *копійка* і та ребром
- *Осьмак копи* стереже
- Отака новина: три *копійки* решето
- Отакої пресвятої! Соли за *копійку*
- От же тобі *шостак*, та нехай буде так

П

- Перебиватися з *копійки* на *копійку*
- Переводити *рублі* на *п'ятаки*
- Платити тією ж *монетою*
- Поганому за *шостак*
- Подивиться — *рублем* подарує
- *Полтина* без *алтина*, без 47 *копійок*
- Поховав би й чужий *піп*, якби мала десять *кіп*;
- Приложи *шаг*, то й бублика купиш
- Продав на *деньгу*, а проїв на *алтин*
- Противна, як старцеві *гривня*
- Пропавав *карбованець* ні за *копійку*
- Пропадеш ні за *копійку*
- Пропала *копійка*! Нащо я тебе з дому брав?

Р

- *Руб* *рубля* кличе

С

- Свіжа *копійка*
- Світ у *копієчку*
- Сипати *червінцями*
- Сказав на *гривню* правди
- Скупий і над *копійкою* трясеться
- Скупому душа — дешевша *гроша*
- Слизький *карбованець*
- *Срібні гроші* відчиняють і залізні двері
- Стільки правди, скільки в *шелягу* срібла
- Сто *злотих* не гроші, а мужик — не брат
- Сто *карбованців* не гроші, а мужик — не брат
- Сто *кіп* не гроші, а мужик — не пан
- Стук-гряк — та й *п'ятак*
- Сюди хип, туди хип, за сміттячко десять *кіп*

Т

- Танцювала Романиха з Романом, загубила чотири *гроші* з гаманом
- Тинди-ринди за три *гроші*
- Тири-ри, бабонько, дам *п'ятак*
- Тпру, вам! Давай жінко гроші лічити! Давай: сюди-туди *руб*, с'як так два; за *копу* теля, за три *копи* сіна — і гроші всі
- Три *гроша* дере
- Три дні *молотила*, *шеляг* заробила
- Три *копійки* давши, десять вимагає
- Тримай *копійку*, щоб не покотилася
- Трудяща *копійка* годує довіку
- Труситися над *копійкою*

У

- У бідного й два *гроша* купа хороша
- У білий світ, як у *копієчку*
- У глині *копійка* не гине
- Удар його по пальцях — і то *копійка* не випаде
- Уже! Купив за *шаг*, ледве пре!

- У коваля, що не стукнув, то *гривня*
- У кого *рубль* плаче, а в мене й *копійка* скаче
- У людей *гріш* скаче, а у нас і *рубль* плаче
- У нашого Андрюшки ані *напівполушки*
- У Попівці люди по *копійці*, а в Перекопі хліб по *копі*

Х

- Хто за *гріш* не стоїть, той сам *гроша* не вартий
- Хто за *шелегом* не стоїть, той сам його не вартий
- Хто не береже *копійки*, той сам не вартий *карбованця*
- Хто скупю живе, той *деньгу* береже
- Хто *шага* не береже, той не варт і *копійки*
- Хто *шага* не береже, того й *руб* не стереже

Ч

- *Червінець* хоч маленький, але важенький

Ш

- *Шаг* був один — і той пропав
- *Шаг?* *Щоб* він тобі *рубом* став!
- Шукай сорока в *копі*

Щ

- *Щастя* бідному — *алтин*
- *Щедрий*: за десять *копійок* аж труситься
- *Щербата* *копійка*
- *Що* буде, то буде, а більше *копи* лиха не буде
- *Що* наша *копійка*! Кров'ю обкипіла
- *Що* не *шаг*, то *гривня*
- *Що* ступа, то *копа*

Я

- Якби той *грейцар* (*крейцер*) потиснув, то з нього кров потекла б
- Як за *гріш* маку
- Як нова *копійка*
- Як п'ятака дав

Матеріали для тестової перевірки

1. Закінчіть речення, вставте пропущене:

- Нумізматика – це спеціальна історична дисципліна, що вивчає _____
- Гроші виконують такі функції: а) _____ б) _____
в) _____ г) _____ д) _____
- Перші монети почали карбуватися в малоазійській державі _____ та на острові _____
- Перша монетна майстерня була відкрита при храмі _____
- Монетний скарб – це _____
- Вагова кількість благородного металу, прийнята в даній країні за масштаб цін – це _____
- Лицева сторона монети називається _____, а зворотна – _____
- Лічильна система – це _____
- Родоначальником нумізматичної науки став _____
- Монети, випущені з приводу пам'ятних і ювілейних подій називаються _____
- Інтенсивний приплив римських монет у Східну Європу припадає на _____ ст.
- Наприкінці VIII ст. на територію Русі у великій кількості проникають східні монети – _____
- Першими руськими монетами стали _____ і _____
- Грошово-лічильна система Київської Русі дістала назву _____
- «Руська правда» подає відомості про такі грошово-лічильні одиниці Київської Русі: 1) _____ 2) _____ 3) _____
4) _____ 5) _____
- Безмонетний період тривав з _____ до _____ ст.

17. У XIV – XV ст. на українських землях поширилися _____ гроші.
18. Грошова реформа О. Глинської була проведена у _____ рр.
19. У результаті реформи О. Глинської в обіг була введена _____
20. Золоті монети на початку XVII ст. спробував карбувати московський цар _____
21. За царювання Олексія Михайловича була проведена грошова реформа у _____ рр.
22. Таляри з російським надкарбуванням називалися _____
23. У 1662 р. відбувся _____
24. Шостак – це _____
25. Карбування копійок і рублів нового типу за Петра I розпочалося у _____ р.
26. У 1718 р. було припинено випуск _____
27. Алтин відповідав за вартістю _____
28. Пояснити:
- ЄМ – _____ ;
- СПМ – _____ ;
- ММ – _____ ;
- СМ – _____ ;
- КМ – _____ ;
- АМ – _____ ;
- ТМ – _____ ;
- ІМ – _____ ;
29. У результаті реформи Петра I у грошовій системі Росії остаточно утвердилася _____ лічильна система.
30. За правління _____ зі срібних монет майже на 100 років зникає портрет царя.
31. До особливо рідкісних монет Росії XIX ст. належить _____
32. Грошова реформа Є. Канкринна проводилась у _____ рр.
33. У 1828 – 1945 рр. у Росії випускалися _____ монети.

34. Після 1876 р. російські монети майже винятково карбувалися лише на _____ монетному дворі.
35. Винахідником принципово нової машини для карбування монет у XIX ст. став _____
36. Реформа С. Вітте була проведена у _____ рр.
37. На західноукраїнських землях з 1892 р. в обігу знаходилися _____
38. Окремі російські монетні серії кінця XIX — початку XX ст. карбувалися за кордоном, у м. _____
39. Гостра фінансова криза охопила Російську імперію у _____ рр.
40. Тимчасовий закон про випуск державних кредитових білетів УНР був ухвалений _____ р.
41. За законом Центральної Ради 1 березня 1918 р. основною грошовою одиницею ставала _____
42. План грошової реформи у Радянській Росії виклав _____ у _____ р.
43. Карбування монет на Петроградському монетному дворі було відновлено у _____ р.
44. Перша радянська грошова реформа була проведена у _____ рр. В обіг були введені забезпечені золотом _____ і _____
45. Радянські полтинники з поміткою ТР у 1924 — 1925 рр. карбувалися у _____
46. На західноукраїнських землях у міжвоєнний період обіговими були грошові знаки таких країн: _____
47. Післявоєнна грошова реформа була проведена у _____ р.
48. За М. Хрущова грошова реформа була проведена у _____ р.
49. Після здобуття Україною незалежності в обігу з'явилися _____
50. Національна валюта незалежної України була запроваджена _____ р.

II. Укажіть правильну відповідь

1. Предметом нумізматики є: а) паперові грошові знаки; б) монети, грошово-вагові системи; в) ордени, медалі.
2. Монопольне право на карбування і випуск в обіг монет: а) монетна конвенція; б) монетна стопа; в) монетна реглація.
3. Володар права карбування монет: а) емітент; б) ремедіум; в) брактеат.
4. Ребро карбованої монети, її бокова поверхня: а) аверс; б) гурт; в) реверс.
5. Кількість дорогоцінного металу у сплаві, з якого карбуються монети: а) номінал; б) лігатура; в) проба.
6. Лічильна система: а) вагова кількість благородного металу, прийнята за масштаб цін; б) співвідношення номіналів в одній і тій же грошовій системі; в) система обігу грошових знаків.
7. Родоначальник нумізматики науки: а) І. Бьоме; б) І. Лелевель; в) Й. Еккель.
8. Загальновизнаний грошовий товар: а) худоба; б) платина; в) золото.
9. Місце появи перших монет: а) Лідія і Егіна; б) Афіни і Крит; в) Рим і Сицилія.
10. Римські монети, що з'явилися в Східній Європі у II ст. н.е.: а) драхми; б) статери; в) денарії.
11. Візантійські монети: а) соліди, фолліси, нуммії; б) аси, сестерції, денарії; в) драхми, оболи, літри.
12. Східні монети на території Київської Русі наприкінці VIII – X ст.: а) драхми; б) таньга; в) куфічні дирхеми.
13. Руський князь, який першим почав карбувати монети: а) Святослав; б) Володимир; в) Олег.
14. Найменша грошово-лічильна одиниця Київської Русі: а) куна; б) векша (вевериця); в) ногата.
15. Хронологічні межі безмонетного періоду: а) X – XII ст.; б) XII – XIV ст.; в) IX – X ст.

16. Грошова реформа О.Глинської: а) 1534 – 1535 рр.; б) 1547 р.; в) 1533 – 1534 рр.
17. Назва західноєвропейських талярів у Росії: а) єфраїміт; б) дукат; в) єфимок.
18. Грошова реформа часів правління Олексія Михайловича: а) 1654 – 1663; б) 1648 – 1654; в) 1662 – 1669.
19. Основний етап грошової реформи Петра I: а) 1700; б) 1704; в) 1718.
20. Монети зі сплаву срібла та миш'яку карбувалися: а) О. Меншиковим; б) Катериною I; в) Анною Іоанівною.
21. Місце карбування «сибірських» монет у другій пол. XVIII ст.: а) Єкатеринбургський монетний двір; б) Коливанський монетний двір; в) Аннінський монетний двір.
22. Особливо рідкісна російська монета XIX ст.: а) рубль Павла I; б) рубль Костянтина Павловича; в) полтина Олександра I.
23. Випуск платинових монет у Росії: а) 1828 – 1845; б) 1801 – 1825; в) 1840 – 1845.
24. За австрійсько-німецькою монетною конвенцією 1857 р. у грошовий обіг Австрійської імперії були введені: а) крейцери; б) гульдени; в) дукати.
25. Єдиний монетний двір Росії, на якому карбувалися монети з 1876 р.: а) Іжорський; б) Таврійський; в) Санкт-Петербурзький.
26. За грошовою реформою С.Вітте в Росії запроваджувався: а) біметалізм; б) золотий монометалізм; в) дуодецимальна система.
27. Дата випуску Гангутського рубля: а) 1913; б) 1915; в) 1914.
28. Прийняття Українською Центральною Радою Тимчасового закону про випуск державних кредитових білетів УНР: а) 7 листопада 1917 р.; б) 19 грудня 1917 р.; в) 1 січня 1918 р.
29. Українська розмінна грошова одиниця 1917 – 1920 рр.: а) шеляг; б) копійка; в) шаг.

30. План грошової реформи вождь більшовиків В. Ульянов (Ленін) виклав: а) на II Всеросійському з'їзді рад; б) на з'їзді представників фінансових органів рад; в) на засіданні раднаркому.
31. Відновлення роботи Петроградського монетного двору за радянських часів: а) 1920; б) 1921; в) 1922.
32. Перша радянська грошова реформа: а) 1922 – 1924; б) 1920 – 1921; в) 1921 – 1922.
33. Післявоєнна грошова реформа в СРСР: а) 1945; б) 1947; в) 1949.
34. За реформою 1961 р.: а) був у 10 разів підвищений масштаб цін; б) введено в обіг нові номінали; в) змінено монетну стопу.
35. Початок випуску в СРСР коммеморативних монет: а) 1961; б) 1963; в) 1965.
36. Перші грошові знаки незалежної України: а) купоно-карбованці; б) гривні; в) карбованці.
37. Випуск першої української коммеморативної монети: а) 1991; б) 1995; в) 1996.
38. Запровадження твердої національної валюти незалежної України: а) 1 січня 1992 р.; б) 1 грудня 1991 р.; в) 2 вересня 1996 р.
39. Відкриття Київського монетного двору: а) вересень 1996; б) квітень 1998; в) жовтень 1999.
40. Місце та час проведення XXV Європейської монетної конференції: а) Базель, 1996 р.; б) Женева, 1997; в) Брюссель, 1998.

Література

1. Айзенберг Й.П. Валютная система СССР. – М., 1962.
2. Анохин В.А. Монетное дело Боспора. – К., 1986.
3. Анохин В.А. Монетное дело Херсонеса: (IV в. до н.э. – II в. н.э.). – К., 1977.
4. Анохин В.А. Монеты античных государств Северо-Западного Причерноморья. – К., 1989.
5. Анохин В.А. Нумизматика // УСЭ. – К., 1982.
6. Анохін В.О. Античні монети на території України // Українська нумізматика і боністика (далі – УНіБ). – 1999. – № 1.
7. Базилевич К.В. Денежная реформа Алексея Михайловича и восстание в Москве 1662 г. – М.-Л., 1936.
8. Белоусов В.Д. Происхождение и становление российского рубля // Деньги и кредит (далі – ДіК). – 1992. – № 3.
9. Белоусов В.Д. Русская гривна и становление российского рубля: из истории финансов // Финансы. – 1992. – № 4.
10. Беяєва С.О. Про основні принципи датування південноруських пам'яток II пол. XIII – XIV ст. // Археологія. – 1979. – Вип. 31.
11. Беляков А.С. Древнейшие русские монеты. // ДіК. – 1988. – № 6.
12. Беляков А.С. Из истории монетной чеканки // ДіК. – 1993. – № 1.
13. Бловатский В. Античная археология Северного Причерноморья. – К., 1961.
14. Борисов С.М. Червонец – валюта НЭПа // ДіК. – 1992. – № 1.
15. Брайчевський М.Ю. Римська монета на території України. – К., 1959.
16. Брайчевський М.Ю. Скарби знайдені й не знайдені. – К., 1992.
17. Брайчевський М.Ю. Час обігу римської монети в антському суспільстві // Археологія. – 1952. – Т. VI.
18. Введение в специальные исторические дисциплины. – М., 1990.
19. Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни. – К., 1963.
20. Векслер А., Мельникова А. Московские клады. – М., 1973.

21. *Ветров І., Виговський М.* Національні грошові знаки України 1917 – 1920 рр. // Київська старовина. – 1993. – № 1.
22. *Винклер П.П.* Гривна // *Енциклоп. словарь / Ф. Брокгауз, И. Ефрон.* – СПб., 1893. – Т. 18.
23. *Винклер П.П.* Деньга // *Енциклоп. словарь / Ф. Брокгауз, И.Ефрон.* – СПб., 1893. – Т. 19.
24. *Власенко В.Е.* Денежная реформа в России 1895 – 1898 гг. – К., 1949.
25. *Вспомогательные исторические дисциплины: Историография и теория.* – К., 1988.
26. *Георгий Михайлович, великий князь.* Монеты царствования императора Александра II. – СПб., 1888.
27. *Георгий Михайлович, великий князь.* Монеты царствования императоров Павла I и Александра I. – СПб., 1891.
28. *Георгий Михайлович, великий князь.* Монеты царствования императора Петра I. – СПб. – Т.2, 1888.
29. *Георгий Михайлович, великий князь.* Русские монеты 1881 – 1890. – СПб., 1891.
30. *Гилевич А.М.* Античные иногородние монеты из раскопок Херсонеса // *Нумизматика и сфрагистика (далі – НиС).* – 1968. – № 3.
31. *Гиль Х., Ильин А.* Русские монеты, чеканенные в 1801 – 1904 гг.: Практическое пособие для собирателей. – СПб., 1904.
32. *Глейзер М.М.* Советские монеты 1921 – 1967 гг. // *Филателия СССР.* – 1969. – № 5.
33. *Глейзер М.М.* Советский червонец // *Вопросы истории.* – 1978. – № 2.
34. *Голенко К.В.* Новое в древнерусских монетах // *Советский коллекционер.* – 1967. – № 5.
35. *Гриценко О.* Гроші та грошово-кредитна політика. – К., 1996.
36. *Гроші в Україні : Факти і документи / М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Ющенко, Л. Яковлева.* – К., 1998.
37. *Грошовий обіг на західноукраїнських землях у другій пол. XVIII ст. // УНіБ.* – 2000. – № 1.
38. *Грушевський М.С.* Про монетну українську одиницю // *На порозі нової України.* – К., 1918.

39. Дашевский Н. Монеты, посвящённые Играм XXII Олимпиады в Москве // Советский коллекционер. – М., 1985. – Вып. 23.
40. Дерев'якин Г.І., Толстов Р.Д. З історії введення стійкої валюти в країні на початку 20-х рр. // Історія народного господарства та економічної думки України. – К., 1995.
41. Державні гроші України. – Клівленд, 1974.
42. Дубиняк Р., Цибаняк П. Грошова система в Україні за княжих часів // Київська старовина. – 1992. – № 4.
43. Друян А.Д. Очерки по истории денежного обращения в России в XIX в. – М., 1941.
44. Дьячков А.И., Узденников В.В. Монеты России и СССР: Определитель. – М., 1978.
45. Єлизаветін Г. Гроші. – М., 1965.
46. Ємченко О. Історія України в грошах // Київська старовина. – 1994. – № 6.
47. Заболотський Б.В. Срібло Ярославле: об истории русской монеты. – М., 1990.
48. Зварич В., Обухівський Р. Найважливіші нумізматичні терміни. – Львів, 1966.
49. Зварич В., Шуст Р. Нумізматика. Довідник. – Тернопіль, 1998.
50. Зварич В.В. До питання про грошовий обіг у Галичині під пануванням Австро-Угорщини // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966. – Вип. 2.
51. Зварич В.В. З історії Львівського монетного двору в серед. XVII ст. // Архіви України. – 1971. – № 2.
52. Зварич В.В. Нумізматичний словник. – Львів, 1972.
53. Зимин А.А. О монетной реформе Елены Глинской // Нумизматика. Эпиграфика. – 1963. – Т. 4.
54. Зограф А.И. Античные монеты // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., Л., 1951. – № 16.
55. Зограф А.И. Денежное обращение и монетное дело Северного Причерноморья // Античные города Северного Причерноморья. – М., 1955.

56. *Зубко А.* Загадка виникнення київської гривні // УНіБ. – 1999. – № 2.
57. *Ильин А.А.* Классификация русских удельных монет. – Л., 1940.
58. *Казаманова Л.И.* Введение в античную нумизматику: Учеб. пособ. – М., 1969.
59. *Калинин В.А.* Нумизматика. О константиновском рубле // Дик. 1993. – № 1.
60. *Каменцева Е.И., Устюгов Н.В.* Русская метрология. – М., 1965.
61. *Карышковский П.О.* Монеты Ольвии: Очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху. – К., 1988.
62. Клады древних монет – достояние науки // Советский коллекционер. – 1968. – № 6.
63. *Ключевский В.О.* Русский рубль XVI – XVIII вв. в его отношении к нынешнему рублю // Ключевский В.О., Сочинения. – М., 1987. – Т. 9.
64. *Кобрин В.Б., Леонтьева Г.А., Шорин П.А.* Вспомогательные исторические дисциплины. – М., 1984.
65. *Козубовский Г.А.* Находки монет XIV – XV вв. на территории Киева. – К., 1991.
66. *Козубовський Г.А.* Грошовий обіг в Україні XVI століття // УНіБ. – 1999. – № 1.
67. *Козубовський Г.А.* Проблеми карбування власних монет за часів Б. Хмельницького // Фінанси України. – 1998. – № 3.
68. *Козубовський Г.А.* Проблема карбування українських монет під час гетьманування Івана Виговського: міф чи реальність? // УНіБ. – 2000. – № 2.
69. *Козубовський Г.А.* Деякі питання грошового обігу Середнього Подніпров'я у XV ст. // Тези допов. V Всеукр. конфер. з історичного краєзнавства. – Кам'янець-Подільський, 1990.
70. *Козубовський Г.А.* Монетне карбування в Україні у XIV – XV ст. // Вісник НБУ. – 1996. – № 1.
71. *Козубовський Г.А.* Находки монет XIV – XV ст. на території Києва. – К., 1991.
72. Константиновский рубль: Сборник. – М., 1991.

73. *Котляр М.Ф.* Галицька Русь у другій половині XIV ст. – К., 1968.
74. *Котляр М.Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1971.
75. *Котляр М.Ф.* Кладонискательство и нумизматика. – К., 1974.
76. *Котляр М.Ф.* Літописи Самовидця, Граб'янки та Величка про грошовий обіг України XVII ст. // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1970. – № 1.
77. *Котляр М.Ф.* Монети Київської Русі // Вісник НБУ. – 1995. – № 4.
78. *Котляр М.Ф.* Нариси історії обігу і лічби монет на Україні XIV – XVIII ст. – К., 1981.
79. *Котляр М.Ф.* Принципи та методика складання нумізматичної карти УРСР // Історичні джерела та їх використання. – К., 1969.
80. *Котляр М.Ф.* Стан і перспективи розвитку української нумізматика // УІЖ. – 1963. – № 11.
81. *Котляр М.Ф.* Чи карбував Б. Хмельницький власну монету? // УНіБ. – 2000. – № 1.
82. *Котляр М.Ф.* Шукачі і дослідники скарбів. – К., 1971.
83. *Крип'якевич І.* Монети Б. Хмельницького і П. Дорошенка // Стара Україна. – 1924. – № 11.
84. *Кропоткин В.В.* Топография римских и ранневизантийских монет на территории СССР // Весник древней истории. – 1954. – № 3.
85. *Кульчицький С.* Перші українські гривні // Історія України. – 1998. – № 10.
86. *Кучеренко Э.И., Мошнягин Д.И.* Нумизматика в школе. – М., 1968.
87. *Левичева И.Н.* Реформа Катерини // ДиК. – 1993. – № 4.
88. *Ленін В.І.* Доповідь на I Всеросійському з'їзді представників фінансових відділів Рад 18 травня 1918 р. – ПЗТ. – К., 1970. – Т. 36.
89. *Леонтьева Г.А., Шорин П.А., Кобрин В.Б.* Ключи к тайнам Клио. – М., 1994.
90. Літопис Самовидця. – К., 1971.

91. Лучинский М.Ф. Деньги на Руси IX – XII вв. – Казань, 1958.
92. Максимов М.М. Очерки о золоте. – М., 1988.
93. Максимов М.М. Очерки о серебре. – 3-е изд. – М., 1981.
94. Марков А.К. Древняя нумизматика. – СПб., 1901 – 1903.
95. Марков А.К. Топография кладов восточных монет (сасанидских и куфических). – СПб., 1910.
96. Маркс К. Капитал // К.Маркс і Ф.Енгельс. Твори. – К., 1967. – Т. 1.
97. Матвієнко В. Автограф на гривні. – К., 2000.
98. Мельник Л.Г. Торгові зв'язки Києва і міст Лівобережної та Слобідської України з Москвою в кінці XVII ст. // УІЖ. – 1979. – № 5.
99. Мельникова А.С. Булат и золото: О значении нумизматики в истории русского государства. – М., 1990.
100. Мельникова А.С. Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Великого. История русской денежной системы с 1533 по 1682 год. – М., 1989.
101. Мец Н.Д. Наш рубль: Исторический очерк. – М., 1960.
102. Молчанов А. Монеты древнерусской Тмутаракани // Наука и жизнь. – 1996. – № 11.
103. Монеты и медали петровского времени. – Л., 1974.
104. Монеты и медали СССР, выставка: Каталог. – М., 1961.
105. Мошнягин Д., Дашевский И. Разновидности монет советского чекана // Советский коллекционер. – 1967. – Вып. 12.
106. Нумизматика античного Причерноморья: Сборник научных трудов / АН УССР, Од. арх. музей; ред. В.Л. Янин. – К.: Наукова думка, 1982.
107. Нумизматика: Материалы и исследования / Под. ред. А.С. Мельниковой. – М., 1988.
108. Нумизматика в Эрмитаже. Обзор коллекций // Нумизматика и эпиграфика (далі – НиЭ). – М., 1971.
109. Огуй О.Д. Монетно-лічильні найменування на Буковині та в Молдові (XIV – перша половина XIX століття). – Чернівці, 1997.

110. *Орешников А.В.* Денежные знаки домонгольской Руси. – М., 1936.
111. *Орешников А.В.* Материалы по древней нумизматике черноморского побережья. – М., 1892.
112. *Орешников А.В.* Русские монеты до 1847 г. – М., 1896.
113. Памятные монеты России. – М., 1998.
114. Памятные монеты СССР, 1965 – 1990: Каталог. – Минск, 1990.
115. *Плітченко В.* Монетний двір – гордість держави // УНіБ. – 1999. – № 1.
116. *Потин В.М.* Введение в нумизматику // Труды Госуд. Эрмитаж. – Л., 1986.
117. *Потин В.М.* Древняя Русь и европейские государства в X – XII вв.: Историко-нумизматический очерк. – Л., 1968.
118. *Потин В.М.* Монеты. Клады. Коллекции. Очерки нумизматики. – СПб., 1993.
119. *Потин В.М.* Нумизматика и история денежного обращения // ДиК. – 1988. – № 3.
120. *Потин В.М.* Нумизматика. Финансово-кредитный словарь. – М., 1964.
121. *Потин В.М.* О названиях монет // ДиК. – 1988. – № 8.
122. *Потин В.М.* Особенности притока западноевропейских денариев в X – XI вв. и их распространение на территории Древней Руси // Записки Одесского археологического общества. – Одесса, 1960. – Т. 1.
123. *Потин В.М.* Топография находок западноевропейских монет X – XIII вв. на территории Древней Руси // Труды Госэрмитажа. – Л., 1967. – Т. 9. – Нумизматика. – Вып. 3.
124. Прошлое в монетах. Памятные монеты 1883 – 1991. – М., 1994.
125. Прошлое нашей Родины в памятниках нумизматики: Сб. статей / Ред. В.М. Потин. – Л., 1977.
126. *Романов Б.А.* Деньги и денежное хозяйство // История культуры Древней Руси. – М., Л., – 1948. – Т. 1.
127. Русский рубль: Два века истории XIX – XX вв. – М., 1994.
128. *Рябцевич В.Н.* Денежное обращение и клады на территории

- Чернигово-Сиверской земли и Восточной Белоруссии в XV в.
// НиС. — К., 1968. — Т. 3.
129. *Рябцевич В.М.* Про складання нумізматичної карти // УІЖ. — 1966. — № 2.
130. *Рябцевич В.Н.* Чому і як утворились скарби? // УІЖ. — 1967. — № 1.
131. *Семар Г.М.* Развитие денежной системы в странах СНГ. — М., 1993.
132. *Семар Г.М.* Среди монет. — М., 1990.
133. *Смирнов М.И.* Записная книжка нумизмата. — СПб., 1992.
134. *Смирнов М.И.* Из истории Петербургского монетного двора // ДиК. — 1992. — № 5.
135. *Соболева И.А.* Пражские гроши в музеях Украины // НиС. — К., 1963. — Т. 1.
136. *Соболева Н.А.* Клад пражских грошей из с. Чайка Киевской области // НиС. — К., 1965. — Т. 2.
137. *Сотникова М.П.* Итоги изучения русских монет в Государственном Эрмитаже. Прошлое нашей Родины в памятниках нумизматики. — Л., 1977.
138. *Сотникова М.П.* Сребники Киевского клада 1878 г. // НиС. — К., 1968. — Т. 3.
139. *Сотникова М.П., Спасский И.Г.* Тысячелетие древнейших монет России: Сводный каталог русских монет X — XI веков. — Л., 1983.
140. *Спасский И.Г.* Денежное хозяйство Русского государства в середине XVII в. и реформы 1654 — 1663 гг. // Археографический ежегодник за 1959 г. — М., 1960.
141. *Спасский И.Г.* Деньги и денежное хозяйство // Очерки русской культуры XVI в. — М., 1979. — Ч. 1.
142. *Спасский И.Г.* Медали и монеты петровского времени. — Л., 1974.
143. *Спасский И.Г.* Очерки по истории русской нумизматики // Нумизматический сборник. — М., 1955. — Ч. 1.
144. *Спасский И.Г.* Русская монетная система: Изд. 4-е. — Л., 1970.
145. *Спасский И.Г., Сотникова М.П.* Тысячелетие древнейших монет России. — Л., 1983.

146. Специальные исторические дисциплины. Учебное пособие / Под ред. В.А. Замлинского, М.Ф. Дмитриенко. – К., 1992.
147. Стрижакова Н. Таляри Західної Європи в українських скарбах // УНіБ. – 2000. – № 2.
148. Толочко П.П. Топографія скарбів монетних гривень у Києві // Археологія. – 1966. – Т. 20.
149. Толстой И. Древнейшие монеты Великого княжества Киевского. – СПб., 1882.
150. Туровський Є. Скарби херсонеських монет IV – II ст. до н.е. // УНіБ. – 2000. – № 2.
151. Узденников В.В. Монеты России 1900 – 1917. – М., 1985.
152. Украина и денежная реформа // ДиК. – 1994. – № 3.
153. Федоров-Давыдов Г.А. Монеты – свидетели прошлого. – М., 1985.
154. Федоров-Давыдов Г.А. Монеты Московской Руси. – М., 1981.
155. Федоров-Давыдов Г.А. Монеты рассказывают. – М., 1963.
156. Фенглер Х., Гироу Г., Унгер В. Словарь нумизмата: Пер. с нем. – М., 1982.
157. Фортинский С.П. Описание советских монет за период с 1921 по 1952 гг. // Нумизматический сборник. – М., 1955. – Т. 1.
158. Фролова И.А. Монетное дело Боспора конца I века до н.э. – нач. I века н.э. // НиЭ. – 1989. – Т. 15.
159. Холод С.Г. Рубль // БСЭ. – М., 1975. – Т. 22.
160. Чернов Є.І. З історії української нумізматики (Грошова термінологія XVII – XVIII ст.) // УІЖ. – 1959. – № 1.
161. Чернов Є.І. Про грошовий обіг на Україні у XVII ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1966.
162. Черняк В.З. Деньги. – М., 1997.
163. Чертков Н.Д. Описание древних русских монет. – М., 1934.
164. Шелов Д.Б. Монетное дело Боспора VI – II вв. до н.э. – М., 1956.
165. Шелов Д.Б. Монеты. Древняя Греция. – М., 1956.
166. Нумизматика // БСЭ. – М., 1974. – Т. 18.
167. Шодуар С. Обзорение русских денег и иностранных монет, употреблявшихся в России с древних времён. – СПб., 1837.
168. Шорин П.А. Монеты СССР: Альбом-каталог. – М., 1971.

169. *Шугаевский В.* Краткий обзор монетных находок. – Чернигов, 1915.
170. *Шуст Р.В.* Нумизматика українських земель: Нумизматичний показник. – Львів, 1998.
171. *Щелоков А.А.* Монеты СССР: Каталог. – М., 1989.
172. *Щелоков А.А.* Свидетели истории: История денежных знаков. – М., 1987.
173. *Эйдельмант А.Б.* Деньги // БСЭ. – М., 1972. – Т.8.
174. *Юровский Л.Н.* Денежная политика советской власти (1917 – 1927). – М., 1928.
175. *Ющенко В., Панченко В.* Історія української гривні. – К., 1999.
176. *Юхт А.И.* Русские деньги от Петра Великого до Александра I. – М., 1994.
177. *Яковлев Г.Г.* К вопросу о денежной реформе правительства Елены Глинской (по нумизматическим данным) // Нумизматический сборник. – 1971. – Ч. 4. – Вып. 1.
178. *Янин В.Л.* Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период. – М., 1956.
179. *Янин В.Л.* Из истории русской монетной чеканки в 1612 – 1613 гг. // НиЭ. – 1954. – Т. 1.
180. *Янин В.Л.* Нумизматика и проблемы товарно-денежного обращения в древней Руси // Вопросы истории. – 1955. – № 8.
181. *Янина С.А.* Второй Неревский клад куфических монет X в. // Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1956. – № 55.

Г. М. Голиш

ОСНОВИ НУМІЗМАТИКИ:
Навчальний посібник. 2-е вид.

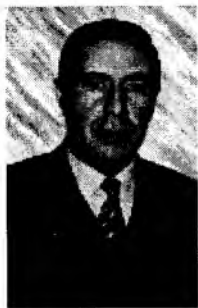
Комп'ютерний набір
Верстка
Коректор
Художник

Л. Г. Голиш
Л. Г. Голиш, Є. С. Демиденко
Г. П. Карпенко
І. І. Дорош

Підписано до друку 19.08.2006. Формат 60x84/16. Друк офсетний.
Папір офсетний. Гарнітура AcademyC.
Ум. друк. арк. 14,822. Обл.-вид. арк. 13,44.
Вид. № 8. Зам. № 55112. Наклад 500 прим.

Видавництво «Черкаський ЦНТЕІ».
18000, м. Черкаси, бульвар Шевченка, 205.
Тел./факс: (0472) 47-26-04.
E-mail: postmaster@cnteі.cherkassy.nensi.ua

Відділ термінової поліграфії Черкаського ЦНТЕІ.
18000, м. Черкаси, бульвар Шевченка, 205.
Тел.: (0472) 45-28-13.

ПРО АВТОРА

Голиш Григорій Михайлович народився 4 березня 1949 р. в с. Деньги Золотоніського району Полтавської (тепер – Черкаської) області. У 1970 р. закінчив з відзнакою історичний факультет Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г. Короленка. Працював учителем історії, директором школи, заступником голови райдержадміністрації. Нині викладає на історико-юридично-філософському факультеті Черкаського національного університету імені Б. Хмельницького. Кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії. Член Національної спілки журналістів України.

Автор-упорядник книги «Золотоніщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр.: Документи. Спогади. Статті.» (Черкаси, 2000. – 240 с., іл.), навчального посібника для вищих навчальних закладів «Основи нумізматики» (1-е вид., Черкаси, 2002. – 256 с., іл.), монографії «У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941 – 1945 рр.» (Черкаси, 2005. – 323 с., іл.) та понад 350 наукових, науково-популярних, методичних і публіцистичних статей. Коло наукових інтересів: історія Другої світової війни, історичне краєзнавство, спеціальні історичні дисципліни.